НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

/ТТКРАЇНСЬКИЙ /ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6разів нарік

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 263 видано Держкомвидавом України 14.XII.1993 р.

№6(459)
ЛИСТОПАД - ГРУДЕНЬ, 2004

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР
академік НАН України ***Валерій СМОЛІЙ***

НАУКОВА РАДА
Винар Любомир (Кент, США), ***Ісаєвин Ярослав*** (Львів, Україна), ***Когут Зенон*** (Едмонтон, Канада), ***Курас Іван*** (Київ, Україна), ***Литвин Володимир*** (Київ, Україна), ***ПоппеАнджей*** (Варшава, Польща), ***Репринцев Володимир*** (Київ, Україна), ***Слюсаренко Анатолій*** (Київ, Україна), ***Сохань Павло*** (Київ, Україна), ***Степанков Валерій*** (Кам'янець-Подільський, Україна), ***Толочно Петро*** (Київ, Україна), ***Тронько Петро*** (Київ, Україна), ***Флоря Борис*** (Москва, Росія)

РЕДКОЛЕГІЯ
Верстюк Владислав, Віднянський Степан, Волковинський Валерій, Гайдуков Леонід, Туржій Олександр, Даниленко Віктор, Данилюк Юрій, Дмитріенко Марія, Донік Олександр (заст. головного редактора), ***Кузнецов Віктор*** (заст. головного редактора), ***Кульчицький Станіслав, Кучер Володимир, Лисенко Олександр, Панчук Май, Пиріг Руслан, Реєнт Олександр*** (заст. головного редактора), ***Ричка Володимир*** (заст. головного редактора), ***Рубльов Олександр*** (заст. головного редактора), ***Солдатенко Валерій, Трощинський Володимир, Удод Олександр***

Матеріали у номер готували редактори
С.Г.Архипенко, В. В. Григор'єв, С. О. Носова, Г.Я.Туранська

Наукові редактори
канд. іст. наук ***О. М. Донік,*** докт. іст. наук ***О.П.Реєнт,*** докт. іст.наук ***В.М.Ричка,*** канд.іст.наук ***О.С.Рубльов***

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Технічний редактор - С. Є. Груніна
Коректори - В. В. Григор'єв, Н. Ю. Мельник
Комп'ютерна верстка - С. Є. Груніна

Підп. до друку 20.12.04 . Формат 70х108/16.
Папір офс. № 1. Гарн. PetersburgC. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 14,0. Обл.-вид. арк. 15,25
Тираж 1300 прим. Зам. 4-1121.

Надруковано з оригінал-макета, виготовленого у Воєнному видавництві України «Варта», 01015, Київ-15, вул. Січневого Повстання, 40. Тел./факс: 290-10-62, 290-10-72.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 6 (459), ноябрь-декабрь, 2004.
Национальная академия наук Украины, Институт истории Украины, Институт политических и этнонациональных исследований. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит 6 раз в год. На украинском языке. Главный редактор В.А.Смолий. Адрес редакции: 01001, Киев-1, ул. Грушевского, 4. Телефон: 228-52-34, факс: 229-63-62, E-mail:UHG @ history.org.ua

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

О.Б.Головко (Київ)

ДЕРЖАВА РОМАНОВИЧІВ ТА ЗОЛОТА ОРДА (40-50-ті рр. **XIII ст.)**

У статті на фоні міжнародного життя Східної Європи в середині XIII ст. розглядається перебіг взаємовідносин держави Романовичів із Золотою Ордою.

Історія вторгнення монгольських полчищ до Східної та Центральної Європи, створення нової політичної системи у східній частині європейського континенту постійно перебуває в центрі уваги дослідників, має величезну історіографію[1]. Проте накопичення інформації, вироблення нових підходів, пошук оригінальних напрямків аналізу джерел сприяють виникненню нових питань у науковців, спонукаючи їх до подальшого дослідження історії величезної держави монгольських ханів, вивчення механізмів взаємовідносин державних новоутворень монголів у прикаспійських та причорноморських степах з країнами та народами Центрально-Східної Європи.

Автор запропонованої статті робить спробу на підставі узагальнення висновків попередників та власних спостережень представити картину взаємовідносин державного об'єднання Данила та Василька Романовичів з монголами в контексті міжнародного життя 40-х - 50-х років XIII ст.

Вочевидь, що напад монголів на давньоруські князівства, у тому числі їх похід на Волинь та Галичину взимку 1240-1241 р., не були якоюсь несподіванкою для князів Данила та Василька Романовичів. На Русі було відомо, що в 1229 р. відбулася виправа монгольських полків на р. Урал (Яік) та у Поволжя, де були розбиті половці, саксини та волзькі булгари. В першій половині 30-х років відбувалися постійні конфлікти монголів та волзьких булгар, які закінчилися повним розгромом держави останніх у 1236 р.[2]. В 1235 р., за свідоцтвом персидського письменника Абдаллаха ібн Фазлаха, на курултаї в Каракорумі монгольські хани вирішили "спрямувати переможний меч на голову вождів русів та асів"[3], здійснити похід проти народів Східної Європи. В другій половині 30-х років почався наступ монголо-татарських полчищ на захід. В грудні 1237 р. монголи напали на східнослов'янську Рязанську землю.

Русь не була готова дати належну відсіч нападникам: у той час у Східній Європі різко загострюються міжкнязівські відносини. Одним з головних конфліктів тоді була велика війна в Південній Русі, в якій брали участь Чернігівщина, Київщина, Смоленщина, Волинь і Галичина. Володарі цих земель активно залучали до конфлікту сусідів: Угорщину, Польщу, половців, ятвягів та литовців. Зазначимо перш за все, що і монгольська експансія, і зазначена війна драматично позначилися на долі Києва. 1236 року в цьому місті князем став Ярослав Всеволодович, союзник Данила Романовича та смоленського князя Володимира Рюриковича[4]. Останній до того часу активно боровся в Середньому Подніпров'ї з чернігівськими князями. На початку 1238 р. Ярослав Всеволодович, довідавшись про загибель брата владимирського князя Юрія, повертається на батьківщину. Місто на Дніпрі займає чернігівський князь Михайло, а в Галичі тоді правив його син Ростислав. "И потом, - пише галицько-волинський літописець, - приде Ярослав Суж-

дальский и взя Киев под Володимером, не мога его удержати, йде пакы Суждалю. И взя под ним Михаил, а Ростислава сына своего, остави в Галичи"[5].

Князі Михайло Всеволодович і Ростислав Михайлович влітку 1238 р. відвоювали у Данила Перемишль, але це був їх останній успіх. У другій половині 1238 р., скориставшись відсутністю князя Ростислава в Галичі, Данило підійшов до міста, і після нетривалої облоги на третій день взяв столицю Прикарпаття. "Данило же, - пише галицький книжник, - вниде во град свой и прииде ко пречисте святей Богородици, и прия стол отца своего, и обличи победу, и постави на Немечьскых вратех хоруговь свою"[6]. Наприкінці 1239 р. монголи на чолі з ханом Менгу вперше підійшли до Києва, але не захопили його. Незначний час Київ тримав смоленський князь Ростислав Мстиславич, але був вибитий новим галицьким володарем. Князь Данило посадив тут тисяцьким боярина Дмитра. Саме Дмитро очолив оборону міста наприкінці 1240 р.

Важливо підкреслити, що на момент захоплення Києва монголами в Південній Русі фактично відновилося державне утворення, прообразом якого було політичне об'єднання Романа Мстиславича початку XIII ст. Його сини Данило та Василько Романовичі майже тридцять п'ять років боролися за це. Протягом майже всієї першої половини XIII ст. на Волинь і особливо на Галичину висловлювали претензії численні східнослов'янські та іноземні володарі, але те, що саме Романовичі досягли успіху, не було історичною випадковістю. Безумовно, останні акорди епопеї по відновленню держави Романа здійснювалися вже в умовах монгольської навали, яка значною мірою підірвала силу суперників Данила та Василька. Але все ж головним моментом у відновленні об'єднаного Галицько-Волинського князівства-держави були величезна воля, ратний запал та в цілому вдала дипломатія Романовичів. Неабияке значення мала соціальна підтримка князів на Волині, відновлення такої на Галичині, де на середину XIII ст. підсилюється табір прихильників Романовичів. Хоча слід зазначити, що галицький книжник значно перебільшує любов та приязнь галичан до братів Романовичів.

Вірогідно, 6 грудня 1240 р. після тривалої облоги монголам вдалося захопити Київ. Відчуваючи недостатність сил для опору нападникам, князь Данило вирушає до Угорщини, прагне створити союз проти кочівників. Волинський князь попрямував на захід ще до приходу монголів до Києва ("...ехал бяше Данил угры королеви и еще бяшеть не слышал приход поганых татар на Кыев"[7]), де почав вести переговори про спільні дії проти нападників. Цей союз мав бути скріплений шлюбом дочки короля Бели IV та старшого сина Данила Лева. Угода з королівським правлячим домом мала гарантувати подальше невтручання угорців у галицькі справи. Проте Бела відмовив Данилові[8].

Протягом грудня 1241 р. монгольські війська розорили Волинь і Галичину. Хроніст Рогерій повідомляє, що під кінець цього місяця до Угорщини прийшло повідомлення про підкорення монголами сусідньої Русі[9]. Але, можливо, що бої в західноруських землях продовжувалися і в січні 1241 р. Літопис розповідає про захоплення монголами Колодяжина, Кам'янця, Володимира, Галича та інших міст[10]. Необхідно зазначити, що бойові дії з монголами в західноруських землях не тривали довго, хоча ряд міст чинили завойовникам відчайдушний опір. Кочівникам, зокрема, не вдалося захопити Кременець, Данилів та нещодавно побудований Данилом Холм. Загалом ступінь розорення західноруських земель була меншою, ніж північного сходу Русі.

В 1241-1242 рр. монгольські раті воювали безпосередньо з військами католицьких країн, а саме з полками володарів Польщі, Угорщини, Чехії та Германії[11]. Необхідно зазначити, що тут, як і на Русі, у противників монголів не було єдності. Внутрішні протиріччя між монархами Центральної Європи виявилися більш сильними, ніж бажання об'єднати спільні зусилля для бороть-

би із страшною небезпекою. В той час головним для найбільш потужних політиків Європи - римського папи Григорія IX та германського імператора Фрідріха II - був конфлікт між собою, а не загроза зі сходу. Великопольським та сілезьким рицарям, яким допомагали невеликі загони хрестоносців: тамплієрів, іоаннітів, тевтонців (останні у зв'язку з нападом монголів на Польщу тимчасово відмовилися від наступу на Псков!), на підтримку йшов лише чеський король Вацлав, але він запізнився: 9 квітня 1241 р. під Легницею монголи відсвяткували свою чергову перемогу.

Угорщина, незважаючи на всі заклики її короля Бели IV, також не отримала будь-якої допомоги ні від імператора, ні від папи. Країна, послаблена внутрішніми сварами, була не здатна організувати належний опір монгольським полчищам. 11 квітня 1241 р. при Шайо військо угорського короля Бели IV було повністю розгромлене, а країна - розорена кочівниками.

Навіть близька смертельна небезпека для Германії не змусила імператора Фрідріха II покинути Італію. Імператор посилав туди лише інструкції відносно заходів, які слід було вжити проти монголів. А його суперник - майже столітній папа Григорій IX у той час розробляв плани про те, як використати ситуацію, що склалася, на свою користь. Є інформація, що у папи виникла ідея вступити в тісну взаємодію проти ворогів з монголами, але його смерть 21 серпня 1242 р. перешкодила реалізації цих намірів.

В грудні 1241 р. монгольські полчища вийшли на береги Адріатики, але через деякий час повернули на схід. 11 грудня помер великий каан ("великий хан") Угедей, що вимагало участі Бату та його наближених у виборах нового володаря[12]. Відхід завойовників на схід розпочався весною 1242 р., коли монголи отримали інформацію про події в монгольській ставці.

Є всі підстави думати, що в 1241 - 1243 рр. між монгольською верхівкою та Романовичами ще не була налагоджена якась система взаємовідносин, оскільки, як вважає В.Л.Єгоров, зворотний похід кочівники здійснювали дуже повільно. Тільки взимку 1242 - 1243 рр. монгольські орди появляються знову в причорноморських та прикаспійських степах[13].

Поряд з цим необхідно зазначити, що в першій половині 40-х років деякі південні володіння Русі потрапляли в той чи інший ступінь залежності від монголів, ставали структурними складовими величезної кочівницької імперії. Тут слід сказати про прикордонні зі степом зони південноруських та західноруських земель, а саме про Переяславльський край, Поросся, Пониззя, землі берладників ("вигонців галицьких") та ін. Монгольська ставка в Сараї, а також монгольські воєначальники (темники) прагнули встановити й утримувати над ними свій безпосередній контроль. Так, у XII ст. населення Дунайсько-Дністерського межиріччя перебувало значною мірою під контролем Галичини. На початку XIII ст., в пору громадянської війни, вплив Галича в цьому регіоні зменшується, хоча берладники взяли активну участь у першому зіткненні з монголами під час калкських подій 1223 р. В першій половині XIII ст. на частину земель між Карпатами та Дністром посилило свій вплив Королівство Угорщина[14]. Монгольська експансія призвела до страшного розорення Дністровсько-Дунайського межиріччя, яке потрапляє під владу степовиків [15]. Відомо, що в 40-і рр. Переяславльським краєм безпосередньо управляв монгольський намісник[16].

Подібну систему залежності можна прослідкувати й стосовно Болохівської землі, володарі якої опинилися на початку 40-х рр. XIII ст. під патронатом монгольських воєначальників і, як розповідає літопис, поставляли хліб загарбникам ("Оставили бо их татарове, да им орють пшеницю и проса")[17]. Безсумнівно, конфлікт з васалами монголів міг мати дуже негативні наслідки для Данила, однак галицько-волинський князь проявив у цій ситуації рішучість, тим більше, що болохівці загрожували галицькому Пониззю.

Весною чи літом 1241 р. князь Ростислав, який вступив у взаємодію з галицькими боярами, вирушив з Чернігова на захід. По дорозі до нього приєдналися болохівці. Об'єднаними силами вони напали на Пониззя, де оточили центр ареалу місто Бакоту. Оборону міста очолив воєвода князя Данила канцлер Кирило, якому було доручено заздалегідь навести тут порядок після боярського панування. Канцлеру вдалося завдати поразки нападникам, і невдовзі Ростислав змушений був повернутися додому. Дізнавшись про цей напад, Данило вирушив на болохівські землі, де повністю знищив союзні монголам міста-фортеці. Цей похід пізньої осені 1241 р. привів до відновлення влади Данила на Болохівській землі, а також до розвалу ворожої Романовичам коаліції.

Дещо пізніше князь Данило (він тоді перебував у Холмі), отримав від половця на ім'я Актай інформацію про те, що його розшукують якісь монгольські воєначальники Маніман та Балай за наказом хана Бату, який повернувся з Угорщини. Основні монгольські орди на чолі з Бату з'явилися, як зазначалося вище, у причорноморських та прикаспійських степах взимку 1242-1243 рр.[18], тому є підстави думати, що інформацію від половця князь Данило отримав десь у середині 1243 р. Він вирішив ухилитися від контактів з монгольською верхівкою, оскільки тоді зустріч з Бату нічого доброго йому не могла принести. Відомо, що після цього монгольські полки розорили волинські землі в районі Влодави (ареал між Холмом та Берестям) і **"много зла створшє"[19].**

В 1243 - 1245 рр. в нижньому Поволжі формується державне утворення монголів на чолі з ханом Бату. Мова йде про політичне утворення, яке було західною частиною величезної імперії кочівників. Назва цієї держави, яку до 1255 р. очолював Бату, в перші роки її існування чітко не визначена. Досить часто джерела називають її "країною кипчаків", "країною Дешт-і-Кіпчак", "Улусом Джучі", "Улусом Бату". В 70-х роках XIII ст. з'явилася назва "Орда". А назва "Золота Орда" почала поширюватися не раніше XIV ст., тобто в той час, коли фактично держави у тому вигляді, як її створив Бату, вже не було. Проте ми у подальшому тексті будемо для зручності викладу використовувати назву держави монголів Поволжя середини XIII ст. - "Золота Орда"[20].

17 серпня 1245 р. Данило та Василько в битві під Ярославом здобули перемогу над своїми головними суперниками. Ця перемога, як пише Г.Вернадський, "зробила галицького князя Данила Романовича наймогутнішим з володарів на сході Центральної Європи, і Бату поспішив випередити будь-яку спробу з боку Данила відстояти свою незалежність"[21]. Як нам здається, цей погляд спрощує реальні відносини, які склалися між Данилом та Бату в середині 40-х років XIII ст.

"В лето 6758, - повідомляє галицько-волинський літопис. - Приславшу же Могучееви посолъ свои к Данилови и Василкови, будущю има во Дороговьскыи: "Дай Галич". Після наради з Васильком Данило вирішив їхати до Сараю, щоб у безпосередніх переговорах з Бату домовитися про подальші відносини з монголами ("И думав с братом своимъ и поеха ко Батыеви река: "Не дамъ полу отчины своей, но еду к Батыеви самъ"[22]). В літературі утвердилася думка, що в той час у Сараї вирішили відібрати у Данила Галичину і віддати її якомусь іншому князеві (можливо, суздальському Ярославу Всеволодовичу)[23]. З контексту літопису складається враження, що в цих подіях певну автономність у діях проявив монгольський темник Могучей (Мауцій), який, вірогідно, навіть без узгодження із Сараєм, здійснив свій демарш стосовно Романовичів.

Тому Данило та Василько Романовичі вирішили захищати свої права, вступивши безпосередньо в контакти з ханом Бату. Як справедливо зазначає

І.П.Крип'якевич, князь Данило вирушив захищати в Орді свою "напівбатьківщину" - Галичину[24]. За даними католицького місіонера Плано де Карпіні, Романовичі ретельно готувалися до подорожі, домовились з Бату про надання Данилові охоронної грамоти[25]. Це було дуже важливо, оскільки невдовзі після подорожі Данила в Сараї було вбито чернігівського князя Михайла. Отруєний був у ханській ставці і суздальський князь Ярослав Всеволодович, батько князів Олександра та Андрія. Можна повністю погодитися з точкою зору В.І.Стависького, що загибель цих князів стала наслідком суперечностей між двома монгольськими політичними центрами - Каракорумом та Сараєм, оскільки перший з них підтримував Михайла, а другий - Ярослава[26].

Хоча спілкування з могутнім монгольським володарем Бату, судячи з його опису галицьким книжником, мало вкрай принизливий для руського володаря характер, проте Данило добився в Орді великої дипломатичної перемоги. Хан визнав права Данила на Волинь і Галичину ("и поручена бысть земля его ему, иже беаху с нимь"). Вочевидь, тепер, перебуваючи під патронатом Бату, Данилові було легше протистояти іншим монгольським ханам і темникам. На думку І.П.Крип'якевича, тепер галицько-волинські князі мали висилати на вимогу ханської ставки допоміжне військо, а інколи платити данину[27]. Проте ступінь цієї залежності держави Романовичів від Сараю саме в другій половині 40-х років не варто перебільшувати. Головну увагу монгольська ставка тоді приділяла Північно-Східній Русі та Подніпров'ю. Перебування в Сараї та переговори з ханом Бату не призвели до різкого погіршення рівня суверенності держави Данила та Василька. В цьому відношенні Південно-Західна Русь, як це справедливо пише М.Ф.Котляр, була у значно кращому становищі порівняно з Північно-Східною, де монголи здійснили перепис населення, організували жорстоку систему збору подушного податку, проводили рекрутські набори[28]. До цього необхідно додати, що в південно-західних землях Русі не існувала система баскачества, яку можна спостерігати в Північно-Суздальській Русі, монгольська ставка не вимагала щорічних приїздів західноруських князів до Сараю для демонстрації своєї васальної підлеглості.

Тут необхідно звернути увагу на те, що наслідки монгольської навали були відмінними для різних країн, по яких у першій половині XIII ст. завдали удару полчища кочівників. Руські князівства, на відміну від багатьох країн Сходу не були повністю підкорені монголами і не ввійшли до адміністративно-територіального складу їх державного утворення, а потрапили в залежність від Золотої Орди. Американський дослідник Ч. Дж. Гальперін пояснює це не тим, що монголи не могли управляти землеробськими суспільствами, або опором загарбникам з боку населення Русі, а периферійним положенням останньої. Видатки від податей з руських земель не окупалися витратами на пряме їх адміністрування монголами[29]. До цього необхідно додати, що загарбницькі походи виснажили їх. У той час відбувався розпад єдиного державнополітичного організму кочівників, між окремими частинами крихкої імперії виникли величезні суперечності, які призводили до конфліктів та воєн.

Данило, повернувшись із Сараю і відчуваючи можливість подальшого погіршення взаємин із Золотою Ордою, вирішив використати наслідки цієї подорожі для підготовки до боротьби з монголами. Саме тоді Данило встановив добрі стосунки із своїми західними сусідами - Угорщиною та Польщею. Мотивацію дій угорського короля Бели чітко визначає літописець: "Бояся бо ся его, яко был бе в татарех, победи Ростислава и угры"[30]. В 1247 р. було укладено шлюб Лева Даниловича і дочки угорського короля Бели Констанції. Після смерті мазовецького князя Конрада в 1247 р. у Данила встано-

вилися дружні відносини з його сином князем Земовитом, разом з яким він у подальшому неодноразово веде війни проти ятвягів. Паралельно галицький князь нормалізував відносини з краківським володарем Болеславом Сором'язливим.

Тоді ж руський володар встановив тісні контакти з римською курією. Необхідно зазначити, що саме в той час папство проводило активну політику щодо поширення свого впливу на країни як Східної, так і Центральної Європи. У стосунках з монголами курія вбачала два можливих сценарії розвитку подій. Перший варіант, до якого схилялося папство, полягав у встановленні добрих відносин з монголами, а потім поширенні впливу католицької церкви як на кочовиків, так і на країни та народи, що потрапили в залежність від монгольських ханів, у тому числі й руські князівства. Другий варіант передбачав використання антиординської боротьби народів Східної Європи, зокрема Русі, проти загарбників[31]. У взаєминах з курією в другій половині 40-х років Данило Романович сподівався використати авторитет Риму в контактах з центральноєвропейськими монархами. Знаючи непримиримість Риму в релігійному питанні, князь Данило не відкидав вірогідність переговорів на тему можливого єднання церков, але умовою для цього ставив надання Заходом реальної допомоги Русі в боротьбі з ординцями.

Визначення всіх параметрів східної політики папства є дуже важливим, оскільки, як справедливо зазначає О.В.Назаренко, у дослідників ще немає "повної ясності в питанні про роль та реальні цілі папської політики в цій частині Європи, її взаємозв'язку з діями Риму на південному заході Русі, в Галицько-Волинській Русі"[32]. Необхідно зазначити, що римська курія в цьому плані прагнула налагодити контакти і з Владимиро-Суздальським князівством. Зокрема, на думку Б.Я.Рамма, взимку 1245-1246 рр. з Суздаля в Ліон було направлено посольство до понтифіка[33]. Безумовно, що політику папства не можна розглядати лише крізь призму релігійно-церковної діяльності - місіонерської діяльності курії, її прагнень підкорити Русь у релігійному відношенні. Тут треба враховувати й обставини жорстокої боротьби, яка тоді продовжувала точитися в Центральній Європі, а також те, що в середині 40-х рр. багато західноєвропейців вірили, що незабаром відбудеться нове вторгнення монголів до Центральної Європи, а саму їх появу пов'язували з кінцем світу[34].

З травня 1246 р. папа Інокентій відправив сім листів різним адресатам, в яких простежувався комплексний план папства, що стосувався політики курії як православної Європи, так і монголів. Зокрема, понтифік просить Данила допомогти особам, яким папа доручав збирати інформацію про монголів. В одному з послань папа брав державу Данила під свою опіку[35]. Тоді ж Інокентій направляє одному з прибалтійських єпископів листа, в якому надає йому право призначати єпископів та священиків на Русь, тобто фактично папа розпочав процес навернення Русі до латинства.

Таким чином, на момент початку листування з Данилом папа прагне використати допомогу руського володаря для організації розвідувальної діяльності своїх агентів у монгольському середовищі, а також робить певні кроки щодо реалізації своїх намірів підкорення руської церкви престолу св. Петра. Проте друга частина діяльності курії досить швидко почала давати збої, і це видно з листа, направленого Данилу 27 серпня 1247 р., в якому папа був змушений через складні умови йти на поступки навіть у питаннях віри. Тоді ж папа заявив про заборону іншим королям, а також хрестоносцям претендувати на володіння в землях Данила та Василька[36]. Курія взяла під свій захист державу цих князів, що Ю.Ю.Свідерський справедливо вважає їхньою дипломатичною перемогою[37].

23 січня 1248 р. папа Інокентій IV у листі до князя Данила просив: "Як-

що тобі буде відомо про те, що військо татар збирається напасти на християн, передай про це улюбленим синам, братам Тевтонського ордену, які мешкають у землях руських. Це повідомлення через братів дійде до нас, що дозволить нам продумати, як з Божою допомогою організувати мужній опір означеним татарам"[38].

Проте після цього на певний час листування між римською курією та галицькими князями припиняється. Вірогідно, це було пов'язане, з одного боку, з усвідомленням Данила, що йому не вдасться добитися конкретної військової допомоги проти татар, а, з іншого, - з тим, що римська курія відчула: галицький володар не збирається реально йти на поступки у питаннях віри. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що в своїх відносинах з країнами Центральної та Східної Європи Рим, як універсальна релігійно-політична сила, перебував у досить складній ситуації. Папство прагнуло, з одного боку, тримати всіх християнських монархів та їх країни під своїм патронатом, а, з іншого, - жорстке суперництво між означеними державами, зокрема боротьба, яку ті вели за "австрійську спадщину" в другій половині 40-х років XIII ст., змушувало курію орієнтуватися на той чи інший ворогуючий табір. І тут знаковим є те, що приблизно того ж, 1247 р., аналогічного розчарування бездіяльністю римської курії зазнав угорський король Бела, який тоді також не дочекався якоїсь реальної підтримки від папи[39].

Після повернення монголів до причорноморських степів відбувся адміністративно-територіальний розподіл підвладних та підконтрольних земель. Згідно з інформацією Плано де Карпіні, лісостеп та степ правобережжя Дніпра контролював Корейца (Куремса давньоруських літописів), на лівобережжі Дніпра вони перебували в управлінні Мауці (Могучея давньоруських літописів)[40]. Землі між Дністром та Дунаєм з середини 60-х років XIII ст. були під контролем Ногая[41].

Під час переговорів з ханом Бату Данило визнав свою залежність від хана Золотої Орди, проте Галицько-Волинська держава не була повністю підкорена монголами. В другій половині 40-х рр. в імперії кочівників відбуваються значні конфлікти, у тому числі з приводу питання про систему залежності руських земель від монголів. Наявність цього конфлікту проявилася ще в середині 40-х рр., коли внаслідок зазначених суперечностей були вбиті чернігівський князь Михайло Всеволодович та суздальський князь Ярослав Всеволодович. У 1248 р., після смерті каана (великого хана) Гуюка, всупереч волі Бату його вдова Огуль-Гамиш призначила Андрія Ярославича князем у Володимирі на Клязьмі. Його ж брат Олександр мав "Кыев и всю Русьскую землю"[42]. Проте тоді князь Олександр мешкав у Новгороді, а в місті на Дніпрі посадив намісника[43]. Отже, залежність від монголів держави Данила та Василька в другій половині 40-х рр. була досить номінальною[44], а самі князі готувалися до активного опору завойовникам. Можна в цілому погодитися з думкою І.Б.Грекова, що тоді володіння Данила фактично не входили до складу "руського" улусу Орди[45].

Суперечності між Сараєм та Каракорумом тривали до початку 1251 р., коли великим ханом став прихильний Бату каан Менгке. Саме з того часу почалась активізація золотоординської політики стосовно як Північно-Східної, так і Південно-Західної Русі. На межі 50-х рр. Данило та Андрій зробили спробу використати існуючі серед монголів чвари для організації опору завойовникам. У 1250 р. до Рязані і Володимира здійснив подорож митрополит Кирило[46], який незадовго до того повернувся на Русь з Нікейської імперії[47]. Метою дипломатичної місії було встановлення союзу між двома потужними політичними об'єднаннями Русі. В 1251 р. князь Андрій Ярославич одружився на дочці галицького володаря. Тодішнє посилення князя Андрія, його не-

залежна політика, союз з Данилом невдовзі викликали реакцію з боку монголів. У 1252 р. володіння Андрія були спустошені монгольським військом хана Неврюя[48].

Паралельно починається натиск монголів і на володіння Данила та Василька. На початку 50-х рр. знову посилюються сепаратистські настрої в Болохівській землі. Місцевий воєвода Мілей прагне, спершись на допомогу монголів ("приехаша татаре ко Бакоте, и приложися Милей к ним"), вийти з-під контролю Данила. Монголи сюди направляють свого баскака[49], вірогідно, не тільки для управління територією, а й для координації дій. Тоді ж Куремса зробив невдалу спробу захопити Кременець, а його поплічник князь Ізяслав (на думку М.Ф.Котляра, Ізяслав Володимирович[50]) - завоювати Галич, але син Данила Роман розбив союзника Куремси і взяв його в полон[51].

Вочевидь, Данило, одержавши перемогу, розумів, що головне зіткнення з кочівниками ще попереду. Про зростання напруженості на кордоні Південно-Західної Русі з монголами стало відомо і в папській резиденції в Ліоні. Ще в 1252 р. за посередництвом угорського короля Бели IV Данило Романович відновлює свої контакти з римською курією[52]. Як здається, угорський володар прагнув використати це для зміцнення своїх позицій у боротьбі за "австрійську спадщину". 14 травня 1253 р. папа Інокентій IV оголосив хрестовий похід проти монголів, але закликав до нього не шведів та німців, а країни Центральної Європи (Польщу, Чехію, Моравію, Сербію, Помор'я), котрі на той час не були здатні до війни з ординцями[53]. В літературі справедливо зауважується, що тоді головним бажанням римського папи в контактах з Данилом було проведення його коронації та поширення католицизму на підданих князя, проте не слід відкидати і того, що активізація монголів як на півночі (напад Неврюя), так і на заході Русі (дії болохівців та Куремси) не могли не викликати занепокоєння в Ліоні. Але реально папа не мав можливості організувати реально хрестовий похід на схід, а тому його заклик виявився лише словесною декларацією.

В той же час активну діяльність у Польщі розпочинає спеціальний посланець папи - абат Оппізо з Месани. Б.Я.Рамм та М.Ф.Котляр вважають, що Оппізо був нунцієм (папським послом) у Пруссії та Лівонії[54]. Проте необхідно зазначити, що цей церковний діяч сильно впливав на політичні події в Польщі. "Великопольська хроніка" повідомляє, що саме тоді під його патронатом відбулася канонізація польського святого Станіслава[55]. Науковці звертають увагу на те, що згода курії на цю канонізацію польського святого пояснюється особливою роллю, яка відводилася Римом польській церкві у процесі католицького наступу на схід[56]. Про відправлення свого посла на схід папа повідомив володарів центральноєвропейських країн у згаданій вище буллі папи від 14 травня 1253 р. У другій половині 1253 р. папські посли на чолі з Оппізо прибули на Русь і передали Данилові папську грамоту з пропозицією прийняти королівську корону.

Вірогідно, тема про коронацію холмського володаря виникла ще до 1253 р. Галицький літописець згадує: "Древле бо того прислалъ к нему (до Данила. - *Авт.)* пискупа Беренського и Каменецького, река ему: "И прийми венець королевьства". Он же в то время не приял бе, река: "Рать татарьская не престаеть зле живущи с нами, то како могу прияти венець бес помощи твоей"[57]. Вірогідно, що прибув єпископ кам'янецький та беренський Вільгельм[58], під час переговорів з яким Данило відмовився від проведення церемонії і заявив, що коронація може бути здійснена лише за умови організації хрестового походу проти монголів. М.Чубатий висловив думку, що переговори з Вільгельмом відбулися в 1248 р.[59]. Проте згадка про напружені відносини Романовичів з монголами дає підставу стверджувати, що означені переговори відбу-

лися десь у 1252 р., що й викликало травневу буллу Інокентія про проведення хрестового походу та відправлення на схід спеціального нунція Оппізо.

В серпні 1253 р. Данило зустрівся в Кракові з папським легатом Оппізо, який привіз йому корону. Однак князь відмовився вести переговори: "Не подобаеть ми видитися с вами чюжей земли, нъ паки"[60]. Згодом, за інформацією Галицько-Волинського літопису, Оппізо прибува на Русь. Папського нунція супроводжували польські князі Болеслав і Земовит, польські магнати.

Рочник Красінський під 1253 р. згадує про коронацію Данила: "В рік Божий 1253 Данило князь Русі королем коронувався"[61]. Польський історик церкви В.Абрахам дійшов висновку, що Оппізо побував на Русі або у серпні - вересні, або в грудні 1253 р.[62], проте реальний перебіг попередніх коронації подій того року (наприкінці серпня 1253 р. Данило зустрічався з Оппізо у Кракові !) свідчить, що церемонія могла відбутися тільки під кінець року. Отже, коронація в Дорогичині, як вважають деякі дослідники, відбулася наприкінці, ймовірно у грудні, 1253 р.[63].

В ході переговорів з папським нунцієм, які, вірогідно, розпочалися в Холмі, а продовжувалися в Дорогичині, князь Данило спочатку знову відмовлявся від коронації, оскільки висловив сумнів у чергових обіцянках папи. Переконали його мати Анна, а також союзники - князі Болеслав і Земовит, з якими він у той час воював проти ятвягів. "Опиза же приде венець неся, обещаеваяся, яко: "Помощь имети ти от папы". Оному же одинако не хотящу, и убеди его мати его, и Болеславъ, и Семовитъ, и бояре Лядьскые, рекуще, дабы приялъ бы венець"[64].

В ході переговорів Оппізо пообіцяв від імені папи Інокентія зберігати православні обряди на Русі в обмін на підкорення руської церкви Риму. Галицький книжник повідомляє: "Он же (Данило. - *Авт.)* венец от бога прия, от церкве святых апостол, от стола Петра, и от отца свого папы Некентия, и от всих епископов своих. Некентий бо кльняше техъ хулящимъ веру грецкую правоверную, и хотящу ему сборъ творити о правой вере, о воединеньи церькви. Данило же прия от Бога венець в городе Дорогычене"[65].

В історичній літературі справедливо зазначається, що коронацію в першу чергу слід розглядати як політичну, а не релігійну акцію[66]. Необхідно зауважити, що в Дорогичині відбулося визнання західноєвропейським світом прав Данила, який де-факто вже давно визнавався королем Русі, на всю давньоруську спадщину.

Коронація не призвела до організації якоїсь реальної підтримки Романовичам з боку католицького світу. Щоправда, 17 травня 1254 р. папа звернувся до прусського архієпископа Альберта, якого перед тим, у березні, призначив своїм спеціальним легатом на Русі, з вимогою організувати в Пруссії виступ хрестоносців проти татар, але, без усякого сумніву, цей заклик понтифіка виявився таким же безрезультатним, як і попередній 1253 р.[67]. С.Томашівський вважає, що папа змарнував багато часу на війну з імператором, а згодом помер, що зірвало проведення хрестового походу[68]. Але така точка зору видається наївною. Папство і не могло, і не хотіло тоді загострювати свої відносини з монголами.

Вірогідно, тоді ж князь Данило остаточно зрозумів, що всі контакти з Римом не мають перспектив для створення якоїсь антиординської коаліції. Це стало зрозумілим з приходом нового папи Олександра IV (1254-1261 рр.). Він зайняв більш жорстку тактику щодо Русі, став підтримувати суперників Романовичів, а в квітні 1257 р. римська курія доручає своїм наближеним розпочати пропаганду хрестового походу проти Русі, обіцяючи його учасникам відпущення гріхів. Роком пізніше папа заборонив місіонерам вести пропаганду хрестового походу проти монголів[69].

Істотна корекція східноєвропейської політики папства пов'язана з тим, що саме з середини 50-х років монголи вели активний наступ проти мусульман. Зокрема, в 1258 р. їх війська на чолі з ханом Хулагу захопили Багдад, а через рік вийшли на східний берег Середземного моря. Хану Хулагу в цьому наступові допомагали загони золотоординського хана Бату, а згодом - хана Берке[70]. Проте на межі 50-х - 60-х років відбувається чергова метаморфоза в політиці курії. Олександр VI 25 січня 1260 р. закликав рицарів Тевтонського ордену до походу проти монголів і передав їм усі руські землі, які вони під час походу завоюють. 21 березня та 8 квітня папа повторив цей заклик у листах до магістра Гартмуда фон Грюнбаха[71]. Зміна ставлення папи до Золотої Орди, вірогідно, пов'язана із загальним погіршенням відносин Риму з монголами, що стало наслідком провалу планів курії щодо використання наступу хана Хулагу проти мусульман на Близькому Сході[72].

Повертаючись до війни Данила з монгольським темником Куремсою та його союзниками[73], слід зазначити, що в 1254 р. Данило підготував широкомасштабну кампанію на схід, яку здійснив взимку 1254 - 1255 рр. "По рати же Кремянецькой Куремьсине, Данил воздвиже рать противу татаром"[74]. Галицький літописець розповідає, що рать Данила та Василька здійснила напад на Болохівську землю, а Лев Романович завоював Побужжя (район сучасного Південного Бугу). Весною наступного, 1255 р. інший син Данила Шварн завоював міста Східної Київщини, що належали монголам[75]. Докладний опис походів Романовичів у цю буферну зону дає підстави для деяких додаткових висновків. Перш за все докладний опис території, де проходили бойові дії. Крім відомої з домонгольських часів Болохівської землі, тут згадується Межибожжя, Побожжя та район Случі й Тетерева. Означена інформація, яку, вірогідно, зафіксував очевидець цієї війни, свідчить, що в післямонгольський час вказана буферна зона ("украйна") розширяється. Можна погодитися з думкою М.С.Грушевського, що на окраїнах руської землі мешкало населення, яке прагнуло використати конфлікт між монголами та давньоруськими князями, щоб послабити над собою владний тягар Романовичів і якось захистити себе від наскоків степовиків[76].

Успіх цієї військової кампанії дав підстави серйозно подумати про відвоювання у монголів Київщини та Києва. Князь Данило для реалізації цього плану вирішив залучити литовського володаря Міндовга, проте восени 1255 р., коли було здійснено виправу на схід, план Данила Романовича через непослідовність литовців був зірваний[77]. Більше того, під час перебування в Луцькій землі литовці "воеваша около Лучьска", що призвело до їх конфлікту з воїнами Данила та Василька[78].

Взимку 1255 - 1256 рр. Куремса здійснив напад на Володимир-Волинський, але був розбитий, більше того, дружинники Василька "татары биша... и колодникы имаша". Далі Галицько-Волинський літописець пише: "Потом же, Куремьсе стоящю у Лучка". Є всі підстави думати, що цей напад стався через досить тривалий проміжок часу, оскільки Куремса не тільки зібрав для походу великі сили, а й привіз під Луцьк спеціальне штурмове обладнання - "пороки"[79]. Невдача для монголів і цього разу не забарилася. Вони, як вважає М.Ф.Котляр, "були розбиті військом Данила"[80].

Останній період війни Романовичів з Куремсою збігся з періодом міжцарювання в Сараї. Десь наприкінці 1255 чи на початку 1256 р. у Золотій Орді помер хан Бату, і більше року в ній фактично не було стабільної влади[81]. З приходом до влади брата Бату хана Берке (в 1257 р.) спостерігається намагання монголів обмежити владу Романовичів. Г.Вернадський пише, що монголи прагнули помститися Данилові за попередні свої невдачі в першій половині 50-х років [82]. У 1258 р. монгольський улус на Правобережжі, що нале-

жав Куремсі, був переданий досвідченому полководцю Бурундаю[83]. Невдовзі він здійснив складний і віддалений похід на Литву [84].

Вочевидь, монголи діяли за принципом "розділяй та володарюй". Вони вирішили за краще завдати удару по Литві, ніж по володіннях Данила, оскільки останні мали добре укріплені міста та фортеці, а на допомогу Данилові могли прийти сусіди. Бурундай застосував тактику "вимушеного союзництва"[85] і примусив взяти участь у поході Романовичів. У ханській ставці, ймовірно, знали про виникнення конфліктів між Литвою та Галицько-Волинською державою в минулому і прагнули використати ці протиріччя. Напад Бурундая та Василька на литовські землі призвів до різкого погіршення відносин між Міндовгом та Данилом. Литва внаслідок нападу була спустошена ("... взяша татарове всю землю Литовску"[86]).

Наступний похід Бурундая також не був спрямований проти держави Романовичів, а мав на меті напад на Польщу. І цього разу Василько був вимушений виконувати функції союзника ("мирника") монголів[87] Цього разу маршрут походу проходив через Волинь, де Бурундай добився від князя Василька знищення укріплень Шумська, Данилова, Стожеська, Львова, Крем'янця, Луцька та Володимира. Мешканці Холму відмовилися виконувати волю Бурундая. Хан далі спрямував свої війська до Малої Польщі, де було взято і повністю знищено Сандомир. Про цю подію повідомляють польські рочники [88].

Небхідно звернути увагу на те, що у пізній "Великопольській хроніці" розповідається про підступні щодо сандомирців дії Василька і його племінників Лева та Романа. Ці князі начебто умовили мешканців Сандомира здатися монголам, які після цього потопили місто в крові[89]. На нашу думку, варто погодитися з поглядом М.Ф.Котляра, який вважає, що цей епізод не більше, як тенденційна вигадка автора "Великопольської хроніки"[90]. Дійсно, по-перше, його інформація не підтверджується сучасними джерелами (польськими рочниками та Галицько-Волинським літописом), по-друге, волинським князям було вкрай невигідне розорення Сандомира. Швидке відновлення стосунків між волинськими та польськими володарями після нападу Бурундая свідчить, що участь руських князів у вищеназваній кампанії не призвела до загострення відносин між Галицько-Волинською державою і Польщею[91].

Оцінюючи події кінця 50-х років XIII ст., В.Т.Пашуто стверджує, що саме тоді "татаро-монгольські феодали покінчили... з незалежністю Південно-Західної (Галицько-Волинської) Русі"[92]. На думку В.Л.Єгорова, означені події показали нездатність Данила дати відсіч монголам, що призвело до повного утвердження влади останніх над Південно-Західною Руссю. Цей дослідник докоряє князю, що той злякався монголів і втік зі свого краю, коли йому загрожував Бурундай [93]. Проте таке звинувачення не коректне. Романовичі тоді не мали можливості розпочати війну з потужним монгольським військом, до того ж загальна міжнародна ситуація довкола їх держави була несприятлива. Ймовірно, князь Данило під час наступу монголів хотів не тільки врятуватися від останніх, а й прагнув знайти на заході можливих союзників проти кочівників. Саме цим пояснюється інформація літопису про те, що тоді він відвідав принаймні Польщу та Угорщину. Але ця спроба не дала результатів, оскільки в той час у Центральній Європі розгорнулася нова фаза війни "за спадщину Бабенбергів"[94].

Визнаючи політику Бурундая наприкінці 50-х років вдалою, необхідно констатувати, що і монгольський полководець не зміг повною мірою реалізувати свої плани. Не було знищено найбільш укріплений Холм, а найголовніше, що татарам не вдалося завдати достатньо потужного удару Польщі.

Аналіз наявних джерел не дозволяє зробити висновок, що тоді внаслідок Бурундаєвої навали якимось чином змінився характер взаємин між державою Романовичів і монголами . Володіння короля Данила та князя Василька, незважаючи на гегемонію Золотої Орди, що продовжувала зберігатись у Східній Європі, не були ні підкорені, ні перетворені на васальні від Сараю. Останній не поширив на Південно-Західну Русь систему баскачества, яку монгольська ставка наприкінці 50-х років остаточно запровадила в Південно-Східній Русі.

Подальше дослідження проблеми, яка розглядається у запропонованій статті, уявляється як більш глибоке загальне вивчення зовнішньополітичного розвитку Волинсько-Галицької держави Романовичів та Золотої Орди. Вкрай важливою є розробка теоретичного питання про різний ступінь залежності (або про її повну відсутність) у процесі взаємодії суб'єктів міжнародного життя. Сучасний стан розробки політичної історії європейського континенту ставить питання про необхідність дослідження впливу монгольського (золотоординського) фактора на становлення нової карти Східної Європи другої половини XIII - XIV ст.

[1] *Насонов А.Н.* Монголы и Русь. - М. - Л., 1940; *Греков Б.Д., Якубовский* А/О. Золотая Орда и ее падение. - М. - Л., 1950; *Федоров-Давыдов Г.А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. -М.,1966; *Вернадский* Г. Монголы и Русь. - Тверь, М., 1997; *Каргалов В.В.* Внешнеполитические факторы развития Руси. Древняя Русь и кочевники. - М.,1967; *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды XIII - XIV вв. - М., 1985; *Guzman G.* Christian Europe and Mongol Asia: First Medieval Intercultural Contact Between East and West // Essays in Medieval Studies. - 1985. - № 2 - P.227-244; *Halperin Ch.J.* Russia and the Golden Horde. The Mongol impact in the medieval Ruś history. — Bloomington,1985; *Кривошеее Ю.В.* Русь и монголы. - СПб., 1999; та ін.

[2] Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — Т.1. Лаврентьевская летопись. - Л.,1926-28. - Стб.453-460.

[3] Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Подготовил В. Г. Тизенгаузен.-Т.2. - М.,1941.-С.85.

[4] *Горский А.А.* Русские земли в XIII - XIV веках. Пути политического развития. - М.,1996. - С.23.

[5] ПСРЛ. - Т.2. Ипатьевская летопись. - СПб.,1908. - Стб.777.

[6] Там же. - Стб.778.

[7] Там же. - Стб.785- 786.

[8] Там же. - Стб.787.

[9] Epistoła magistri *Rogerii* im Miserabile Carmen // Scriptores rerum Hungaricarum. Ed. Em.Szentpetery. - Vol.1.- Budapestini, 1937. - P.552- 553.

[10] *Каргалов В.В.* Указ. соч. - С.125-129.

[11] *Пашуто В.Т.* Монгольский поход вглубь Европы // Татаро-монголы в Азии и Европе. -М., 1970. -С.241-262.

[12] *Вернадский Г.* Указ. соч. - С.65.

[13] *Егоров В.Л.* Указ. соч. - С.27.

[14] *Шушарин В.П.* Свидетельства письменных памятников Королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья первой половины XIII века // История СССР. - 1978. - №2. - С.38-53.

[15] *Егоров В.Л.* Указ. соч. - С.33-34; *Коновалова И.Г., Перхавко В.Б.* Древняя Русь и Нижнее Подунавье. - М., 2000. - С.91.

[16] ПСРЛ. - Т.2. - Стб.806; *Карпини, Джиаванни дель Плано.* История монголов. Рубрук, Гульям де. Путешествия в восточные страны. Пер. А.И.Малеина. - М.,1957. - С.68.

[17] ПСРЛ. - Т.2. - Стб.792.

[18] *Егоров В.Л.* Указ. соч. - С.27.

[19] ПСРЛ. - Т.2. - Стб.792.

[20] *Вернадский Г.* Указ. соч. - С.144-146; *Егоров В.Л.* Указ. соч. - С.151-154, пор. також *Федоров-Давыдов Г.А.* Общественный строй Золотой Орды. — М., 1973.

[21] *Вернадский Г.* Указ. соч. - С.150.

[22] ПСРЛ. - Т.2. - Стб.806.

[23] *Котляр М.Ф.* Коментар до літопису // Галицько-Волинський літопис. - К., 2002. - С.257-258.

[24] *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. Вид.2, допов. - Львів, 1999. - С. 127.

[25] *Карпини, Джиаванни дель Плано, Рубрук, Гульям де.* Указ. соч. - С.67-68.
[26] *Стависький В.* Відомості про Русь з "Історії монголів" Плано Карпіні // Український історичний журнал. - 1986. - № 6. - С.39.
[27] *Крип'якевич І.П.* Назв, праця. - С127.
[28] *Котляр М.Ф.* Коментар до літопису. - С.261.
[29] *Halperin Ch.J.* Russia and the Golden Horde.- P.29.
[30] ПСРЛ. - Т.2. - Стб. 809.
[31] *Стависький В.* Назв, праця. - С.35.
[32] *Назаренко А.В.* Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. - М., 2000. - С.395.
[33] *Рамм Б.Я.* Папство и Русь в X - XV вв. - М., 1959. - С.163.
[34] *Guzman G.* Christian Europe and Mongol Asia. - P.230.
[35] *Большакова С.А.* Папские послания галицкому князю как исторический источник // Древнейшие государства на территории СССР за 1975 г. - М.,1975. - С.123-126.
[36] Там же. - С. 126-127.
[37] *Свідерський Ю.Ю.* Боротьба південно-західної Русі проти католицької експансії в X - XIII ст. - К.,1983. - С.112.
[38] *Большакова С.А.* Указ. соч. - С. 129.
[39] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. - Т.3. Львів, 1905. - С 71.
[40] *Карпини, Джиаванни дель Плано, Рубрук, Гульям де.* Указ соч. - С.70.
[41] *Егоров В.Л.* Указ. соч. - С.33,164.
[42] ПСРЛ. -Т.1. -Стб.472.
[43] ПСРЛ. - Т.1. - Стб.472-473; Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. - М.,Л.,1950. - С.80.
[44] *Горский А.А.* Указ. соч. - М.,1996. - С.35.
[45] *Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды. - М.,1975. - С.30.
[46] *Каргалов В.В.* Указ. соч. - С. 141.
[47] *Жаворонков П.И.* Никейская империя и княжества Древней Руси // Византийский временник. - Т.43. - М., 1982. - С.85.
[48] ПСРЛ. -Т.1. -Стб.473.
[49] *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. - К., 1885. - С. 151; *Грушевський М.С.* Назв. праця. - Т.3. - С.84.
[50] *Котляр М.Ф.* Загадковий ізяслав з Галицько-Волинського літопису // Український історичний журнал.—1991. - №10. - С.95-102.
[51] ПСРЛ. - Т.2. - Стб.828-829.
[52] *Грушевський М.С.* Назв, праця. - Т.3. - С.71.
[53] Historica Russiae Monumenta. Ed. A.Turgenev. - T.1. - Petropoli,1841. - №88.
[54] *Рамм Б.Я.* Указ. соч. - С.169; *Котляр М.Ф.* Коментар до літопису. - С.280.
[55] "Великая хроника" о Польше, Руси и их соседях XI - XII вв. - М., 1987. - С. 168-170.
[56] Historia Polski. Tom I do roku 1764. Ćzesc do polowy XV w. - S. 363 (автори розділу - *Г.Лябуда та Ю.Бардах).*
[57] ПСРЛ. - Т.2. - Стб.826-827.
[58] *Чубатий М.* Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. - Львів, 1917. - Т.123/124. - С.51; *Котляр М.Ф.* Коментар до літопису. - С.280.
[59] *Чубатий М.* Назв, праця. - Т.123/124. - С.51.
[60] ПСРЛ. - Т.2. - Стб.826.
[61] Rocznik Krasińskich// Monumenta Poloniae Historica. Ed. A.Bielowski. - T.3. - Lwów, 1878. - P. 132.
[62] *Abraham W.* Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. - T.1. - Lwów,1904. - S.134.
[63] [Махновець Л.Є.] Літопис Руський. - К., 1989. - С.413.
[64] ПСРЛ. - Т.2. - Стб.827.
[65] Там же.
[66] *Полонська-Василенко Н.* Історія України. - Т.1. - К., 1992. - С.201.
[67] Historica Russiae Monumenta. Ed. A.Turgenev. - T.1. - № 89, 90.
[68] *Томашівський С.* Українська історія-. Старинні часи і середні віки. - Львів, 1919. - С.99.
[69] *Матузова В.И., Назарова Е.Л.* Крестоносцы и Русь. Конец XII в. - 1270. Тексты, перевод, комментарии. - М.,2002. - С. 369.
[70] *Егоров В.Л.* Указ. соч. - С.195-196.
[71] *Матузова В.И., Назарова Е.Л.* Указ. соч. - С.369.
[72] *Guzman G.* Christian Europe and Mongol Asia. - P.233-234; *Егоров В.Л.* Указ. соч. - С. 196.
[73] Про це докладно див.: *Котляр М.Ф.* Коментар до літопису. - С.287- 289, 295- 300.
[74] ПСРЛ. - Т.2. -Стб.838.
[75] Там же.

[76] *Грушевський М.С.* Назв. праця. - Т.3. - С. 158-159.
[77] *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950. — С. 283; *Котляр* М.Ф. Данило Галицький. Біографічний нарис. - С.321.
[78] ПСРЛ. -Т.2. -Стб. 841.
[79] Там же. - Стб. 842.
[80] *Котляр М.Ф.* Данило Галицький. Біографічний нарис. - С.321.
[81] *Греков Б.Д., Якубовский* А/О. Указ. соч. - С.74.
[82] *Вернадский Г.* Указ. соч. — С. 165.
[83] *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. - С.272.
[84] ПСРЛ. - Т.2. - Стб.847.
[85] *Егоров В.Л.* Указ. соч. - С.202.
[86] ПСРЛ. - Т.5. Псковская вторая летопись. Софийская первая летопись. - СПб,.1851. - С.57; пор. ПСРЛ. - Т.7. Воскресенская летопись. - СПб.,1856. - С.162.
[87] ПСРЛ. - Т.2. - Стб.849.
[88] Rocznik kapitulny krakowski // Monumenta Poloniae Historica. Ed. A.Bielowski. - Т.2. - Lwów, 1872. - P.806-807; Rosznik Krasińskich. - P.133; Rosznik swietokrzycki nowy // Monumenta Poloniae Historica. - T.3. - P.73-75; Rosznik Traski // Monumenta Poloniae Historica. Ed. A.Bielowski. - T.2. - P.839; та ін.
[89] "Великая хроника" о Польше, Руси и их соседях XI - XIII вв. - С. 184-185.
[90] *Котляр М.В.* Коментар до літопису. — С.306.
[91] Wlodarski B. Polska i Ruś: 1194 - 1340. - Warszawa, 1966. - ?. 145; *Щавелева Н.И.* К истории второго нашествия монголо-татар на Польшу // Восточная Европа в древности и средневековье. - М., 1978. - С.307-314.
[92] *Пашуто В.Т.* Героическая борьба русского народа за независимость (XIII в.). - С.276.
[93] *Егоров В.Л.* Указ. соч. - С. 189.
[94] *Wlodarski B.* Polska i Rus': 1194 - 1340. - P. 145-146.
[95] *Ждан М.* До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди. Нью-Йорк, 1968. - С.68; *Чукаева В.А.* Русские княжества и Золотая Орда: 1243-1350. - Днепропетровск, 1998. - С.91, 105; *Кривошеее Ю.В.* Указ. соч. - С. 221, 255.

The Romanovychi's state relationships with the Golden Horde are being examined against the background of the Eastern Europe international life in the middle of the XIII century.

Н.О.Щербак (Київ)

ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ У ВНУТРІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ЦАРИЗМУ НАПРИКІНЦІ XVIII - У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XIX ст.

У статті показано намагання царського уряду законодавчим шляхом вирішити єврейське питання в Правобережній Україні після поділів Речі Посполитої.

Російська імперія була однією з найбільш багатонаціональних країн світу, яка об'єднувала понад 100 націй і народностей. Національна політика царського уряду, як важлива складова внутрішньої політики, була спрямована на зміцнення єдності імперії шляхом денаціоналізації і насильницької русифікації "інородців", які становили 57% населення країни. Щодо*кожного з народів російське законодавство передбачало певні обмеження та заборони. Але найбільше обмежень і заборон у Російській імперії відчули на собі євреї, чому достатньо уваги приділено в узагальнюючих працях дослідників єврейства І.Оршанського[1], С.Дубнова[2], Ю.Гессена[3] та ін. Проблему правового та економічного становища євреїв в Україні наприкінці XIX - на початку XX ст. вже порушувала І.М.Погребінська в "Українському історичному журналі"[4].

[76] *Грушевський М.С.* Назв. праця. - Т.3. - С. 158-159.
[77] *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950. — С. 283; *Котляр* М.Ф. Данило Галицький. Біографічний нарис. - С.321.
[78] ПСРЛ. -Т.2. -Стб. 841.
[79] Там же. - Стб. 842.
[80] *Котляр М.Ф.* Данило Галицький. Біографічний нарис. - С.321.
[81] *Греков Б.Д., Якубовский* А/О. Указ. соч. - С.74.
[82] *Вернадский Г.* Указ. соч. — С. 165.
[83] *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. - С.272.
[84] ПСРЛ. - Т.2. - Стб.847.
[85] *Егоров В.Л.* Указ. соч. - С.202.
[86] ПСРЛ. - Т.5. Псковская вторая летопись. Софийская первая летопись. - СПб,.1851. - С.57; пор. ПСРЛ. - Т.7. Воскресенская летопись. - СПб.,1856. - С.162.
[87] ПСРЛ. - Т.2. - Стб.849.
[88] Rocznik kapitulny krakowski // Monumenta Poloniae Historica. Ed. A.Bielowski. - Т.2. - Lwów, 1872. - P.806-807; Rosznik Krasińskich. - P.133; Rosznik swietokrzycki nowy // Monumenta Poloniae Historica. - T.3. - P.73-75; Rosznik Traski // Monumenta Poloniae Historica. Ed. A.Bielowski. - T.2. - P.839; та ін.
[89] "Великая хроника" о Польше, Руси и их соседях XI - XIII вв. - С. 184-185.
[90] *Котляр М.В.* Коментар до літопису. — С.306.
[91] Wlodarski B. Polska i Ruś: 1194 - 1340. - Warszawa, 1966. - ?. 145; *Щавелева Н.И.* К истории второго нашествия монголо-татар на Польшу // Восточная Европа в древности и средневековье. - М., 1978. - С.307-314.
[92] *Пашуто В.Т.* Героическая борьба русского народа за независимость (XIII в.). - С.276.
[93] *Егоров В.Л.* Указ. соч. - С. 189.
[94] *Wlodarski B.* Polska i Rus': 1194 - 1340. - P. 145-146.
[95] *Ждан М.* До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди. Нью-Йорк, 1968. - С.68; *Чукаева В.А.* Русские княжества и Золотая Орда: 1243-1350. - Днепропетровск, 1998. - С.91, 105; *Кривошеее Ю.В.* Указ. соч. - С. 221, 255.

The Romanovychi's state relationships with the Golden Horde are being examined against the background of the Eastern Europe international life in the middle of the XIII century.

Н.О.Щербак (Київ)

ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ У ВНУТРІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ЦАРИЗМУ НАПРИКІНЦІ XVIII - У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XIX ст.

У статті показано намагання царського уряду законодавчим шляхом вирішити єврейське питання в Правобережній Україні після поділів Речі Посполитої.

Російська імперія була однією з найбільш багатонаціональних країн світу, яка об'єднувала понад 100 націй і народностей. Національна політика царського уряду, як важлива складова внутрішньої політики, була спрямована на зміцнення єдності імперії шляхом денаціоналізації і насильницької русифікації "інородців", які становили 57% населення країни. Щодо*кожного з народів російське законодавство передбачало певні обмеження та заборони. Але найбільше обмежень і заборон у Російській імперії відчули на собі євреї, чому достатньо уваги приділено в узагальнюючих працях дослідників єврейства І.Оршанського[1], С.Дубнова[2], Ю.Гессена[3] та ін. Проблему правового та економічного становища євреїв в Україні наприкінці XIX - на початку XX ст. вже порушувала І.М.Погребінська в "Українському історичному журналі"[4].

Окремі питання політики царської влади щодо єврейського етносу висвітлюються сьогодні, зокрема в нарисах з історії українського єврейства[5] та дослідженнях етнонаціональних процесів в Україні[6].

Мета даної статті - показати перші спроби царського уряду законодавчим шляхом вирішити єврейське питання в період його виникнення, тобто наприкінці XVIII - в першій чверті XIXст. Для цього автором було використане широке коло джерел, передусім такі важливі, як „Полное собрание законов Российской империи", звіти губернаторів та збірники матеріалів про економічне становище євреїв у Росії.

...Після поділів Речі Посполитої 1772,1793 і 1795 рр. і входження до складу Російської імперії білоруських, литовських та правобережних українських земель її новими підданими стала значна кількість єврейського населення. Протягом досліджуваного періоду політика царського уряду щодо представників цієї національності не була однозначною і постійно змінювалась у тому чи іншому напрямку, але загалом вона мала обмежувальний характер.

Законодавство Російської імперії відносило євреїв до тієї категорії "інородців", чиї права визначалися особливими законами (виняток було зроблено лише для караїмів та вихрещених євреїв, на яких поширювалися правила загального законодавства). Особливих правил було дуже багато. Вони охоплювали всі сторони життя євреїв і були вміщені майже в кожному томі зібрання законів. Ці правила стосувалися не лише права проживання й пересування, а й віри та зовнішніх виявів релігійного життя євреїв, особистих прав представників цієї національності, а також їхньої економічної діяльності.

Царський уряд обмежував територію розселення євреїв в імперії і, зокрема, в Україні низкою законодавчих актів. У 1791 р. після скарг московського і смоленського купецтва та звинувачення євреїв у "підриві торгівлі" Катерина II визначила особливим списком місцевості, за межами яких представникам цієї національності не дозволялося проживати[7].

А в указі від 23 грудня 1791 р. уточнювалося, де можуть проживати нові піддані (білоруські губернії, Катеринославське намісництво і Таврійська область), й підкреслювалося, що "євреї не мають ніякого права записуватись у купецтво у внутрішніх російських містах і портах..."[8]. Це поклало початок створенню *"смуги єврейської осілості"*, територія якої не була сталою: вона то розширювалася (наприклад, до неї були включені литовські, українські правобережні губернії, а згодом - Курляндська, Полтавська і Чернігівська губернії), то зменшувалась (у зв'язку із забороною євреям селитись у великих містах, зокрема в Києві, центральних районах інших міст і т.п.).

Указ від 23 червня 1794 р. дозволяв євреям займатися купецькими і міщанськими промислами в Київській губернії, включаючи м.Київ.

"Смуга єврейської осілості" (хоч сама назва спочатку не вживалась) стала основою подальшого законодавства про євреїв. її існування було підтверджене "Положенням про євреїв" 1804 і 1835 рр. На початок XX ст. "смуга" охоплювала 15 губерній, 8 з яких були українськими: Київська, Волинська, Подільська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська, Полтавська і Чернігівська. Незважаючи на те, що питання про необхідність знищення *"смуги осілості"* не раз піднімалося в урядових колах, вона проіснувала до 1917 р. і була скасована після Лютневої революції, за законом від 2 квітня 1917 р. "Про скасування віросповідальних і національних обмежень".

Варто зазначити, що територіальні обмеження проживання євреїв були характерні не лише для Російської імперії. Практикувалися вони раніше і в інших країнах, зокрема ще польськими королями та німецькими князями. Як вважав М.С.Грушевський, однією з головних причин цих обмежень було на-

2-4-1121

магання тримати євреїв в безпосередній залежності від уряду як "рентовне джерело державного скарбу"[9].

Проте в жодній з країн обмежувальне антиєврейське законодавство не досягло таких розмірів, як у Російській імперії. Розвивався цей процес поступово. Після приєднання до Росії Південно-Західного краю в маніфесті генерал-аншефа Кречетникова від 27 березня 1793 р., яким підтверджувалися права жителів приєднаних територій (майнові й станові), єврейські громади було запевнено в тому, що за ними будуть збережені всі наявні права і свободи").

Згодом, коли 3 травня 1795 р. вийшов указ про проведення ревізій у південно-західних губерніях[11], майже всі євреї були приписані до вільних міських станів - купців і міщан за місцем проживання в містах і містечках. їм дозволялося займатися торгівлею і ремеслами, а єврейським кагалам вказувалося на те, що вони не повинні займатись ніякими справами, окрім відправлення обрядів закону та богослужіння[12].

Указами від 23 червня 1794 р. та 29 грудня 1796 р. за дозвіл на міщанські та купецькі промисли євреї були обкладені подвійними (порівняно з особами християнського віросповідання) податками[13]. Це згодом підтвердив уряд Павла I, зазначивши при цьому, що всі порушники цієї вимоги мусять виїхати з імперії[14].

Таким чином, законодавча діяльність царського уряду в цьому напрямку із самого початку свідчила про його намагання взяти під свій контроль економічну та громадську діяльність євреїв.

У той час розроблялися різні проекти влаштування подальшого життя єврейського населення. Активну участь у цьому брала місцева адміністрація. Зокрема, проект віленського губернатора І.Фрізеля передбачав залучення євреїв до землеробства та інші заходи*. З багатьма з цих проектів був ознайомлений сенатор Г.Державін, який відвідав у 1799 р. білоруські губернії в справі Зорича - власника білоруського містечка Шклова, відставного генерала, фаворита Катерини II. Євреї цього містечка скаржилися на самоправство і беззаконні дії Зорича.

Згодом у зв'язку з голодом, що охопив білоруські губернії в останні роки XVIII ст., відбулася друга поїздка Г.Державіна з ревізією в Білорусію. Розслідуючи причини голоду, сенатор звинуватив євреїв у різних порушеннях законів. Було закрито одну єврейську винокурню в м.Ліозні, взято під опіку маєток польського магната Огінського. Думки, що склалися в результаті цих поїздок, він висловив у "Мнении сенатора Державина об отвращении в Белоруссии недостатка хлебного обузданием корыстных промыслов евреев, о их преобразовании и о прочем". Головною причиною голоду в білоруських губерніях сенатор вважав економічну діяльність євреїв і в своєму "Мнении" окреслив заходи, які допомогли б "приборкати" її. У той час питання влаштування побуту і діяльності євреїв широко обговорювалося громадськістю.

В 1802 р. урядом Олександра I було створено перший "Комитет для составления положения о евреях", який ще мав назву "Комитет о благоустройстве евреев". До складу комітету ввійшли міністр юстиції Г.Державін (зго-

* Слід зауважити, що думки про залучення євреїв до землеробства виношувались і в інших країнах, зокрема, ще раніше в Польщі, що відобразилось у сеймовій конституції 1775 р. Литви. Такі ж проекти виношував і австрійський імператор Йосип. Проте всі ці проекти не були реалізовані.

Царський уряд ще з часів першого поділу Речі Посполитої, отримавши перших підданих євреїв, агітував їх за переселення в Новоросію. Коли цей процес розпочався, деякі польські магнати (зокрема, Сангушко) скаржилися "про забирання жидів" з його маєтків. Головною умовою, яку ставила місцева влада єврейським кагалам, було надання посвідчень особам, які переселяються, про те, що це добропорядні й достатньо забезпечені люди.

дом його замінив князь Лопухін), міністр внутрішніх справ граф В.Кочубей, заступник міністра закордонних справ князь А.Чарторийський, граф С.Потоцький. До його роботи були залучені представники єврейських общин, а також єврейський купець, колишній постачальник для армії Потьомкіна, активний громадський діяч того часу Нота Хаїмович Ноткін, який розробив свій проект щодо подальшого життя євреїв в імперії, в якому особливого значення надавав освітній реформі.

Офіційно завданням комітету було вироблення загальної єврейської реформи, але фактично головною його метою було вирішення проблеми накопичення євреїв у селах, а також можливості подальшого проживання євреїв у повітах в ролі орендарів і корчмарів.

Серед членів комітету існувало два погляди на місце і роль євреїв у житті імперії. Більшість дотримувалася думки, що спочатку євреїв треба "виправити", тобто змінити їх спосіб життя і діяльності, а потім надати їм загальні права громадян. Інші стверджували, що, лише надавши євреям рівні з іншими народами права, можна очікувати їх виправлення. До цієї меншості належав М.Сперанський, який працював тоді в Міністерстві внутрішніх справ і брав активну участь у роботі комітету. Перемогла перша точка зору.

Результатом діяльності комітету стало затверджене 9 грудня 1804 р. "Положення про євреїв", яке складалося з 54-х параграфів, об'єднаних у 6 розділів[15]. Воно стало першим систематизовано розробленим законодавством царського уряду щодо євреїв і мало загалом ліберальний характер.

У передмові до "Положення" підкреслювалося, що утворення комітету і видання даного закону було викликане скаргами "на різні зловживання і безпорядки на шкоду землеробству і промисловості обивателів у тих губерніях, де євреї проживають ..."[16].

"Положення" передбачало різні заходи в усіх сферах життя євреїв. У розділі "Про освіту" (§ 1-10) йшлося про надання євреям можливості навчатися в російських народних училищах, гімназіях, університетах, як і дітям інших національностей. Вони могли при цьому носити свій одяг (у школах парафіяльних і повітових), німецький або польський (у гімназіях), виконувати свої релігійні обряди. Якщо ж євреї не хотіли віддавати дітей до державних шкіл, то мали право за власні кошти засновувати спеціальні єврейські школи з викладанням однієї з мов - російської, польської чи німецької.

"Положення" 1804 р. ділило їх на 4 класи: а) землероби; б) фабриканти і ремісники; в) купецтво; г) міщанство. Всі євреї були зобов'язані записатися до одного з них. Якщо вони цього не робили, то з ними мали чинити як з бродягами (§ ЗО).

До категорії купецтва належали купці I, II і III гільдій, корчмарі, дрібні торгівці, власники постоялих дворів. Євреям-фабрикантам, які бажали заснувати суконні, полотняні та інші фабрики, обіцяно було виділити землі під їх будівництво і грошові кредити. Для цього в кожній з губерній, приєднаних від Польщі, мав бути утворений щорічний капітал до 20 тис. крб. (§21).

Всі євреї-ремісники, фабриканти і землероби звільнялися від подвійного оподаткування (§§ 19, 21, 24).

Значні пільги надавались євреям-землеробам. їм дозволялося купувати незаселені землі (тобто без кріпосних селян), а також використовувати на ній працю найманих робітників, поселятися на поміщицьких землях на правах орендарів, чи на державних - у губерніях литовських, білоруських, Київській, Волинській, Подільській, Катеринославській, Херсонській, Таврійській, Астраханській та Кавказькій. На ці потреби для початку їм відводилося до ЗО тис. дес. землі (§§ 13, 14, 17).

Всі поселенці на 10 років звільнялися від податків, крім земських повинностей, і при поселенні могли отримувати кредити (§ 18).

На поміщицьких землях єврейські сім'ї звільнялися від судової влади поміщика, але, залишаючи його, мали неодмінно засвідчити виконання всіх обов'язків щодо власника.

Новий закон порушив існуючу для євреїв заборону виходити за *смугу осілості,* дозволивши фабрикантам, купцям і ремісникам з дозволу губернатора тимчасово селитися з сім'ями у внутрішніх губерніях і столицях (§ 28).

Таким чином, "Положення" 1804 р. підтвердило існування *смуги осілості,* яка на той час охоплювала 12 губерній, дещо розширило її, надавши євреям право постійно проживати в Астраханській і Кавказькій губерніях (однак у 1835 р. ці дві губернії було виведено *зі смуги).*

З "Положенням" пов'язана поява в імперії єврейських прізвищ. До початку XIX ст. євреї, навіть в офіційних документах, підписувалися лише своїм іменем або іменем та по батькові. § 32 цього закону зобов'язував їх при переписі, який мав проводитися по всіх губерніях, де проживали євреї, поряд зі своїм іменем вказувати ще й прізвище. Щодо останніх зазначимо, що їх було вирішено присвоювати з урахуванням місця проживання або роду занять. Так з'явилися прізвища: Різник, Муляр, Бершадський, Полонський і т.п.

"Положення" 1804 р. містило також ряд обмежень, що стосувалися євреїв. Згідно з § 34, їм заборонялося "мати шинки та постоялі двори в селах і біля великих доріг ні під своїм, ні під чужим іменем, вони не могли продавати в них вина і навіть проживати в них ..., хіба-що проїздом"[17]. Ця заборона починала діяти з 1 січня 1807 р. в малоросійських, новоросійських, Астраханській і Кавказькій губерніях, а в усіх інших - з 1 січня 1808 р. Протягом 2-3 років єврейське населення кількістю близько 60-ти тис. сімей мало виселитись із сіл у міста і містечка смуги осілості і на землі, які йому мали бути безкоштовно надані урядом у степах на півдні України. В той же час закон передбачав великі штрафи за порушення заборон.

Так, єврей, затриманий при продажі вина вперше, мусив сплатити штраф 100 крб., вдруге - 200 крб., а коли він був спійманий на цьому втретє, то його відправляли на заслання до Сибіру. Влада карала також і поміщиків, які сприяли правопорушенням євреїв, здаючи їм в оренду свої маєтки. На них накладалися штрафи: вперше - 5 крб., вдруге - 10 крб., а після третього разу такий поміщицький маєток забирався на 10 років під опіку (§§ 35, 36). І все ж в подальшому, незважаючи на ці суворі покарання, євреї намагались, обходячи різними способами закон, володіти шинками й займатися торгівлею спиртними напоями.

"Положення" 1804 р. торкалося й релігійної сфери. Воно зберігало за євреями свободу релігії, але скасувало право кагалів і рабинів застосовувати публічні покарання. Це обмеження було викликане здебільшого релігійною боротьбою між хасидами і миснахідами, яка точилася в той час. Внаслідок цього релігійного розколу їм було дозволено мати власні синагоги і рабинів[18]. Рабинів повинні були затверджувати губернські органи влади. Вони обиралися на три роки і були на утриманні єврейської общини.

Згідно з § 34 "Положення", невдовзі розпочався процес виселення євреїв із сіл, для чого досить часто застосовувалася військова сила[19].

Незважаючи на даровані пільги, євреї не бажали залишати обжитих місць і звичних занять і їхати в перенаселені міста смуги або невідомі для них краї. Із самого початку виселення стала зрозумілою нереальність реалізації такого наміру. Та й уряд Олександра I не зміг фінансово забезпечити його проведення. Тому в 1806 р., за наказом Олександра I, був заснований Комітет з єврейського питання у складі міністрів: закордонних справ - графа Будберга і внутрішніх справ - графа Кочубея, а також князя Чарторийського. Комітет розглядав питання про доцільність відстрочки виселення із сіл. Треба відмітити, що члени комітету, окрім графа Будберга, вважали її доцільною.

Для з'ясування ситуації в 1807 р. в смугу осілості було відряджено сенатора Алексеева*. Про труднощі виконання § 34 "Положення" доповідали царю представники місцевої влади. Тоді ж у губерніях смуги було скликано депутатів для пошуку шляхів вирішення цього завдання.

Ситуація, що склалася в Європі, маніфести Синедріону, який урочисто відкрився з ініціативи Наполеона Бонапарта 9 лютого 1807 р. в залі паризької ратуші, його заклики до об'єднання єврейських общин світу для вирішення спільних питань і т.п.[20] змусили уряд Олександра I призупинити виселення і дати вказівку місцевій владі західних губерній всілякими способами попереджувати контакти російських євреїв із зарубіжними євреями[21].

Але порозумівшись з Наполеоном і підписавши з ним Тільзітський мир, царський уряд продовжив виселення. Указом від 19 жовтня 1807 р., даним на ім'я військового губернатора м.Кам'янця-Подільського Ессена[22], підкреслювалося, що впродовж трьох років після прийняття "Положення" 1804 р. "різні обставини" затримали виселення євреїв із сіл і що в даний час уряд покладає відповідальність за проведення цього заходу на військових і цивільних губернаторів. Виселення мало бути здійснене планомірно впродовж 1808-1810 рр. Але вже незабаром князь Куракін, який змінив на посту міністра внутрішніх справ графа Кочубея, подав Олександру I записку про різні перешкоди виселенню. В результаті указом від 29 грудня 1808 р. царський уряд призупинив виселення євреїв із сіл і дозволив їм залишатися на місцях до подальших розпоряджень[23].

А 5 січня 1809 р. під головуванням сенатора В.Попова було створено новий, Особливий єврейський комітет[24], до якого ввійшли сенатор Алексеев, заступник міністра внутрішніх справ Козодавлєв, сенатор граф Потоцький, статський радник Дружинін. Комітету було доручено вирішити питання щодо виселення євреїв із сіл та розглянути інші статті "Положення", стосовно яких надійшли скарги від єврейських депутатів. Працюючи три роки і дослідивши ці питання, комітет дійшов висновку про необхідність відміни § 34 "Положення" і припинення виселення єврейського населення з сіл. Підсумкові результати досліджень, проведених членами комітету, стверджували, що євреї відіграють позитивну роль в економічному розвитку країни, і з огляду на це пропонувалося зберігати за ними право на оренду та торгівлю спиртними напоями.

Доповідь комітету не отримала законодавчої санкції. Але, оскільки указ 1808 р. ніхто не скасовував, євреї продовжували жити в селах. До того ж у цей час увага уряду Олександра I була зосереджена на проблемах війни з Наполеоном Бонапартом. Однак тоді ж почалося виселення євреїв іншого роду: з метою усунення їх від контрабандних занять вийшов указ Олександра I про переселення євреїв з поміщицьких маєтків, розташованих поблизу західного кордону, в ті містечка, де вони були приписані. Цим розпорядженням було покладено початок забороні проживати євреям у 50-верстній смузі вздовж кордону з Австрією і Пруссією.

На Поділлі в цю смугу входило 2 міста і 23 містечка з єврейським населенням близько 40 тис. осіб, а на Волині - 4 міста і 43 містечка, де прожива-

* Таємний радник, сенатор Алексеев у своєму звіті доповідав про труднощі виселення. Для зменшення скупченості євреїв сенатор пропонував запровадити рекрутський набір натурою. Такої ж думки дотримувався згодом майбутній катеринославський губернатор В.Шеміот та деякі інші чиновники. Проте цей захід було здійснено вже пізніше - за часів Миколи I.

Аналізуючи шляхи вирішення єврейського питання в імперії, сенатор Алексеев вважав, що передбачені "Положенням" 1804 р. заходи щодо залучення євреїв до землеробства і створення ними різних фабрик не зможуть вирішити проблему скупченості євреїв у містах і містечках "смуги".

2- 1 -4-1121

ло понад 50 тис. євреїв. Багато з них жили тут здавна і мали нерухомість. Так, на Поділлі їм належало 3123 будинки, а на Волині - 4627. Володіли вони також крамницями, шинками і т.п. Окрім осілого єврейського населення, на цій території було ще й багато заїжджих євреїв, які прибували сюди на заробітки. Саме їх місцева адміністрація звинувачувала в розвитку контрабандних промислів у районі Радзивіллівської митниці (про це доповідав у 1812 р. волинський губернатор Комбурлей).

Почалося виселення єврейських сімей з цієї території, однак проводилося воно непослідовно. Розпорядження щодо заборони євреям проживати вздовж кордону постійно порушувалося. Так, у 1816 р. сенатор Сіверс, ревізуючи Волинську губернію і перебуваючи в Радзивіллові, помітив, що євреї в кількох метрах від кордону тримають корчму і торгують. Волинський губернатор змушений був виселити їх протягом трьох тижнів.

Виселення євреїв з прикордонної 50-верстної смуги тривало до 1821 р., а згодом, з ослабленням уваги поліції і місцевої влади, припинилося. Однак скоро доповіді начальників митних округ змусили міністра фінансів порушити клопотання про необхідність повернутися до виконання указу 1812 р. В 1825 р. параграф указу про заборону проживання євреям у прикордонній смузі було підтверджено й поширено на весь західний кордон[25].

Виселення євреїв із сіл у міста та містечка смуги осілості, яке активно проводилося, згідно з § 34 "Положення про євреїв" 1804 р., призвело до активізації переселення єврейських сімей і створення єврейських землеробських колоній на півдні України.

Євреї поспішали скористатися пільгами, дарованими землеробам цим законом. Дослідження з даної проблеми свідчать, що в багатьох проектах щодо розселення євреїв і залучення їх до землеробської праці особливе місце відводилося незаселеним землям Новоросії[26].

Ще з 1775 р. (тобто після першого поділу Польщі) російський уряд агітував євреїв переселятися в новоросійські степи. На ці землі особливі надії покладали у своїх проектах віденський губернатор Фрізель, єврейський купець Нота Ноткін, сенатор Державін та ін.[27]

Заселення новоросійського краю іноземцями активно розпочалося в кінці XVIII - на початку XIX ст. Так, у Катеринославській губернії, яка займала перше місце за кількістю переселенців, протягом 1795-1811 рр. виникло 10 нових поселень, зокрема в 1795-1796 рр. сюди прибуло 120 сімей менонітів, які згодом заснували колонії в Олександрівському, Новомосковському та інших повітах[28]. Проте переселення євреїв було спрямоване переважно в Херсонську губернію, зокрема в Тираспольський, Херсонський та Ольвіопольський повіти. В 1801-1809 рр. в даній губернії виникло 47 нових поселень, з них найбільше німецьких - 31, єврейських - 8, грецьких і болгарських - по 8[29]. Спочатку це були могилівські євреї, повірені яких їздили в Новоросію для з'ясування ситуації. Згодом з'явилися прохання на переселення від чернігівських, подільських та інших євреїв.

Урядом було виділено для заснування єврейських хліборобських колоній 24 тис. дес. землі біля річки Інгулець.

Невдовзі єврейські родини заснували у Херсонській губернії хліборобські колонії: Бобровий Кут, Сейдеминуха, Добра, Ізраїлівка. Вже в початковий період тут поселилось до 300 сімей (близько 2 тис. осіб). Згодом було засновано колонії Інгулець, Нагартав, Ефенгар та інші. На початку 1810 р. у віданні переселенської контори налічувалося майже 1000 сімей, і ще багато сімей чекали своєї черги на переселення. Проте в 1811 р. переселення євреїв у Новоросію було тимчасово призупинене. Херсонський військовий губернатор доповідав Олександру I про те, що на їх поселення в 1807-1810 рр. було витрачено 145680 крб., а для допомоги тим, хто переселяється і чекає своєї

черги на переселення, потрібно ще 219 тис. крб., тоді як у наявності є лише 2519 крб.[30] Губернатор вважав, що євреїв сюди надалі взагалі не варто переселяти, оскільки "...через незвичку євреїв до хліборобства й через нечистоту в їх проживанні, смертність між ними дуже висока..."[31].

Переселення євреїв на південь України невдовзі було призупинене, хоча незначними темпами воно тривало й пізніше [32].

Зокрема, в кінці 1819 р. князь Голіцин сповіщав про звернення могилівського губернатора щодо прохання євреїв містечка Шклова переїхати і приєднатися до однодвірців у Херсонській губернії. Однак царський уряд, маючи невдалий досвід у цій справі, вже не поспішав з переселенням *. А на прохання євреїв дозволити переїзд Міністерство внутрішніх справ наказало губернаторам брати у бажаючих розписку про те, що вони не вимагатимуть допомоги від держави. В той же час кагали, маючи фіскальні інтереси, були зацікавлені у виселенні неспроможних сплачувати податки і клопоталися про це перед владою. Особливої активності це набуло на початку 20-х рр. XIX ст., коли в білоруських губерніях розпочався голод. Проте тоді переселення не досягло широких масштабів. Зокрема, з 34 сімей шкловських євреїв, які бажали переселитись у Херсонську губернію, зробили це лише 16 сімей[33]. А серед загальних переселенців Півдня України в 1816-1835 рр. євреї становили всього 10,54 % [34].

Ще однією проблемою, яку доводилося вирішувати царському уряду в той період, була боротьба з фактичним володінням євреями православними кріпаками. Така заборона нехристиянам володіти християнами, встановлена ще в 1784 р., постійно порушувалась, і уряд був змушений періодично її підтверджувати (в 1800, 1801, 1816 рр.). Але євреї порушували цю заборону, укладаючи різні форми угод з поміщиками. Документи свідчать, що в багатьох західних губерніях, зокрема й на Київщині, в той час існувала така форма оренди, як *хрестенції.* З'явилася вона ще за часів Речі Посполитої, коли поміщики здавали євреям в оренду збір майбутнього урожаю, сіна тощо. За таким контрактом євреї фактично здобували право розпоряджатися маєтком поміщика і його кріпаками, які мусили під наглядом орендаря зібрати врожай, обмолотити, доставити його на винокурні (які євреї теж орендували), надати підводи для цього тощо.

Розглянувши випадки існування таких оренд, Сенат 27 березня 1819 р. видав розпорядження про їх негайну заборону [35]. Нагляд за його виконанням було покладено на губернську владу. Єврейські депутати добивалися скасування цієї заборони. Міністр духовних справ і народної освіти князь О.Голіцин справедливо доводив, що у випадках таких контрактів винуваті не лише євреї, а й поміщики і державні установи, які реєстрували їх. Проте така позиція міністра не була підтримана ні Сенатом, ні Державною радою, і лише завдяки його близьким особистим стосункам з Олександром I думка міністра була врахована. Указом від 20 грудня 1820 р. передбачалася відповідальність усіх сторін за порушення подібної заборони[36]. В подальшому питання про оренду було тісно пов'язане з відкупною системою, запровадженою 1827 р. Фіскальні інтереси вимагали дозволити євреям орендувати корчми, шинки і т.п. [37] В той же час, видаючи обмежувальні законодавчі акти, уряд Олександра I змушений був часто робити винятки з них, зважаючи на економічні обставини. Так, згідно із законом 1817 р., євреї не мали права займатися винокурінням і продажем спиртних напоїв у великоросійських губерніях. Проте деякі губернатори до-

* Підбиваючи перші підсумки єврейської землеробської колонізації півдня України, Єврейський комітет, очолюваний сенатором В.Поповим, доповідав у 1812 р., що, незважаючи на всі намагання уряду сприяти цій справі, бажаних результатів не досягнуто, і рекомендував залишити євреїв "при старых промыслах".

водили необхідність праці євреїв на винокурних заводах. Зокрема, колишній пензенський губернатор М.Сперанський подав на розгляд надіслані йому поміщиками цієї губернії клопотання про необхідність участі в роботі на їхніх заводах єврейських винокурів. На підставі таких клопотань указом від 6 травня 1819 р. євреї були допущені до винокуріння у великоросійських губерніях до того часу, коли будуть підготовлені такі спеціалісти з місцевого населення. В той же час в указі підкреслювалося, що євреї ні в якому разі не повинні бути власниками таких заводів. Того ж року їх було допущено у великоросійських губерніях і до виробництва інших спиртних напоїв [38].

Вирішуючи єврейське питання в імперії, царський уряд особливого значення надавав наверненню євреїв у християнство. Надаючи вихрещеним євреям різні пільги [39], влада заохочувала їх до прийняття християнської віри.

В січні 1817 р. найважливіші єврейські справи зосередилися в руках особистого друга Олександра I, оберпрокурора Святого Синоду князя О.Голіцина. Для успішного проведення переходу євреїв у християнську віру того ж року було засноване "Товариство ізраїльських християн", яке "цар взяв під свою опіку"[40]. Офіційно воно було створене для підтримки вихрещених євреїв і тих, хто ще мав намір зробити це. Широкі пільги, які надавались євреям-вихрестам, свідчили про те, що уряд у такий спосіб намагався асимілювати єврейське населення.

Євреям, які ставали членами цього Товариства, уряд безкоштовно роздавав землі у спадкове володіння для домашнього господарства (земля відводилась на все товариство, а не окремому його члену, вона не могла бути продана, закладена чи ще якимось чином передана в інші руки). Таким особам дозволялося займатись різними ремеслами, торгівлею, засновувати й утримувати фабрики і заводи, варити пиво, курити вино та виробляти інші алкогольні напої як для власного споживання, так і на продаж у межах своїх поселень. Вони звільнялися від різних повинностей і податків, а згодом могли записуватись у будь-який соціальний стан. Для управління такими поселеннями в столиці було створено Комітет опікунства ізраїльських християн, до якого увійшли представники департаментів освіти і пошт, обер-прокурор Сенату та ін.[41]

Однак, незважаючи на всі пільги, євреї не поспішали міняти віру. І вже в 1824 р. князь Голіцин, переконавшись у безперспективності цієї справи, доповідав про це Олександру I. Проте Товариство продовжувало існувати (переважно на папері) до 1833 р., коли воно було ліквідоване [42].

В останні роки царювання Олександра I в урядових колах з'являється стурбованість іншим - як зберегти недоторканість релігійних переконань християн. Ще в 1818 р. з'явилася заборона віддавати євреям для відроблення боргів боржників-християн[43], в 1819 р. вийшов указ про "припинення робіт і послуг, які виконували селяни і дворові люди для євреїв". У 1820 р. міністр духовних справ і народної освіти князь Голіцин заявив Комітету міністрів, що, за повідомленням представників місцевої влади Херсонської губернії, християни, які проживають у будинках євреїв, не лише "забувають" і не виконують обряди християнської віри, але й переймають єврейські звичаї та обряди. Князь був переконаний у тому, що іудейська релігія зобов'язує євреїв заманювати всіх у свою віру, і пропонував підтвердити заборону наймати їм у свої будинки християн для будь-яких робіт, вказавши при цьому на те, що така заборона буде корисною і для бідних євреїв, які змогли б замінити християнську прислугу.

Пропозиція князя Голіцина набула сили закону, який діяв упродовж десятиліть. Однак інколи з нього допускалися винятки. Так, у 1823 р. євреям було дозволено спочатку на 4 роки наймати християн для робіт при утримуваних ними відкупах, а в подальшому служба християн у євреїв-відкупників була дозволена на довший термін.

Варто зазначити, що багато кроків уряду Олександра I щодо євреїв визначалися суспільною думкою того часу, негативним ставленням до євреїв переважної частини суспільства. Це було властиве навіть для прогресивної інтелігенції. Зокрема, виразником таких поглядів виступав декабрист П.Пестель, який у своєму проекті Конституції "Руська правда" пропонував звільнити країну від євреїв шляхом заснування в Малій Азії особливої єврейської держави.

Характерним було й те, що, розробляючи єврейське законодавство, уряд, намагаючись досягти своїх цілей, часто не враховував реалій життя. Прикладом може бути дарування євреям "Положенням" 1804 р. широких прав у сфері освіти. Як відомо, традиційна єврейська освіта була повністю релігійною, єврейська молодь практично не могла скористатися наданими їй правами навчатись у державних середніх і вищих навчальних закладах, оскільки майже не знала російської мови. Окрім того, рабини були проти такої освіти, боячись, що це відверне молодих від релігії.

Всі проаналізовані нами законодавчі акти кінця XVIII - першої чверті XIX ст. свідчать, що царський уряд активно намагався вирішити єврейське питання, яке постало перед владою з приєднанням до імперії, за поділами Речі Посполитої, литовських, білоруських і правобережних українських земель, коли понад мільйонна маса єврейського населення потребувала юридичної легітимації. Вона не була схожою на жоден з існуючих тоді в Російській державі соціальних станів. Постанови сенату та царські укази доби Катерини II, Павла I та Олександра I свідчать про намагання вписати нових підданих в етнічну структуру імперії, взяти під контроль їх економічну та громадську діяльність, врегулювати проблеми єврейського життя. Царська влада прагнула вирішити єврейське питання, ліквідуючи етнічну, соціальну та релігійну специфічність євреїв, намагаючись змінити спосіб занять єврейського населення, зокрема залучити його до землеробства через створення єврейських землеробських колоній, асимілювати його шляхом навернення у християнство і т.п.

Однак серед заходів російського самодержавства переважала практика обмежень і заборон, яка сягнула свого апогею за доби Миколи I. Основою антиєврейського обмежувального законодавства було запровадження наприкінці XVIII ст. смуги єврейської осілості, яка проіснувала до 1917 р.

Поставши в Російській імперії в досліджуваний період, єврейське питання не було вирішене і в подальшому залишалося одним з найгостріших, і до нього царська влада змушена була постійно повертатися.

[1] *Оршанский И.Г.* Евреи в России. Очерки и исследования. - СПб.,1872; Его же. Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев. - СПб.,1877.

[2] *Ду6нов СМ.* Краткая история евреев. - СПб.,1912.

[3] *Гессен Ю.* История еврейского народа в России. - СПб.,1914.

[4] *Погребінська І.М.* Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX - початок XX ст.)__ Український історичний журнал. - 1996. - № 4. - С. 124- 132.

[5] Див., зокрема: *Хонигсман Я.С., Найман А.Я.* Евреи Украины (краткий очерк истории). - Ч.І . - К.,1992. *Горовский Ф.Я., Хонигсман Я.С., Найман А.Я., Елисаветская С.Я.* Евреи Украины (краткий очерк истории). - Ч.II . - К., 1995.

[6] *Беренштейн О.* Євреї в Україні // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. - К., 2001. - С 247- 273.

[7] Полное собрание законов Российской империи (далі - ПСЗ). - 1-е изд. - Т.XXIII. - № 17006.

[8] Там же.

[9] *Грушевський М.* Історія України - Руси. - Т.5. - К.: Наукова думка. - 1994. - С.257.

[10] ПСЗ. - 1-ое изд. - Т.XXIII. - № 17108.

[11] Там же. - № 17327.

[12] Там же.

[13] Там же. - № 17224; Т. XXIV. - № 17594.
[14] Там же. - № 18015.
[15] Див.: ПСЗ. - 1-е. изд. - Т.XXVIII. - № 21547.
[16] Там же.
[17] Там же.
[18] Там же. - §§ 51-54.
[19] ПСЗ. - 1-ое. изд. - Т.XXIX. - № 22651.
[20] Детальніше про це див.: *Гинзбург СМ.* Отечественная война 1812 года и русские евреи. - СПб., 1912. - С.5-35, а також: Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. - СПб., 1908- 1913. - Т.14. - С.298-302.
[21] Див.про це: *Голицын Н.Н.* История русского законодательства о евреях (1649-1825). - Т.1. - СПб., 1886. - С.544; *Оршанский И.Г.* Русское законодательство о евреях. Очерки и исследования. - СПб., 1877. - С.272.
[22] ПСЗ. - 1-ое. изд. - Т.XXIX. - № 22651.
[23] Там же. - Т.XXX. - № 23424.
[24] Там же. - № 23435.
[25] Там же. - Т.XL - № 30402; № 30581.
[26] Див.: *Никитин В.Н.* Евреи'земледельцы. - СПб., 1887. - 692 с; *Боровой С.Я.* Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Политика, идеология, хозяйство, быт. - М., 1928. - 200 с; *Полонська-Василенко Н.* Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні (Зі студій над історією колонізації) // Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії. - Т.Н. - К., 1929. - С.85 - 115; *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии в XVIII - первой половине XIX века (1719-1858). - М.: Наука, 1976. - 306 с.
[27] Див.: *Боровой СЯ.* Вказ. праця. - С.18- 23.
[28] Див. про це: *Кабузан В.М.* Вказ. праця. - С.111-190, а також *Кабузан В.М.* Изменения в размещении населения в России в XVIII — первой половине XIX в. (По материалам ревизии). - М.: Наука, 1971. - С.3О.
29 *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии в XVIII - первой половине XIX века (1719- 1858). - С.173.
[30] Див.: ПСЗ. - 1-ое изд. - Т.XXXI. - № 24185 (а).
[31] Там же.
[32] Детальніше про єврейські землеробські колонії див.: Сборник материалов об экономическом положении евреев в России. Издание еврейского колонизационного общества. В 2-х томах. - Т.I. - СПб., 1904. - С.13- 15; Т.2. - СПб., 1904. - Приложения, Табл. 6- 16.
[33] Див. про це: *Боровой СЯ.* Вказ. праця. - С.92-93.
[34] *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии в XVIII - первой половине XIX века (1719-1858). - С.263.
[35] ПСЗ. - 1-ое. изд. - Т.XXXVI. - № 27740(а).
[36] Там же. - Т. XXXVII. - № 28501.
[37] ПСЗ. - 2-е изд. - Т. IX. - № 7645.
[38] ПСЗ. - 1-ое изд. - Т. XXXVI. - № 27794; № 27963.
[39] Там же. - Т. XXXI. - № 24599.
[40] Там же. - Т. XXXIV. - № 26752.
[41] Там же. - № 26753.
[42] ПСЗ. - 2-е изд. - Т. VIII. - № 6085.
[43] ПСЗ. - 1-ое изд. - Т. XXXV. - № 27352.

In the article, the author reveals the attempts of the tsar's government to solve the Hebrew question by the legislative means in the Right Bank Ukraine after the Rich Pospolyta's downfalls.

В.М. Волковинський (Київ)

СХІДНА (КРИМСЬКА) ВІЙНА 1853 - 1856 рр. І УКРАЇНА

(до 150-річчя Східної (Кримської) війни)

У статті розглядаються причини і початок Східної (Кримської) 1853 - 1856 рр. війни, описуються основні бойові дії на Чорному морі та в Криму між Росією й Англією, Францією, Туреччиною та Сардінським королівством, ідеться про участь і роль українців у цій війні.

Між Османською і Російською імперіями за 240 років їх існування (хоча вони не завжди так іменувалися, а насправді були за історичною терміно-

[13] Там же. - № 17224; Т. XXIV. - № 17594.
[14] Там же. - № 18015.
[15] Див.: ПСЗ. - 1-е. изд. - Т.XXVIII. - № 21547.
[16] Там же.
[17] Там же.
[18] Там же. - §§ 51-54.
[19] ПСЗ. - 1-ое. изд. - Т.XXIX. - № 22651.
[20] Детальніше про це див.: *Гинзбург СМ.* Отечественная война 1812 года и русские евреи. - СПб., 1912. - С.5-35, а також: Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. - СПб., 1908- 1913. - Т.14. - С.298-302.
[21] Див.про це: *Голицын Н.Н.* История русского законодательства о евреях (1649-1825). - Т.1. - СПб., 1886. - С.544; *Оршанский И.Г.* Русское законодательство о евреях. Очерки и исследования. - СПб., 1877. - С.272.
[22] ПСЗ. - 1-ое. изд. - Т.XXIX. - № 22651.
[23] Там же. - Т.XXX. - № 23424.
[24] Там же. - № 23435.
[25] Там же. - Т.XL - № 30402; № 30581.
[26] Див.: *Никитин В.Н.* Евреи'земледельцы. - СПб., 1887. - 692 с; *Боровой С.Я.* Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Политика, идеология, хозяйство, быт. - М., 1928. - 200 с; *Полонська-Василенко Н.* Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні (Зі студій над історією колонізації) // Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії. - Т.Н. - К., 1929. - С.85 - 115; *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии в XVIII - первой половине XIX века (1719-1858). - М.: Наука, 1976. - 306 с.
[27] Див.: *Боровой СЯ.* Вказ. праця. - С.18- 23.
[28] Див. про це: *Кабузан В.М.* Вказ. праця. - С.111-190, а також *Кабузан В.М.* Изменения в размещении населения в России в XVIII — первой половине XIX в. (По материалам ревизии). - М.: Наука, 1971. - С.3О.
29 *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии в XVIII - первой половине XIX века (1719- 1858). - С.173.
[30] Див.: ПСЗ. - 1-ое изд. - Т.XXXI. - № 24185 (а).
[31] Там же.
[32] Детальніше про єврейські землеробські колонії див.: Сборник материалов об экономическом положении евреев в России. Издание еврейского колонизационного общества. В 2-х томах. - Т.I. - СПб., 1904. - С.13- 15; Т.2. - СПб., 1904. - Приложения, Табл. 6- 16.
[33] Див. про це: *Боровой СЯ.* Вказ. праця. - С.92-93.
[34] *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии в XVIII - первой половине XIX века (1719-1858). - С.263.
[35] ПСЗ. - 1-ое. изд. - Т.XXXVI. - № 27740(а).
[36] Там же. - Т. XXXVII. - № 28501.
[37] ПСЗ. - 2-е изд. - Т. IX. - № 7645.
[38] ПСЗ. - 1-ое изд. - Т. XXXVI. - № 27794; № 27963.
[39] Там же. - Т. XXXI. - № 24599.
[40] Там же. - Т. XXXIV. - № 26752.
[41] Там же. - № 26753.
[42] ПСЗ. - 2-е изд. - Т. VIII. - № 6085.
[43] ПСЗ. - 1-ое изд. - Т. XXXV. - № 27352.

In the article, the author reveals the attempts of the tsar's government to solve the Hebrew question by the legislative means in the Right Bank Ukraine after the Rich Pospolyta's downfalls.

В.М. Волковинський (Київ)

СХІДНА (КРИМСЬКА) ВІЙНА 1853 - 1856 рр. І УКРАЇНА

(до 150-річчя Східної (Кримської) війни)

У статті розглядаються причини і початок Східної (Кримської) 1853 - 1856 рр. війни, описуються основні бойові дії на Чорному морі та в Криму між Росією й Англією, Францією, Туреччиною та Сардінським королівством, ідеться про участь і роль українців у цій війні.

Між Османською і Російською імперіями за 240 років їх існування (хоча вони не завжди так іменувалися, а насправді були за історичною терміно-

логією саме такими) відбулося 12 війн. Наймасштабнішою з них стала Східна (Кримська) війна 1853 - 1856 рр. У ній взяли участь не лише Росія і Туреччина, а також Англія, Франція та Сардінське королівство, які були союзниками Османської імперії. Інші великі європейські держави - Австрія і Пруссія, хоча й не брали участі у бойових діях, але становили для Росії потенційну загрозу. Східна війна фактично стала своєрідним прологом світової війни. Раніше у будь-яких збройних конфліктах брали участь дві - три держави, а в Східній - більше 20 (якщо рахувати сучасні незалежні держави). Україна на той час не була самостійним суб'єктом міжнародних відносин, оскільки втратила свою автономію ще наприкінці XVIII ст. Перебуваючи в складі Російської імперії, вона взяла активну участь у Кримській війні, а самі бойові дії були найбільшими на українських землях. їх населення зробило значний внесок у забезпечення військ усім необхідним, проявило героїзм і мужність в обороні Севастополя, Одеси, в боях у Криму та на Чорному морі. Кримська війна 1853 - 1856 рр. - яскрава й водночас трагічна сторінка в історії українського народу. Тому цілком справедливо, що її 150-річчя в Україні відзначається як важлива й вікопомна історична дата.

Про цю війну написані статті та монографії переважно істориками тих країн, які брали в ній участь. Праці російських авторів можна розділити на три великі групи: дореволюційні, радянські і сучасні. У цілому на всі дослідження впливали ідеологічні міркування та політична ситуація, прагнення дослідників у найкращому становищі показати свої країни напередодні та в ході війни. До оформлення військово-політичного блоку Антанти на початку XX ст. між Англією, Францією та Росією, що стало фактично примиренням держав-учасників Кримської війни 1853 - 1856 рр. (за винятком Туреччини), у російській літературі в розв'язанні війни та в усіх бідах звинувачували Велику Британію. Росія та Франція уклали між собою союз ще у 1891 - 1893 рр., тому висвітлювали свої взаємини тоді більш ліберально[1]. В роки Першої світової війни 1914- 1918 рр. країни Антанти воювали проти Німеччини, Австро-Угорщини та їх союзників, і згадувати про Кримську війну було недоречно. У радянський час, орієнтуючись на оцінку класиками марксизму-ленінізму Кримської війни, яка показала "гнилість і безсилля" та відсталість кріпосної Росії, історики написали не дуже багато праць, схожих за сюжетом[2]. Зарубіжні автори висвітлювали ті події повніше [3]. Наприкінці XIX - на початку XX ст. побачили світ праці, в яких дослідники спростовують застарілі історичні міфи та штампи про Кримську війну, пропонують нові висновки й судження, інколи в багатьох відношеннях сенсаційні. На жаль, і в найновіших дослідженнях, присвячених цій війні, участь у ній України залишається не висвітленою [4].

Кримська війна на тривалий час випала з поля зору українських істориків. Виняток становлять фундаментальні праці з історії Української РСР та історичне дослідження уродженця України, випускника історико-філологічного факультету Київського університету, відомого радянського історика, академіка Є.В.Тарле "Крымская война" у двох томах. І хоча ця праця була опублікована в роки Великої Вітчизняної війни, вона містить притаманні тому часу погляди на Кримську кампанію і Російську імперію середини XIX ст. і приділяє багато уваги дипломатичній боротьбі між воюючими державами. І на сьогодні вона є найкращим дослідженням порушеної теми. Ця праця видавалася безліч разів різними видавництвами колишнього СРСР. У 2003 р. московське видавництво "Изографус" ще раз видало її, спеціально присвятивши 150-річчю Кримської війни. Заслуговує на увагу і той факт, що до ювілею у світ вийшла монографія про цю війну, яку в творчій співдружності підготували англійською мовою фахівці Англії й України - Ян Флетчер та

Н.В.Іщенко, і яка була презентована на міжнародній конференції у Сімферополі у вересні 2004 р.

В умовах існування незалежної України почали з'являтися праці, в яких присутні сюжети про участь українського народу в Кримській війні, а також дослідження, загалом присвячені цьому найбільшому військовому конфліктові на українських землях у XIX ст.[5].

Запропонована стаття про Кримську війну і участь у ній України написана із залученням найновіших історичних досліджень у комплексі з літературою минулих років. Уперше вводяться в науковий обіг документи, які зберігаються в державних центральних та обласних архівах України.

Царська Росія, що придушила ряд національних рухів у Європі, виношувала плани війни з Туреччиною і готувалася до неї. Ці дії Російської імперії мали серйозні причини. З 1817 по 1864 рр. точилася багаторічна війна з горцями за приєднання Північного Кавказу до Росії. На початку 50-х років XIX ст. Туреччина почала суттєво допомагати Шамілю у спільній боротьбі проти росіян. Микола I, який правив Російською імперією впродовж ЗО років і успішно використовував армію для придушення революційних виступів не лише у своїй державі, а й за кордоном, здобував перемоги у війні зі своїм південним сусідом - Портою і втратив притаманну йому обережність, стриманість, почуття відповідальності і т. ін. Російська дипломатія ще до початку бойових дій зазнала поразки, оскільки не змогла заздалегідь визначити у війні із султанською імперією своїх ворогів та союзників, оцінити ставлення європейської громадськості до Російської імперії, об'єктивно визначити її техніко-економічну відсталість, стан боєздатності армії та флоту в нових умовах.

Значні військові сили імперії знаходилися на українських землях, куди саме й поїхав Микола I напередодні війни. У вересні 1851 р. цар відвідав військові поселення, розташовані у Харківській, Херсонській, Катеринославській, Київській, Полтавській та Подільській губерніях. У них проходили службу 645 тис. чол., які були зведені у 16 кавалерійських полків[6]. Головна квартира інспектора кавалерії та начальника усіх військових поселень знаходилась у Кременчуку, штаби окремих дивізій розміщувались у Вінниці, Чугуєві, Єлисаветграді, Вознесенську та інших містах. У Єлисаветграді Микола I провів огляд військ і побував на маневрах. Він залишився задоволений бойовою підготовкою солдатів.

2 жовтня 1852 р. Микола I прибув до Севастополя на пароплаві "Володимир" з Одеси. Він оглянув кораблі Чорноморського флоту. Цареві показали найновіший 120-гарматний корабель "Париж", яким командував капітан 1-го рангу В. Істомін. Крейсер і його тисячний екіпаж справили на Миколу I чудове враження. До цього йому довелося бувати здебільшого на кораблях Балтійського флоту, який різко відрізнявся від Чорноморського, котрий перевозив війська й усе необхідне для армійських частин, що вели бойові дії на Кавказі.

Побувавши на українській території й ознайомившись зі станом розміщених там військ та Чорноморського флоту, Микола I зробив висновок, що його армія боєздатна і спроможна вести війну проти Туреччини. Якщо порівнювати армії Російської та Османської імперій, то перша була в багатьох відношеннях сильнішою. Російська армія налічувала на початку 50-х років XIX ст. 1,4 млн солдат та офіцерів, але значна частина їх постійно знаходилася на Кавказі, де вела бойові дії з повстанцями Шаміля, та в Польщі з метою відбити в разі необхідності напад західноєвропейських держав. Багато військ було розкидано по величезних просторах імперії для придушення можливих антиурядових виступів селянства. Чорноморський флот (до складу якого входила Дунайська флотилія) мав майже 100 бойових кораблів і

кілька десятків допоміжних суден, із них ЗО пароплавів. Особовий склад Чорноморського флоту був сформований переважно з уродженців України, за винятком вищого командування.

Така ж ситуація була і в сухопутних частинах, що дислокувалися на Чорноморському узбережжі. Рекрутів набирали в українських селах із кріпаків і відправляли служити здебільшого у найближчі гарнізони. Це була вимушена обставина. Відсутність не лише залізниць, а й узагалі більш-менш упорядкованих доріг у південних українських губерніях давала змогу в кращих випадках робити піший перехід 3 - 4 км за годину. Гужового ж транспорту для перевезення з віддалених районів великих військових формувань взагалі не було. Виняток становили переїзди офіцерів-дворян і невеликих загонів солдат. Готуючись до війни з Туреччиною, Микола I допускав, що, можливо, у неї з'являться союзники з числа провідних європейських держав, насамперед Франції. Вони зможуть увійти у Чорне море через Дарданелли і Босфор, звідки зроблять висадку своїх військ на російській території, переважно на українських землях. Щоб перешкодити цьому, Микола I найбільш доцільним вважав висадити десант на берегах Босфору, захопити Константинополь, від ЗО до 40 % мешканців якого становили християни. У процесі бойових дій вони могли б надати допомогу росіянам.

У грудні 1852 р. Микола I розробив план такої операції. Головною опорою в її здійсненні мала стати Україна. Основою десанту були 13-та піхотна дивізія, що дислокувалась у Севастополі, та 14-та - в Одесі. На кораблях Чорноморського флоту ці війська мали б бути доставлені на береги Босфору, де в разі неспроможності взяти штурмом Константинополь, триматися там тривалий час і не дати можливості іноземним суднам увійти у Чорне море. Забезпечувати ці війська зброєю, боєприпасами і навіть поповненням було дуже легко - морським шляхом із Миколаєва, Херсона, Одеси, Таганрога та інших південних міст. Цю ідею підтримував і начальник штабу Чорноморського флоту віце-адмірал В.О.Корнилов[7]. Однак серед оточення царя було багато противників висадки десанту на Босфорі, зокрема начальник Головного морського штабу, а пізніше головнокомандуючий сухопутними й морськими силами на Півдні Росії О.С.Меншиков (правнук О.Д.Меншикова - найближчого сподвижника Петра I).

Турецька армія могла поставити під рушницю 400 тис. солдат і офіцерів, які практично становили 2 армії на різних континентах світу - в Європі (Балкани) та Азії (Кавказький регіон). Військово-морський флот Порти налічував бойових кораблів (крім допоміжних суден) - 37 парусних і 6 пароплавів[8].

Як і російська, турецька армія комплектувалася на рекрутській основі. Термін дійсної служби становив 5 років, і це давало можливість Османській імперії створити численний запас навчених резервістів. Тому під час війни, враховуючи тих, хто перебував у запасі, та мобілізованих у васальних державах Османської імперії, турки могли вдвічі збільшити особовий склад своєї армії. Озброєння військ Порти було застарілим - гладкостволі рушниці, але з початком Кримської війни англійці забезпечили їх далекобійними гвинтівками з нарізними стволами. Це дало змогу озброїти ними четверту частину регулярної турецької армії. Суттєву допомогу Туреччині надали Англія та Франція в озброєнні її військ сучасними гарматами і взагалі усім спорядженням.

Приводом для війни Росії й Туреччини став конфлікт між православним і католицьким духівництвом за право володіти "святими місцями" - ключем від Віфлеємської печери, ремонтувати купол храму Гроба Господнього та ін., які знаходились у Палестині, що була підпорядкована Османській імперії. Православних підтримувала Росія, а католиків - пів-Європи на чолі із

Францією. Наполеон III, будучи президентом Французької республіки, 2 грудня 1851 р. здійснив державний переворот і рівно через рік за допомогою плебісциту проголосив Францію Другою імперією, а себе - наступником Наполеона Бонапарта. Нового імператора масово підтримали католики, і Наполеон III, дякуючи їм за це, наполегливо відстоював їх права на Гроб Господній. Завзято боровся за цю досить незначну для середини XIX ст. релігійну акцію Наполеон III ще з однієї причини. Микола I доручив міністру закордонних справ К.В.Нессельроде надіслати вітальну телеграму Луї Наполеону. Але підстаркуватий сановник переплутав текст, у результаті чого вийшло, що Микола I не визнав Наполеона III французьким імператором і зробив це в образливій формі[9]. Тому Наполеон III рішуче пішов на конфронтацію з Росією на Близькому Сході, щоб потішити ображене самолюбство. До того ж Микола I в очах європейців, починаючи від революціонерів і до лібералів, був утіленням реакційної та агресивної політики (варто згадати придушення революції і національно-визвольних рухів в Угорщині, Польщі, Дунайських князівствах і т. д.). Тому будь-які акції проти Російської імперії з боку європейських держав у 40 - 50-х роках XIX ст. викликали радість і підтримку "освіченої публіки" - від лібералів до соціалістів.

Микола I та його оточення не розуміли цього і продовжували свою агресивну зовнішню політику, не звертаючи ніякої уваги на ті зміни, що відбувалися на міжнародній арені. Російський імператор і його уряд відвертого ворога вбачали в Османській імперії та ще, можливо, у Франції, але вірити в це цар і його найвищі сановники не хотіли. Англію, Австрію, Пруссію й інші держави за будь-яких обставин вважали нейтральними. Росія не знала у XIX ст. військових поразок, і царизм був упевнений у своїй могутності й непереможності.

16 лютого 1853 р. у Константинополь на фрегаті "Громоносець" прибув надзвичайний царський посол князь О.С.Меншиков. Цей візит був забарвлений демонстрацією військової сили Росії. По дорозі в Порту О.Меншиков провів огляд військ у Бессарабії, а потім кораблів Чорноморського флоту в Севастополі. 24 лютого Меншиков удостоївся аудієнції султана Абдул-Мехада, під час якої передав йому власноручно написаного Миколою I листа. У ньому російський імператор пропонував турецькому султану підписати конвенцію про статус православної церкви у Палестині та Сірії. Крім того, цар доручив Меншикову запропонувати султану укласти Туреччині й Росії оборонний союз проти Франції. Османська імперія розуміла, що погодитися на першу пропозицію Росії - доручити їй взяти під свою опіку православне населення, яке знаходилося на території Порти, це б означало відверте втручання північного сусіда у внутрішні справи Туреччини. Укладення останньою будь-яких оборонних союзів із Росією проти наймогутніших європейських держав загрожувало війною з ними, а ще реальніше - втратою союзників у війні з Російською імперією, яка рано чи пізно стане реальністю. Турецький султан нічого не відповідав князю Меншикову, знаючи заяву французького посла в Порті де Лакура від 22 березня 1853 р., що, коли російський флот у Севастополі почне просуватися до Туреччини чи її володінь у басейні Чорного моря, то це може призвести до оголошення Францією війни Росії[10].

О.Меншиков, який був фактично не дипломатом, а державним і військовим діячем Росії - адміралом та генерал-ад'ютантом, 17 травня 1853 р. пред'явив Туреччині ультиматум про негайне укладення конвенції щодо спільного нагляду за становищем греко-православної церкви і православного населення у залежних від Порти країнах Близького Сходу. Питання про ста-

тус проток Босфору й Дарданелл" російською стороною не порушувалося. Не дочекавшись відповіді на ультиматум, О.Меншиков 2 червня 1853 р. залишив Константинополь [п].

Микола I був переконаний у боєздатності своєї армії й флоту та взагалі у могутності Російської імперії. Крім того, цар розраховував на австрійського імператора Франца-Йосифа, якого він врятував від революції 1849 р. Тому без будь-яких вагань Микола I оголосив маніфест про введення на територію Дунайських князівств російських військ під командуванням генерала від артилерії М.Д.Горчакова [п]. Це був фактично віроломний напад Росії на чужі землі та ігнорування інтересів не лише Порти, а й європейських держав.

Цей факт зводить нанівець твердження сучасних російських публіцистів, що Росія розв'язала війну з Туреччиною, яку підтримали провідні європейські держави, лише з метою захисту православного населення на Близькому Сході[13]. 21 червня авангард росіян на чолі з генерал-ад'ютантом І.Р.Анрепом без оголошення війни форсував р. Прут упродовж трьох тижнів. Російські загони зайняли Молдову та Валахію. Оскільки там не було турецьких військ, росіяни зупинилися й почали вичікувати: чи того, що турки злякаються та виконають умови Росії, чи повстануть на Балканах слов'янські народи, поневолені Османською імперією. Нічого подібного не трапилося. Головним театром бойових дій із турками росіяни все ж вважали Кавказ. Тому 13 вересня 1853 р. Микола I наказав передислокувати із Севастополя в Сухумі 13-у піхотну дивізію. На зміну їй з Одеси мали перекинути бригаду 14-ї піхотної дивізії. За 10 днів царський наказ був виконаний кораблями Чорноморського флоту під командуванням Корнилова, Нахимова та Варницького.

Успішне перевезення флотом великої кількості військ, боєприпасів, продовольства вважалося визначною подією в історії військово-морського мистецтва. Насправді ж ця операція залишила єдину в Криму військово-морську базу практично без захисту. Севастопольський гарнізон зменшився у 4 рази і налічував близько 4 тис. солдат та офіцерів. Щоправда, у резерві перебувало ще ЗО тис. матросів, які на той час несли службу на кораблях Чорноморського флоту. Переправлена із Севастополя на Кавказ 13-а піхотна дивізія (16 393 чол., 2 батареї, 824 коня і все необхідне спорядження та боєприпаси) відіграла важливу роль у відбитті наступу турецьких військ на Тифліс [14].

Тим часом на правому березі Дунаю турки зосередили армію в кількості 120 тис. осіб. 14 вересня турецький султан Абдул-Мехад оголосив Миколі I ультиматум: протягом 15 днів вивести росіян із Дунайських князівств. Коли ж росіяни проігнорували його, Туреччина оголосила 4 жовтня 1853 р. війну Росії. Через чотири дні англійська і французька ескадри бойових кораблів увійшли в Дарданелли. Бойові дії між турецькими й російськими військами велися на Кавказі, в районі Дунаю і на Чорному морі, і зрозуміло, не заради захисту 10 млн православних мешканців Палестини та Сірії, які входили до складу Порти. Російські пароплави виходили із Севастополя й курсували по морських просторах, сподіваючись зустріти турецькі кораблі і вступити з ними у бій. 4 жовтня 1853 р. пароплав-фрегат "Бессарабія" зіткнувся з турецьким пароплавом "Меджире-Таджирет", який здався росіянам без бою. Наступного дня найбільший у складі Чорноморського флоту пароплав-фрегат "Володимир" зав'язав морський бій із турецьким пароплавом "Перваз-Бахрі", який тривав 2,5 год. Ворожий корабель зазнав серйозних пошкоджень і втрат серед особового складу. Турки здалися в полон. Це був перший на Чорному морі і взагалі у воєнно-морській історії бій парових суден. 7 жовтня пароплав-фрегат "Володимир" урочисто увійшов у Севастопольську бухту із захопленими трофеями. У Севастополі трофейні кораблі пройшли ремонт, під час якого з'ясувалося, що вони мали справні парові машини потужністю по

200 кінських сил. Обидва турецькі кораблі увійшли до складу Чорноморського флоту. "Перваз-Бахрі" дістав назву "Корнилов", а "Меджире-Таджирет" - "Турок"[15].

9 листопада російський парусний 44-гарматний фрегат "Флора" зустрівся із загоном турецьких пароплавів - "Тайф'г, "Фейзі-Бахрі" та "Санк-Ішаде", якими командував англієць А.Слейд. Російський вітрильник мав набагато більше гармат, ніж противник, і, відкривши ураганний артилерійський вогонь, змусив пароплави відійти. Ці турецькі судна в основному перевозили на Кавказ турецькі війська та зброю для горців Шаміля, які вели боротьбу із царською Росією.

Щоб переправити на Кавказ 10 тис. турецьких солдатів та офіцерів, у Синопську бухту було направлено з Константинополя ескадру із 16 кораблів. Із Севастополя у Синоп вийшла російська ескадра у складі 8 вітрильників під командуванням віце-адмірала П.С.Нахимова. Він вирішив заблокувати турецькі судна в Синопі, незважаючи на те, що на них були гармати, а на березі знаходилася могутня берегова артилерія. На російських кораблях було 716 гармат, на турецьких - 472. Нахимова бентежило те, що у турків було 2 пароплави, але він 18 листопада 1853 р. увів свою ескадру в Синопську бухту і, підвівши російські кораблі на 300 - 400 м до турецьких, відкрив безперервний артилерійський вогонь. Бій тривав близько 5 год., у ході якого росіяни випустили 16 800 снарядів[16]. Із 16 турецьких кораблів, які розмістились уздовж узбережжя і фактично позбавили можливості вести вогонь берегову артилерію, уцілів лише один пароплав "Тайф", командиром якого був англієць Слейд. На допомогу Нахимову йшла ескадра Корнилова, у складі якої налічувалося, крім вітрильників, три пароплави: "Одеса", "Крим" та "Херсонес". Вони хотіли перехопити турецький пароплав "Тайф", але той міг розвинути набагато більшу швидкість і проскочив до Константинополя.

Наприкінці дня у Синопську бухту ввійшли кораблі В.О.Корнилова. Фактично командуючий Чорноморським флотом хотів повторити уже традиційний ритуал - привести у Севастополь захоплений ворожий корабель. Але від шаленого артилерійського вогню згорів не лише Синоп, а й усі судна, включаючи другий турецький пароплав "Ереклі".

Уся Російська імперія відзначала Синопську- перемогу. Відомий радянський історик Є.В.Тарле констатував, що Синопську битву "вписано золотими літерами в книгу слави російського народу"[17]. В історії Росії і дотепер ця битва вважається видатною перемогою. Насправді ж вона дала поштовх до розв'язання Кримської війни.

Франція і загалом уся Європа вирішили за допомогою цієї війни раз і назавжди покінчити з гегемонією Росії в Туреччині і ліквідувати загрозу з боку царизму для Балкан та західноєвропейських країн. Якщо В.О.Корнилов із захопленням телеграфував у Миколаїв дружині про грандіозну перемогу над турецьким флотом, то П.С.Нахимов був пригніченим, відчував себе без вини винним, оскільки розумів, що Синопська битва призведе до великої війни[18]. Аналогічно розцінював цю перемогу й намісник та головнокомандуючий російськими військами на Кавказі М.С.Воронцов. Наприкінці листопада 1853 р. Микола I власноручно написав записку про війну з Туреччиною. На його думку, вона мала розпочатись у 1854 р. і проходити відповідно до умов, що складатимуться, за чотирма сценаріями:

1. Оборона проти турків і наступ в Азії.
2. Оборона проти турків у союзі з Францією та Англією і наступ в Азії.
3. Наступ в Європі і в Азії проти турків.
4. Наступ в Європі й Азії, незважаючи на союз турків із Францією й Англією.

Основним театром бойових дій Микола I вважав Кавказ і Дунайські князівства, де він покладав великі надії на повстання балканських слов'ян проти турецького поневолення. Цар помилився, хоча у своїй записці побіжно згадував Крим та південні українські губернії. Він вважав, що наступ на Крим можливий лише за допомоги французьких та англійських військ, коли їх флот увійде в Чорне море. Наступ на Одесу, на думку царя, особливої загрози не становив. Ворожі кораблі зможуть лише піддати місто артилерійському обстрілу, а висадити десант через особливості морського узбережжя не зможуть. А коли Одесу захищатиме хоча б нечисленний військовий загін, то турки і їх союзники навіть не зроблять спроби атакувати місто. Микола I майже вгадав хід бойових операцій під час Кримської війни, за винятком основних військових дій на території Кримського півострова та оборони Севастополя. Не піднялися на Балканах на збройну боротьбу проти османського іга й слов'янські народи[19].

Усе так і сталося - 22 грудня 1853 р. англо-французька ескадра увійшла в Чорне море. Через три дні англійський пароплав "Ретрібюшен" підійшов до Севастополя і заявив командиру порту, що для уникнення війни між Росією та Англією і Францією російські кораблі не повинні виходити в море і нападати на турецькі судна. А тим часом під прикриттям французьких і англійських кораблів 5 турецьких пароплавів перекинули на Кавказ 6-тисячний десант, озброєння і боєприпаси[20].

Деякі російські історики стверджують, що в грудні 1853 р. Чорноморський флот міг розгромити англо-французьку ескадру, що увійшла в Чорне море. Але Микола I не дав такого наказу (заради справедливості варто зазначити, що Росія не була тоді в стані війни ні з Англією, ні з Францією). Коли ж весною 1854 р. англо-французький флот поповнили нові бойові судна, Російська імперія була приречена на поразку. Незважаючи на це, 9 лютого 1854 р. вона оголосила війну Англії та Франції, морські сили яких знаходились у Варні.

15 березня 1854 р. Англія і Франція офіційно оголосили війну Росії. Перший удар вони завдали Україні. 10 квітня союзний флот атакував Одесу, де не було практично берегових укріплень і дислокувалися невеликі військові загони, оскільки місто було завжди торговим портом. Англо-французькі кораблі піддали Одесу бомбардуванню з досить далекої відстані, а висадити десант не змогли, оскільки зустріли рішучий опір з боку солдат і офіцерів 14-ої піхотної дивізії. Наслідки нападу на Одесу практично не мали ніяких у воєнному плані результатів. Англо-французька ескадра, постоявши майже тиждень на рейді, попрямувала в напрямку до Севастополя. Під час бомбардування Одеси союзним флотом загинуло 3 і було поранено 9 осіб, пошкоджено 67 будинків[21].

Крім артилерійської батареї під командуванням прапорщика О.Щоголева, сміливість і мужність проявили багато солдат. Так, рядовий М.Гловацький, побачивши, що одна з бомб пробила дах будівлі гавані й упала на причал, підбіг до неї і, взявши її в руки, кинув у море, чим відвернув небезпечний вибух. Аналогічні подвиги здійснили й цивільні одесити, зокрема троє студентів - Скоробогатий, Пуль та Деміністру (причому останній із них був французьким підлеглим). Вони доставляли під вогнем ворога снаряди на батареї. Усіх, хто виявив мужність і героїзм під час обстрілу Одеси, було нагороджено орденами й медалями[22].

Безрезультатність першої операції, а потім і інших роздратувала командування союзників, і ЗО квітня англійський пароплав-фрегат "Тигр" вирішив зробити розвідку й повторити напад на Одесу. Однак у густому тумані судно сіло на мілину за 6 верст на південь від міста. З Одеси прибула кінна батарея

3-4-1121

та загін уланів. Після кількох артилерійських залпів улани пішли по мілководдю до корабля. Екіпаж у складі 225 моряків здався в полон. Механізми з цього пароплава були демонтовані й перевезені на суднобудівний завод у Миколаєві, де в наступному році розпочалося будівництво російського парового судна, на якому встановили машину з "Тигра" потужністю в 400 кінських сил [23].

Перші сутички між росіянами і союзницькими силами ще не були справжньою війною, до якої готувалися ворогуючі сторони. Найбільш вороже налаштована Франція налічувала в мирний час у своїй армії до 350 тис. чол., а у разі війни могла збільшити її до 540 тис. солдатів і офіцерів, у тому числі 383 тис. піхотинців, 86 тис. кавалеристів і понад 70 тис. артилеристів та саперів[24]. Комплектувалися збройні сили Франції за принципом загальної військової повинності із семирічним строком проходження служби. Це давало змогу створити значну кількість навчених кадрів, які перебували в запасі.

Напередодні війни в англійській армії налічувалося 150 тис. чол. - 120 тис. піхоти, 10 тис. кавалеристів і 20 тис. артилеристів і саперів[25]. Комплектувалася вона за рахунок найманців, які не відзначалися особливою підготовкою та дисципліною. Основу бойової могутності Англії становили військово-морські сили, в лавах яких налічувалося 150 пароплавів. У французів їх було 108, у росіян - близько ЗО на Чорному морі. Деякі історики стверджують, що російський флот був парусним, а союзницький - паровим. Насправді це не так. У складі англійського флоту, крім допоміжних і транспортних кораблів, було 140 вітрильників, у французькому - 63, оскільки Франція не була такою могутньою морською державою. Незважаючи на солідну перевагу парових кораблів у союзників, їх боєздатність суттєво втрачала в тому, що бойові операції в середині XIX ст. їх паровий флот проводив так, як і парусний століття тому, а це значно знижувало його ефективність [26].

Морські битви, а точніше, спроби атакувати морські бази або просто бомбардувати порти й укріплення на Чорному, Балтійському, Білому, Баренцевому морях і навіть на Тихому океані, куди сягав англо-французький флот, не давали союзникам ніяких результатів. Улітку 1854 р. англо-франко-турецькі війська вирішили сконцентрувати основні бойові дії на Чорному морі, в основному в Криму. Влітку 1854 р. у Варні (Болгарія) було зосереджено експедиційні сили, але єдиного головнокомандуючого не було. Французькими військами командував маршал Сент-Арно, англійськими - генерал-майор лорд Реглан. Вони не хотіли допомагати туркам у бойових діях із росіянами в Дунайських князівствах. До того ж у їхніх військах спалахнула епідемія холери. В середині серпня нею хворіли лише у французькому корпусі 12,5 тис. солдат і офіцерів. Менше хворіло англійців -1,5 тис. чол. Цю страшну епідемію завезли з півдня Франції війська Сент-Арно, поширивши її на Мальті, в деяких регіонах Туреччини, а також у Варні та її околицях [27].

Російське командування не хотіло вести бої з турецькими військами та ще й з їхніми союзниками - англо-французьким корпусом і, можливо, з австрійською армією, яка зосередила 50 тис. солдат і офіцерів у Галичині та Трансільванії. 31 липня 1854 р. росіяни евакуювали з Дунайських князівств свої війська, де їх, згідно з договором із Портою, замінили австрійці. Командування англо-фраццузького корпусу прагнуло якомога швидше залишити охоплену холерою Варну і висадитися в Криму. Про це знав Микола I і його генерали, але тримали на півострові наприкінці літа 1854 р. 39 тис. військ із майже 702 тис, які дислокувалися на території Європейської частини Російської імперії[28].

У Лондоні, Парижі та Петербурзі військові міністерства розробляли свої плани висадки військ і організації бойових дій проти супротивника. Оскільки

та загін уланів. Після кількох артилерійських залпів улани пішли по мілководдю до корабля. Екіпаж у складі 225 моряків здався в полон. Механізми з цього пароплава були демонтовані й перевезені на суднобудівний завод у Миколаєві, де в наступному році розпочалося будівництво російського парового судна, на якому встановили машину з "Тигра" потужністю в 400 кінських сил[23].

Перші сутички між росіянами і союзницькими силами ще не були справжньою війною, до якої готувалися ворогуючі сторони. Найбільш вороже налаштована Франція налічувала в мирний час у своїй армії до 350 тис. чол., а у разі війни могла збільшити її до 540 тис. солдатів і офіцерів, у тому числі 383 тис. піхотинців, 86 тис. кавалеристів і понад 70 тис. артилеристів та саперів[24]. Комплектувалися збройні сили Франції за принципом загальної військової повинності із семирічним строком проходження служби. Це давало змогу створити значну кількість навчених кадрів, які перебували в запасі.

Напередодні війни в англійській армії налічувалося 150 тис. чол. - 120 тис. піхоти, 10 тис. кавалеристів і 20 тис. артилеристів і саперів[25]. Комплектувалася вона за рахунок найманців, які не відзначалися особливою підготовкою та дисципліною. Основу бойової могутності Англії становили військово-морські сили, в лавах яких налічувалося 150 пароплавів. У французів їх було 108, у росіян - близько ЗО на Чорному морі. Деякі історики стверджують, що російський флот був парусним, а союзницький - паровим. Насправді це не так. У складі англійського флоту, крім допоміжних і транспортних кораблів, було 140 вітрильників, у французькому - 63, оскільки Франція не була такою могутньою морською державою. Незважаючи на солідну перевагу парових кораблів у союзників, їх боєздатність суттєво втрачала в тому, що бойові операції в середині XIX ст. їх паровий флот проводив так, як і парусний століття тому, а це значно знижувало його ефективність [26].

Морські битви, а точніше, спроби атакувати морські бази або просто бомбардувати порти й укріплення на Чорному, Балтійському, Білому, Баренцевому морях і навіть на Тихому океані, куди сягав англо-французький флот, не давали союзникам ніяких результатів. Улітку 1854 р. англо-франко-турецькі війська вирішили сконцентрувати основні бойові дії на Чорному морі, в основному в Криму. Влітку 1854 р. у Варні (Болгарія) було зосереджено експедиційні сили, але єдиного головнокомандуючого не було. Французькими військами командував маршал Сент-Арно, англійськими - генерал-майор лорд Реглан. Вони не хотіли допомагати туркам у бойових діях із росіянами в Дунайських князівствах. До того ж у їхніх військах спалахнула епідемія холери. В середині серпня нею хворіли лише у французькому корпусі 12,5 тис. солдат і офіцерів. Менше хворіло англійців -1,5 тис. чол. Цю страшну епідемію завезли з півдня Франції війська Сент-Арно, поширивши її на Мальті, в деяких регіонах Туреччини, а також у Варні та її околицях[27].

Російське командування не хотіло вести бої з турецькими військами та ще й з їхніми союзниками - англо-французьким корпусом і, можливо, з австрійською армією, яка зосередила 50 тис. солдат і офіцерів у Галичині та Трансільванії. 31 липня 1854 р. росіяни евакуювали з Дунайських князівств свої війська, де їх, згідно з договором із Портою, замінили австрійці. Командування англо-фраццузького корпусу прагнуло якомога швидше залишити охоплену холерою Варну і висадитися в Криму. Про це знав Микола I і його генерали, але тримали на півострові наприкінці літа 1854 р. 39 тис. військ із майже 702 тис, які дислокувалися на території Європейської частини Російської імперії[28].

У Лондоні, Парижі та Петербурзі військові міністерства розробляли свої плани висадки військ і організації бойових дій проти супротивника. Оскільки

вони були далеко від Криму, то їх плани щодо висадки своїх військ та подальших операцій були нереальними. Союзники хотіли розпочати бойові дії в Криму, висадивши десант біля Керчі або фортеці Кінбурн, у гирлі р. Кічі, що впадала в море північніше Севастополя. Планувалися й інші варіанти.

Англійська преса ввела в оману російське командування, стверджуючи, нібито основним об'єктом союзників стане Одеса (недарма ж їхній флот упродовж квітня атакував кілька разів це незахищене місто). Тому Росія зосередила в Бессарабії 180 тис. військ, між Херсоном і Миколаєвом - 32 тис.[29]. Микола I зосередив значні збройні сили для захисту Петербурга. Генерал-фельдмаршал І.Ф.Паскевич, хоча й був уродженцем Полтави, головну увагу приділяв захисту західних кордонів Російської імперії і не дозволяв перекинути в Крим жодної підготовленої до бойових дій дивізії.

Англо-французьке командування вирішило висадити десант у Керчі, а потім передало цю справу на розсуд командуванню контингентами своїх військ, що мали здійснити наступ на Крим. Французький маршал Сент-Арно хворів на холеру і переклав це завдання на англійського командувача лорда Реглана. Останній місцем висадки вибрав околиці Євпаторії. Суперечки між командуючими виникли після тимчасового поліпшення здоров'я французького маршала, який наполягав, щоб після висадки війська наступати на Сімферополь і перекрити постачання всім необхідним Севастополя. Представник наймогутнішої морської держави лорд Реглан наполягав на необхідності захопити в першу чергу основну російську морську базу.

Російське командування висловлювало різні ідеї щодо дій англо-французьких військ. Були навіть міркування, що в 1854 р. вони не висадять свої війська в Криму, оскільки наближалась осінь, а окупанти наступатимуть на Севастополь лише весною 1855 р. Серед російських генералів були й рішучі люди, які без розпорядження Миколи I почали передислокацію військ у Крим. Першим це зробив генерал М.Горчаков, який направив на півострів 16-у піхотну дивізію всупереч наказу генерал-фельдмаршала І.Ф.Паскевича. В районі Керчі знаходилася 17-а піхотна дивізія. Саме тут могли висадитися експедиційні війська, але це було досить далеко від Севастополя - головної мети війни.

Єдиним зручним місцем висадки англо-французьких військ була Євпаторія. Головнокомандуючий сухопутними й морськими російськими військами в Криму адмірал О.Меншиков нічого не зробив для організації відсічі ворога, хоча в його розпорядженні було цілих півроку. Він не зустрів англо-французький флот на шляху з Варни до Криму і не нав'язав йому морської битви. Не побудував О.Меншиков укріплень та загороджень на євпаторійському узбережжі Чорного моря, щоб зустріти ворожий десант. Крім цих явних військових промахів, у місті росіяни залишили 12 тис. тонн зерна, якого союзникам вистачило на 4 місяці. Крім цього, їх ніби спеціально чекав підготовлений обоз: сотні коней та 350 возів із запряженими волами [30].

Можна з упевненістю говорити про переоцінку російськими властями боєздатності й сили своєї армії. Вони більше думали не про бойові дії з ворогом, а про розміщення військовополонених, яких, на їх думку, повинно бути вдосталь під час Кримської війни. Ще 25 листопада 1853 р. міністр внутрішніх справ Росії Д.Г.Бібіков надіслав київському військовому губернатору, подільському та волинському генерал-губернатору І.І.Васильчикову розпорядження про порядок висилки з України у внутрішні губернії Росії військовополонених [31]. Аналогічного змісту вказівки отримував начальник Харківської губернії від новоросійського та бессарабського генерал-губернатора [32].

Перекинення англійських і французьких військ із Варни у Крим почало-

ся в другій половині серпня 1854 р. Здійснювалося воно досить повільно - більше тижня тривала посадка військ на кораблі і стільки ж їх переїзд із Варни до кримського узбережжя. Експедиційний корпус чисельністю 62 тис. чол. перевозили 89 військових кораблів та 300 транспортних суден [33]. 1 вересня союзники висадили 3-тисячний десант і, не зустрівши з боку росіян ніякого опору, наступного дня продовжили десантування південніше ЗО - 50 верст від Євпаторії. "Східна армія Франції" (28 тис. чол.) здійснювала цю операцію дуже повільно й розташовувалася прямо на березі моря під відкритим небом. Російські війська могли завдати нищівного удару супротивнику, який був виснажений після тривалого плавання і перебував на нічим не захищеному місці, але цього не сталося.

Відразу ж після відходу з Варни об'єднаного флоту із сухопутними військами у бік Криму Одеська, Херсонська та інші південноукраїнські губернії були переведені на воєнний стан.

Для України та її народу війна стала важким тягарем. Третина гармат для російської армії виготовлялася в Україні (Київський завод "Арсенал"). Порох виготовляв Шосткінський завод на півночі Чернігівської губернії (тепер Сумська область), який за роки війни збільшив його виробництво у 6 разів, що становило 43% продукції всіх порохових заводів Росії. Луганський ливарний завод перейшов на цілодобовий режим роботи і забезпечив військам 400 тис. снарядів (до війни завод щомісячно відливав 22 тис. пудів снарядів, а у воєнний час - 90 тис. пудів) [34].

В Україні почали формуватися з рекрутів та ополченців полки, яким присвоювалися назви тих міст, де вони були створені: Чернігівський, Полтавський, Кременчуцький, Одеський, Азовський, Дніпровський, Волинський, Житомирський, а також Український і Подільський. Після висадки в районі Євпаторії союзники почали просуватися до Севастополя двома колонами. Ближче до моря йшли англійці, яких прикривав флот, далі по території півострова рухалися франко-турецькі війська. 8 вересня російська армія чисельністю 36 400 чол. зайняла оборону на р. Альмі. Коли союзники розпочали наступ, О.Меншиков призначив командувати центром і правим флангом генерала Горчакова, лівим - Кир'якова. У лавах англо-франко-турецьких військ не було злагоди під час наступу, і вони досягли успіху лише за рахунок використання нової зброї - далекобійних гвинтівок із нарізними стволами, які влучали в ціль на відстані 700 - 800 м. У росіян були гладкостволі рушниці, кулі яких завдавали ворогові реальної шкоди на відстані 120 - 150 м. Російські війська здобували перевагу спочатку лише у багнетних боях, яких пізніше союзницькі війська почали уникати, застосовуючи нову зброю. У царській армії нарізна зброя теж була, але в недостатній кількості. Військове міністерство замовило її в Бельгії, але з початком Східної війни вона так і не надійшла в Росію.

Зрозумівши, що битва на р. Альмі програна, О.Меншиков віддав наказ своїм військам відступати до р. Качі, а потім до Бахчисарая. У воєнних істориків досі виникає запитання: чому експедиційні війська не рушили на Севастополь і не взяли його, адже він був слабо захищений, а з Півдня взагалі не мав ніяких укріплень? Союзники здійснили 24-кілометровий марш, ніби переслідуючи війська О.Меншикова, з якими так і не зустрілися, зате з'єдналися зі своїм флотом, британська частина якого базувалась у Балаклаві, французька - у Камишовій бухті.

У середині вересня від холери помер командувач "Східною армією Франції" маршал Сент-Арно, якого замінив генерал Ф.Канробер. Це, можливо, змінило хід Кримської війни, оскільки Сент-Арно планував захопити Сімферополь і перекрити всі шляхи, по яких у Севастополь з України надхо-

дили резерви, зброя, боєприпаси, продовольство, а в південні губернії вивозилися поранені та хворі солдати й офіцери російської армії. Англо-французький експедиційний корпус підійшов до Севастополя і вважав його захоплення справою кількох днів. Так само думав і російський головнокомандуючий О.Меншиков. Адмірал, прибувши на морську базу, пригадав, як вільно підійшов наприкінці грудня 1853 р. до Севастополя англійський пароплав "Ретрібюшен" і пред'явив ультиматум начальнику порту віце-адміралу Станюковичу про обмеження бойових дій флоту в Чорному морі. Тому, щоб надійно захистити місто з моря, О.Меншиков наказав 10 вересня затопити у Севастопольській бухті найстаріші парусні кораблі Чорноморського флоту "Варна", "Селафаїл", "Силістрія", "Три святителі", "Урміл", "Флора" і "Сизополь" і в такий спосіб перекрити вхід до неї ворожих пароплавів[35]. Екіпажі й артилерія затоплених суден були переведені для зміцнення сухопутних військ. Це рішення головнокомандуючого викликало у багатьох підлеглих відкритий протест. В.О.Корнилов хотів навіть вивести ескадру в море й загинути у відкритому бою з англо-французькими кораблями. Зрештою, Корнилов і Нахимов підтримали рішення Меншикова й почали топити кораблі. Тим часом навколо Севастополя зводилися силами військових і цивільного населення земляні укріплення. Для цього з Одеси до Севастополя було відправлено 4246 залізних лопат на 12 підводах[36]. 13 вересня 1854 р. у Севастополі було оголошено стан облоги. Саме з цього дня ведеться відлік 349-денної героїчної оборони міста. О. Меншиков залишив Севастополь з частиною військ, так і не призначивши командуючого обороною. її очолили уславлені флотоводці - віце-адмірал В.О.Корнилов та адмірал П.С.Нахимов.

Микола І та його оточення злякались успішної висадки англо-франко-турецьких військ у Криму та їх перших успіхів у боях з армією О. Меншикова. Вони боялися, що союзники прорвуться на територію України і завоюють її. 13 серпня 1854 р. цар дав згоду на формування спеціальних загонів для ведення партизанської війни в Київській, Подільській та Волинській губерніях [37].

У містах, наближених до бойових дій, було розроблено плани евакуації установ і жителів із Сімферополя, Одеси, Херсона, Генічеська. Цікаво, що з Одеси також планувалося в разі загрози окупації міста ворогом вивезти архіви у м. Ананьїв [38]. Як свідчать документи, населення України масово записувалося в ополченці й прагнуло потрапити в район бойових дій. Зокрема лише на Полтавщині добровольцями записалися 9,5 тис. чол. У вересні 1854 р. із добровольців був сформований 1-й татарський полк, на створення якого гроші дали місцеві караїми[39].

Слід зазначити, що і серед татар та українців були люди, які допомагали союзникам під час Кримської війни. Перші надавали англійцям і французам коней і волів для перевезення боєприпасів із Балаклави та Камишової до їхніх позицій, з яких вони вели вогонь по Севастополю. Пізніше англійці побудували від Балаклави до облогової артилерії кінну залізницю, яка була першою в Криму, а, може, і в Україні. У складі французького корпусу перебував козачий загін "Михайла Чайковського (Садик-паші)" - по батькові - польський шляхтич, а по матері - прямий нащадок українського гетьмана Івана Брюховецького. Він займався літературою, писав твори, які хотів втілити в життя - відродити гетьманщину, створити якусь особливу україно-польську державу. Певні верстви польського населення, яке входило до складу Російської імперії і мріяло про самостійну Польщу, підтримували його, але союзники були не в захопленні від таких ідей і врешті-решт перевели полк Чайковського у тил, а потім включили його до складу турецької армії. М.Чайковський розчарувався у своїх планах і з дозволу царя повернувся в Україну, а згодом перейшов у православ'я.

3-1-4-1121

Найбільш героїчною сторінкою в історії Кримської війни була оборона Севастополя. Англо-французькі війська не наважилися на штурм міста. Вони вирішили оточити його кільцем траншей і таким чином наблизитися до севастопольських укріплень. Другою ефективною формою атаки захисників Севастополя (наприкінці вересня 1854 р. їх кількість становила 30 піхотних дивізій і 13 морських екіпажів) було бомбардування росіян із корабельних та облогових гармат[40]. Загалом за період оборони міста було здійснено 6 масових артилерійських обстрілів Севастополя. Перший розпочався 5 жовтня 1854 р. і тривав 8 днів, коли із суші вели вогонь 120, а з моря 1340 гармат союзників, їм відповіло лише 268 російських гармат. Севастопольці втратили 1250, союзники - 868 чол.[41]. У перший день обстрілу був смертельно поранений В.Корнилов і оборону Севастополя очолив П.Нахимов, який також дістав поранення. Щоб послабити натиск ворога на місто, О.Меншиков вирішив завдати удару по англійській морській базі Балаклаві з району Бахчисарая. 13 жовтня росіяни раптово напали на турків поблизу Балаклави і захопили їх. Англійська кіннота спробувала повернути втрачені позиції, але їй це зробити не вдалося. В атаку кинувся 4-й французький полк кінноти "Африканські мисливці", який придушив артилерійський вогонь росіян, втративши при цьому третину кавалеристів і 85 % коней. У бою під Балаклавою взяли участь два українські полки - Київський, яким командував уродженець Волині Халецький та Інгерманландський на чолі із полковником Бутовичем, який був нащадком козацької старшини. У ході бою унтер-офіцер К.Півенко, родом з Харківщини, врятував життя генералові Халецькому і був нагороджений георгіївським хрестом. О.Меншиков не ввів у бій війська, що стояли біля Бахчисарая, і практично ця битва не дала особливих результатів.

У Кримської армії піднявся бойовий дух військ, і вони зберегли свої позиції на Воронцовській гряді, що дало змогу їм контролювати дорогу Балаклава - Севастополь. Головнокомандуючий російськими військами бій під Балаклавою вважав великою перемогою і вирішив продовжувати наступ на ворога. Микола I сприйняв бойові дії як успіх і вимагав від О.Меншикова серйозних битв із союзниками та перемог. Особливо це стало реальним у 20-х числах жовтня 1854 р., коли в Криму було зосереджено 90 тис. російських військ [42], які 24 жовтня розпочали наступ на Інкерман. Головного удару було завдано британцям. Бойові дії тривали цілий день. Лише, коли у бій вступила бригада французького генерала Боскета, О.Меншиков змушений був відступити. Росіяни втратили 12 тис, а союзники (переважно британці) - 3,3 тис. чол.[43].

Після невдачі під Інкерманом О.Меншиков припинив активні спроби росіян завдати ворогові поразки, а останні активізували свої дії з метою взяття Севастополя. Союзна армія набагато краще забезпечувалась усім необхідним - зброєю, боєприпасами, продовольством, обмундируванням тощо. Це здійснювалося за рахунок того, що у західноєвропейських державах була розвинута мережа залізниць, по яких у морські порти доставляли вантажі, які потім пароплавами відправлялись у Крим. У Російській імперії в південних регіонах взагалі не було залізниць, а розбиті шосейні дороги були прокладені лише до Харкова. Увесь тягар гужових перевезень вантажів до Криму, необхідних для армії, лягав на плечі селян Південної України, зокрема Катеринославщини, Таврії, Херсонщини, Миколаївщини тощо. Особливо жахливий стан доріг був у самому Криму [44]. Про це знали і союзники.

Найнеобхідніші вантажі до Севастополя надходили із центральних районів імперії, зокрема із Петербурга та Москви - за 2 - 3 місяці. Так було, приміром, із розробленими Г.Д.Щербачовим пусковими установками для 600 ракет, якими вела вогонь команда Пестича у Севастополі. Про свій шлях із

Москви до Севастополя по жахливих українських дорогах через Катеринослав, Харків та інші міста писав у своїх листах відомий лікар - організатор воєнно-польової хірургії М.І.Пирогов. Від Курська до Катеринослава він їхав по 2 - З версти за годину, а 60 верст із Сімферополя до Севастополя - 2 доби[45].

Кримська війна 1853 - 1856 рр. відзначалася величезними втратами з обох сторін. Причиною цього було не лише застосування нової зброї - нарізних гвинтівок та штуцерів, більш потужних снарядів і навіть ракет, а й епідемії інфекційних хвороб, суворий клімат, відсутність у росіян на початковому етапі війни будь-якої медичної допомоги пораненим. У Севастополі розміщувався госпіталь на 1,5 тис. ліжок, а у Сімферополі - лікарня, яка могла прийняти невелику кількість (500 чол.) поранених і хворих. А їх були тисячі. Поранених почали вивозити із Криму в південноукраїнські міста і села. Для цього створювалися спеціальні "транспортні поїзди", які формувалися більш як із 100 підвід. Для перевезення поранених українські селяни віддавали своїх коней і волів, а потім розбирали привезених солдат по хатах. На Херсонщині та Миколаївщині у кожному селянському помешканні знаходилося від 10 до ЗО солдат. У Херсоні, Мелітополі, Бердянську, Маріуполі, Генічеську та інших містах Південної України розташовувалися шпиталі і лазарети, які були переповнені пораненими і хворими. У Миколаєві, приміром, розмістили 7000 ополченців у приміщеннях канатного заводу, де навіть за перебільшеними санітарними нормами могло знаходитися лише 3000 чол.[46].

Кримська війна увійшла в історію як війна, в якій вперше взяли участь жінки - медичні сестри. Першими сестрами милосердя були дружини та сестри захисників Севастополя. Матроська сирота Даша Михайлова, яку в народі називали Севастопольською, з власної ініціативи вирушила із російськими військами на р. Альма, де відбулася перша грандіозна битва на Кримському півострові. Там вона надавала посильну допомогу пораненим солдатам. Коли почалася облога Севастополя, з Петербурга сюди прибули медсестри з Хрестовоздвиженської общини. По всій державі і, зокрема, в Україні з'явилося багато жінок, які виявили бажання поїхати у Крим для надання допомоги пораненим. 26 листопада 1854 р. київський митрополит Філарет повідомив генерал-губернатору І.І.Васильчикову про прохання послушниць Флорівського монастиря направити їх сестрами милосердя у Сімферополь[47]. Тоді ж із Петербурга і Москви до Севастополя й Сімферополя прибула група вдів для догляду за пораненими солдатами і матросами[48]. На початку 1855 р. із Варшави до Києва прибула група медперсоналу з проханням відправити їх на фронт [49]. Військово-медична служба у російських військах була поставлена завдяки М.І.Пирогову на належний рівень й досить швидко. Хоча це коштувало медикам значних втрат. За неповними підрахунками, за сім місяців оборони Севастополя загинуло 300 лікарів, майже тисяча фельдшерів, кожна 4 медсестра, а кожна 2 - перехворіла на холеру, або інше тяжке інфекційне захворювання [50].

Приклад російських сестер милосердя, серед яких було багато українок, поширився на інші воюючі країни. Першими до Криму приїхали медсестри з Англії. Після Кримської війни участь жінок у збройних конфліктах стала традиційною. Зима 1854 - 1855 рр. пройшла під Севастополем більш-менш спокійно, хоча союзники зазнали відчутних втрат від епідемій інфекційних хвороб. Англійці, яких після Альми переслідувала холера, щоденно втрачали 39 своїх солдатів. Французи кожного дня в середньому втрачали від тифу по 100 осіб у Криму і ще по 200 під час перевезення хворих у госпіталь під Константинополем [51].

У січні 1855 р. у російських військах у Криму вже налічувалося понад 100 тис. солдатів та офіцерів. Микола І наказав О.Меншикову активно діяти про-

3 - 1 *

ти ворога. 2 лютого 1855 р. він написав князю М.Д.Горчакову листа, якого біографи царя чомусь називають "передсмертним". У ньому Микола I подякував Горчакову за передислокацію 10-ї та 12-ї дивізій у Миколаїв і Херсон, де вони мали укомплектувати особовий склад і відправитися під Севастополь. Цар не вірив у перемогу росіян і навіть був переконаний, що найближчим часом союзники захоплять Кримський півострів. Коли це станеться, писав він, то найдоцільнішим буде розмістити армію Меншикова біля Миколаєва і доручити їй оборону міста[52]. Тим часом адмірал Меншиков наказав генерал-лейтенанту С.О.Хрульову атакувати Євпаторію 19-тисячним загоном. Місто захищало 31,5 тис. турків та по тисячі французів і татар. На рейді стояло 6 пароплавів союзників. До взяття Євпаторії експедиційним корпусом місто було обнесене кам'яними стінами. Після наступу росіян під Балаклавою та Інкерманом його обнесли суцільним земельним валом. Під ним викопали глибокий рів, який був заповнений водою.

5 лютого війська С.Хрульова пішли на штурм фортеці, але, дійшовши до перших укріплень, зрозуміли, що штурмувати місто безрезультатно. Генерал дав команду російським військам відступити [53]. Це була остання бойова операція О.Меншикова і Миколи I у цій війні. 15 лютого 1855 р. імператор попросив свого наступника Олександра II сповістити О.Меншикову про звільнення його з посади головнокомандуючого російською армією в Криму і призначення на його місце генерала від артилерії, генерал-ад'ютанта князя М.Д.Горчакова[54].

18 лютого 1855 р. Микола I досить несподівано помер. Це породило чутки про його самогубство в момент розпачу з приводу цілковитого провалу своєї зовнішньої політики та військових невдач. У сучасній російській історичній літературі одні дослідники незаперечно стверджують про самогубство (отруєння) Миколи I, інші вірять у те, що цар помер від застуди, яка дала ускладнення на легені.

28 березня 1855 р. союзники знову почали бомбардування Севастополя. Бойові дії тривали 10 днів. Проаналізувавши ситуацію, вони вирішили не штурмувати морську фортецю, а продовжувати її облогу. Оскільки сил в експедиційного корпусу було мало, англійці та французи вирішили залучити до участі в Кримській війні Сардінське королівство. Ця маленька держава не мала ніяких претензій до Російської імперії, але її керівництву захотілося взяти участь у великій політиці. До того ж Англія пообіцяла Сардінії після поразки Росії віддати їй Крим. Весною 1855 р. сюди прибуло 15 тис. сардінських військ під командуванням генерала Альфонсо Ла Мрамора. Ніякої суттєвої ролі у Кримській війні військо Сардінського королівства не відіграло, про що свідчать хоча б його втрати - 28 солдатів загинули у бойових сутичках і більше 2 тис. померло у Криму від холери, дизентерії й інших захворювань[55].

Після смерті правителя у багатьох державах розпочиналися заворушення, перегляд чи уточнення існуючих законів тощо. Не минуло це й Росію. Масові селянські виступи розпочалися на початку 1855 р. у Київській губернії й увійшли в історію під назвою "Київська козаччина". Приводом до заворушень стало оголошення в церквах губернії маніфестів від 14 грудня 1854 р. із приводу війни та від 25 січня 1855 р. про набір ратників. Крім того, в лютому у Васильківському повіті поширилися чутки про те, що хто з кріпаків запишеться в ополчення (українців, які брали у ньому участь, називали, як і колись, "козаками"), того буде звільнено від кріпацької залежності й надано в його власність поміщицьку землю. Селяни спочатку відмовилися працювати на панщині, а потім почали діяти активніше. Поштовхом до цього стала заява сільського дяка із Таращанського повіту Слотвинського, який заявив, що свя-

щеники зачитали не справжній царський маніфест, у якому проголошувалася "вільність селянству", а підроблений. 9 повітів Київщини (більше 500 сіл) почали боротьбу за те, щоб священики зачитали справжній текст маніфесту, та почали записувати кріпаків у "козаки".

Багато церковних служителів відмовлялися записувати кріпаків у козацьке ополчення. Це ще більше загострювало ситуацію в селах Васильківського, Таращанського, Сквирського, Канівського, Білоцерківського, Черкаського, Чигиринського та Уманського повітів. У квітні в Київську губернію були введені війська, які чинили за допомогою зброї розправу над бунтівниками. У придушенні "Київської козаччини" взяли участь близько 25 ескадронів кавалерії, 9 рот піхоти і 2 роти саперів - загальною кількістю понад 2,5 тис. солдат і офіцерів. У ході розправи над селянами було вбито 46 і поранено 146 осіб. Дячок Слотвинський, який своїми виступами посіяв смуту серед селян і заробляв гроші на тому, що записував їх у козаки, був заарештований і засланий до Сибіру. Десятки найактивніших учасників "Київської козаччини" було засуджено на незначні терміни ув'язнення або побито різками [56].

Царські війська, які брали участь у придушенні масових селянських заворушень на Київщині, наприкінці квітня 1855 р. були направлені у район Севастополя, де продовжувалися бойові дії. Кожна із воюючих сторін застосовувала свої форми і методи ведення бою. Англія і Франція вели колоніальні війни в Африці й Азії, де супротивник був набагато слабшим від їх армій. Тому вони хотіли здобувати перемогу над збройними силами міцної держави, якою була Росія. Але й росіяни здобували перемоги не дуже гучні над польськими повстанцями, угорськими революціонерами, не дуже сильною турецькою армією та епізодичні успіхи у безкінечних сутичках із горцями на Кавказі. Під час оборони міста, головним центром якої став Малахів курган, виняткову мужність і героїзм виявили уродженці України. Найбільш відомими з них були П.Кішка, Г.Шевченко, Ф.Заїка, І.Демченко, Д.Горленко, М. Шульга, І.Даниленко, А.Гніденко та багато ін.

Несподіваними для союзних військ під Севастополем стали сміливі нічні вилазки росіян на позиції та у тил противника. У цих операціях особливо відзначились українські козаки-пластуни Чорноморського козацького війська. Перша така вилазка відбулася 23 вересня 1854 р. Потім вони стали регулярними й у них брали участь спочатку спеціальні групи чисельністюЮ - 40 чол., а потім загони, в яких налічувалося від 200 до 500 козаків, матросів і солдатів. Севастопольці називали їх "мисливцями". Вони руйнували облогові споруди союзників, зав'язували бої з ворогом, робили спроби пошкодити гармати, а найголовніше - захопити нарізні гвинтівки та штуцери, яких у захисників Севастополя було обмаль. Під час нічних вилазок на ворожі позиції, яких за період севастопольської оборони було більше 150 (хоча військове Міністерство називає цифру 45)[57], найбільший героїзм виявили українці - матрос П.Кішка та Г.Шевченко, який своїм тілом закрив від ворожої кулі командира групи "мисливців" - офіцера Бірілєва. Говорячи про мужність і стійкість захисників Севастополя, тодішні газети писали, що "кожний рядовий у місті - це Гнат Шевченко, кожний офіцер - лейтенант Бірілєв". Подвиг першого у спеціальному наказі відзначив командуючий армією О.С.Меншиков, а другого адмірал П.Нахимов власноручно нагородив орденом св. Георгія 4-го ступеня [58].

Свої військові хитрощі застосовували під час облоги Севастополя і союзники. Так, спеціальні формування у французькій легкій піхоті - зуави, які раніше брали участь у всіх колоніальних війнах Франції в Африці і були перекинуті в Крим, використовували одну й ту ж тактику. Спочатку вони іміту-

вали підготовку до штурму російських бастіонів, а коли севастопольці збиралися на укріпленнях, щоб дати відсіч ворогові, зуави раптово зникали, й артилерія починала вести вогонь по солдатах і матросах. Артобстріли завдавали значних втрат росіянам. 28 червня 1855 р. в одному з боїв на Корниловському бастіоні Малахового кургану був смертельно поранений П.С.Корнилов. Оборону міста очолив адмірал В.І.Істомін. Севастопольська епопея почала викликати незадоволення практично в усіх країнах, які входили до союзницької коаліції. Британців і французів дратували їх великі військові втрати не стільки від бойових дій, скільки від хвороб та епідемій. Невдоволення турків було очевидним, тому що їх країна стала перевалочним пунктом для союзних військ і фактично їх величезним госпіталем. Оскільки війська Англії й Франції були переважно ті, які воювали у колоніальних війнах в Африці та Азії, то й у Туреччині вони поводили себе як у своїй колонії. Це особливо дратувало й обурювало місцеве населення. Під час Кримської війни прості турки відверто заявляли, що союзники не можуть захопити Константинополь[59]. Севастополь був неприступним не лише завдяки героїзмові військ і місцевого населення. Йому всіляку допомогу надавав увесь народ Російської імперії і насамперед населення України. В кожній губернії збирали кошти у фонд захисників Севастополя. Так, населення Волині пожертвувало на це 113 тис. руб. Ще більше зібрали коштів мешканці Таврії, Херсонщини, Київщини, Миколаївщини. 9 лютого 1855 р. імператор висловив подяку харків'янам за пожертвування на військові потреби (у вересні 1854 р. лише зібрання повітових предводителів губернії передало на потреби армії 40 тис. руб. сріблом)[60]. Тисячі жителів України робили особисті внески на військові потреби. Про це свідчать документи державних центральних та обласних архівів України. Наведемо лише один із них - подяку військового губернатора Сімферополя і Таврійського цивільного губернатора професору Академії мистецтв, відомому російському живописцю вірменського походження, який народився в Україні, І.К.Айвазовському за пожертвування 150 руб. на військові потреби під час Кримської кампанії [61].

Починаючи із 1855 р., стало зрозуміло, як і на чию користь закінчиться ця "дивна" війна. Російське керівництво ніяких заходів щодо захисту Кримського півострова не вживало. За два роки воєнних дій не було зроблено нічого, щоб захистити вхід у Керченську протоку. 12 травня 1855 р. союзницький флот підійшов до Керчі, де знаходилися берегова артилерія, майже 9 тис. військ і невелика флотилія. Командував обороною Керчі генерал-лейтенант барон К.Е.Врангель. Він наказав позривати батареї, затопити судна і, відвівши війська по феодосійській дорозі вглиб півострова, без бою здав Керч ворогу. Без будь-яких перешкод англійські та французькі пароплави увійшли в Азовське море. Вони обстріляли беззахисні міста Бердянськ, Маріуполь, Таганрог, Генічеськ, частково зруйнувавши їх і спаливши усі торгові кораблі та човни. З червня союзники залишили у Керчі полк англійців і полк французів та усіх турків, які були на їх кораблях, і повернулися до Севастополя. Тут тривали бої, які набували уже нових форм - крім бомбардування морської бази, союзники (насамперед французи) почали вже штурмувати оборонні рубежі. Захисники Севастополя зазнавали великих втрат - понад 17 тис. осіб загинули у травні, 11 тис. - у червні, 8,5 тис. - у липні[62]. Олександр II вимагав від командуючого Кримською армією М.Д.Горчакова "здійснити щось рішуче, щоб покласти край цій жахливій війні"[63]. Горчаков вирішив дати 4 серпня бій союзникам у долині Чорної річки. Але, втративши 8 тис. чол., відступив.

5 серпня англо-французькі війська розпочали потужний артобстріл Севастополя. Не змогли захистити місто ані пластуни Чорноморського козаць-

кого війська, ані солдати і матроси, які 11 місяців утримували цю морську фортецю, що відбивала головні удари союзників у цій війні, ані Е.І. Тотлебен, який керував облоговими роботами. Це була агонія оборони Севастополя. З 5 по 23 серпня було вбито й поранено 12,5 тис. чол.

27 серпня почався вирішальний штурм французами Малахового кургану, який час від часу змінювався ураганним артилерійським вогнем. За один день росіяни втратили убитими й пораненими майже 13 тис. чол., або 26,5 % особового складу гарнізону[64]. Французи захопили Малахів курган (у російській воєнній та історичній літературі зазначалося, що це зробили англійці). М.Д. Горчаков віддав наказ військам залишити місто, висадивши у повітря бастіони й укріплення, що уціліли, та потопивши кораблі, які ще залишалися. Союзники байдуже дивилися на переправу росіян по заздалегідь збудованому через морську бухту дерев'яному мосту. За 349 днів оборони Севастополя росіяни втратили 128 тис. чол. убитими, 8,5 тис. померли від хвороб. Втрати Англії і Франції становили 71 тис. військових. Союзники випустили по Севастополю 1 млн 350 тис. снарядів, а французи - понад 26 млн патронів [65].

Коли російські війська залишали Севастополь, головнокомандуючий Кримською армією Горчаков повідомив цю сумну звістку царю, додавши, що, якби росіяни залишились у місті, то через 10 днів армія, не ведучи ніяких боїв, втратила б половину особового складу. Олександр II відповів генералові: "Не втрачайте надію, а згадайте 1812-й рік і сподівайтеся на Бога. Севастополь - не Москва, а Крим - не Росія. Через два роки після пожару московського непереможні війська наші були в Парижі. Ми - ті ж росіяни"[66]. Це була спроба заспокоїти розгубленого Горчакова чи просто царська бравада, якою він хотів заглушити страх.

ЗО серпня союзники увійшли у Севастополь. Олександр II і його оточення не знали, що відбуватиметься далі, а точніше, чи вирушать союзницькі війська до Перекопа, а звідти в Україну, чи висадять десант на узбережжі Азовського моря і звідти почнуть наступ на українські землі. У вересні - листопаді 1855 р. російське командування почало стягувати до Перекопа дивізії, які укомплектовувалися за рахунок українців, і забезпечувало їх (також із допомогою населення південноукраїнських губерній) продовольством. Російський уряд не знав, як поведуть себе у цій ситуації Австрія та Пруссія. Олександр II прибув до Миколаєва і там чекав на подальший хід подій війни. Для союзників поспішне залишення росіянами Севастополя було якоюсь мірою навіть несподіванкою, і вони не знали, що їм робити далі. Англійці умовили французів здійснити експедицію свого об'єднаного флоту в Дніпровсько-Бузький лиман і захопити Миколаїв, щоб зруйнувати там корабельні, на яких протягом усієї війни будувалися гвинтові пароплави "Босфор", "Цесаревич", "Воїн" та "Витязь". Пізніше до лиману підійшли 50 англійських і 40 французьких суден. Вперше в історії військового флоту були використані французькі броненосці, які тоді називалися "броньовані плавбази".

5 жовтня союзний флот підійшов до фортеці Кінбурн і після нетривалого бою за допомогою броненосців захопив її. Далі іноземні кораблі йти не наважилися. Неподалік від Миколаєва знаходилася 60-тисячна армія росіян. Атакувати місто лише силами флоту було недоцільно, до того ж Миколаїв захищали мінні загородження. Міни виставлялись у цій війні лише в Балтійському морі на шляху ворожого флоту до Петербурга. На Чорному морі їх не застосовували ні біля Євпаторії, ні біля Керчі, ні навіть у Севастопольській бухті, де командування вважало доцільнішим затопити військові кораблі й у такий спосіб перекрити шлях англійським і французьким пароплавам. Миколаїв, можливо, захистили мінами тому, що туди прибув Олек-

сандр II і роздумував, як зупинити війну. Найкраще, на що він сподівався, - початок революції у Франції, але це було більш схоже на чудо, аніж на реальність.

У середині жовтня 1855 р. союзний флот повернувся в Балаклаву та Камишову бухту, залишивши біля Кінбурна три свої броненосці, а у самій фортеці - невеликий гарнізон. На цьому Кримська війна фактично завершилась. Англія і Франція виконали задумане: не дали змоги Росії перемогти у цій війні, оскільки це означало б загибель демократії та прогресу в усій Європі. Розуміння цього робило Кримську війну популярною серед широкої громадськості європейських держав, які боялися Росії, пам'ятали її недавні розправи з Польщею та Угорщиною, і ненависть до її царизму була щиросердечною і безкорисливою. Загалом же Кримська війна була дивною і навіть незрозумілою. Союзники не хотіли захоплювати міста ні в Криму, ні в Україні тим більше. Севастополь вони могли б узяти дуже швидко після перемоги над російськими військами на р. Альмі. Союзники могли у будь-який час відрізати цю морську базу та фортецю від Сімферополя, захопивши його, і перекрити постачання севастопольцям зброї, боєприпасів, продовольства, свіжих військ тощо. Врешті-решт, англо-французькі війська могли окупувати українські землі як з боку Чорного, так і Азовського морів. Але нічого подібного вони не робили. Англія і Франція хотіли позбавити Російську імперію впливу на європейські й азіатські народи, який вона здобула у першій половині XIX ст., іміджу непереможної держави, який за нею закріпився після перемоги у війні з Наполеоном. Водночас між Англією і Францією точилася прихована боротьба за першість у Європі та й узагалі в усьому світі. Для рівноваги між ними потрібна була, хоча й не така могутня, як за часів Миколи I, Російська імперія. Вона зазнала військової поразки у Кримській війні, відставала в економічно-технічному плані від розвинутих капіталістичних країн Європи, але Росія повинна була обов'язково залишатися на політичній арені.

Росія, зрозумівши безперспективність Кримської війни, погодилася на капітуляцію. Поставити Російську імперію на значно нижчий рівень у політичному і військовому становищі в Європі мало підписання мирного договору на умовах, продиктованих переможцями - Англією та Францією. Після тривалої дипломатичної боротьби на спеціально скликаному в Парижі конгресі 18(30) березня 1856 р. було підписано мирний трактат. Російська імперія повернула Порті захоплений на Кавказі Каре, а сама отримала захоплені союзниками в Криму міста Севастополь, Керч, Балаклаву, Євпаторію, Кінбурн та ін. Росія відмовилася від своїх прагнень опікати християн Османської імперії, поступилася на користь Молдови Південною Бессарабією тощо[67]. Англія і Франція змусили Росію й Туреччину не відновлювати на Чорному морі військового флоту (їм дозволялося мати лише по 10 легких військових кораблів), не споруджувати на узбережжі укріплень, арсеналів і т. ін. Російська імперія у результаті поразки у ході Кримської війни могла втратити набагато більше, аніж це передбачали умови Паризького договору.

Україна, на території якої фактично велися основні бойові дії, а її народ виніс основний тягар війни, зазнала значних матеріальних і лктдських втрат (лише під час оборони Севастополя у сухопутних військах російської армії загинуло понад 25 тис. українців[68]). Український народ із честю витримав суворі воєнні випробування. Після закінчення Кримської війни 1853-1856 рр. відбулися деякі позитивні зрушення в промисловості та економіці України. Зросла потужність насамперед підприємств, що працювали на воєнні потреби - Київського заводу "Арсенал", Луганського ливарного, Шосткінського порохового, Миколаївського суднобудівного та ін. На Півдні України розпочалося будівництво залізниць і шосейних доріг. Головним у суспільному

житті держави після поразки у Кримській війні стала відміна кріпацтва, проведення у 60 - 70-х роках низки прогресивних реформ. Частково усе це позитивно позначилося й на становищі українського народу, але ці зміни мали загальноросійський характер і аж ніяк не впливали на національне відродження України.

[1] *Богданович М.И.* Восточная война 1853 - 1856. Т. 1 - 4.- СПб., 1876; *Дубровин Н.Ф.* История Крымской войны и оборона Севастополя. Т. 1 - 3. - СПб., 1900; Оборона Севастополя. Подвиги защитников - СПб., 1904; *Зайончковский А.М.* Восточная война 1853 - 1856 гг. в связи с современной политической обстановкой. Т. 1 - 2. - СПб., 1908 - 1913 та ін.

[2] *Горев Л.* Война 1853-1856 гг. и оборона Севастополя. - М., 1955; *Бестужев И.В.* Крымская война 1853-1856 гг. - М.,1956; Страницы боевого прошлого. Очерки военной истории России. — М., 1968; *Бескровный Л.Г.* Русское военное искусство XIX в. - М., 1974.

[3] *Henderson G.B.* War Diplomacy. - Glasgow,1947; *Gibbs P.* The Crimean Blunder. - London, 1960; *Seator A.* The Russian Army in the Crimea. - Readling, 1974; *Troubetskoy A.S.* The Road to Balaklava. - Toronto, 1986 та ін.

[4] Крымская война: 1853—1856 (неизвестные страницы) // Родина. — 1995. — № 3- 4; *Широкорад А.Б.* Русско-турецкие войны 1676-1918 гг. - Минск; Москва, 2000; *Торопцев А.* Мировая история войн. — М., 2003; *Виноградов В.П.* Николай I в „Крымской ловушке" // Новая и новейшая история. - 1992. - № 4. - С. 27 - 40 та ін.

[5] *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. - К., 1999; *Рибалка І.К.* історія України: Підручник для вузів. - Харків, 1997. - Ч. 2; *Реєнт О.П.* Україна в імперську добу. (XIX - початок XX ст.) - К., 2003; Нариси з історії дипломати України. - К., 2001; Историческое наследие Крыма (номер посвящается 150-летию Крымской войны). - 2004. - № 6 - 7 та ін.

[6] Николай Первый и его время: Документы, письма, дневники, мемуары, свидетельства современников и труды историков. - М., 2000. - Т. 2. - С. 363 -371; Енциклопедія історії України. - К., 2003. - Т. 1. - С. 552.

[7] *Широкорад А.Б.* Указ. соч. - С. 428-430.

[8] *Бестужев И.В.* Крымская война 1853-1856 гг. - М.,1956. - С. 40.

[9] История Франции: В трех томах. - М., 1973. - Т. 2. - С. 333 - 334; *Сокольский Ю.М.* Цари и министры. - СПб., 1998. - С. 202.

[10] *Широкорад А.Б.* Указ. соч. - С. 425 - 426.

[11] Там само. - С. 426 - 427.

[12] *Горев Л.* Война 1853-1856 гг. и оборона Севастополя. - М., 1955. - С. 64 - 65.

[13] Див: *Селищев Н.Ю.* Крымская война // Российская община Севастополя. — 2004. — № 10.

[14] *Тарле Е.В.* Крымская война. - М., 2003. - Т. 1. - С. 377.

[15] *Широкорад А.Б.* Указ. соч. - С. 438 - 439.

[16] *Тарле Е.В.* Указ. соч. - С. 379.

[17] Там само. - С. 363.

[18] *Давыдов Ю.* Нахимов. - М., 1970. - С. 125.

[19] Николай Первый и его время: Документы, письма, дневники, мемуары, свидетельства современников и труды историков. - М., 2000. - Т. 1. - С. 128 -131.

[20] *Широкорад А.Б.* Указ. соч. - С. 442.

[21] Державний архів Одеської області. - Ф. 2. - Оп. 2. - Спр. 356. - Арк. 5-9.

[22] Там само. - Ф. 457. - Оп. 1. - Спр. 50. - Арк. 5.

[23] *Широкорад А.Б.* Указ. соч. - С. 444 - 445.

[24] *Бестужев И.В.* Указ. соч. - С. 37 - 38.

[25] Там само. - С. 34 - 35.

[26] История России и её ближайших соседей. - М., 2001. - Т. 5. - С. 423.

[27] *Горев Л.* Указ. соч. - С. 229.

[28] *Широкорад А.Б.* Указ.соч. - С. 448.

[29] *Дюпюи Р. Эрнест, Дюпюи Тревор Р.* Всемирная история войн. - СПб.; Москва, 1998. - Кн. 3: 1800 год - 1925 год. - С. 333.

[30] *Широкорад А.Б.* Указ.соч. - С. 448 - 449.

[31] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІАУК). - Ф. 442. - Оп. 803. - Спр. 299. - Арк. 2.

[32] Державний архів Харківської області (далі - ДАХО). - Ф. 3. - Оп. 172. - Спр. 542. - Арк. 3; Оп. 179. - Спр. 328. - Арк. 5-6.

[33] *Бестужев И.В.* Указ. соч. - С. 87 -88.

[34] *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. - К., 1999. - С 135; *Рибалка І.К.* Історія України: Підручник для вузів. - Харків, 1997. - Ч. 2. - С 158.

[35] Оборона Севастополя. - СПб., 1904. - С. 3О.

[36] *Тарле Е.В.* Указ. соч. - Т. 2. - С. 136.

[37] ЦДІАУК. - Ф. 442. - Оп. 804. - Спр. 193. - Арк. 376.

[38] Державний архів Автономної Республіки Крим (далі - ДААРК). - Ф. 26. - Оп. 4. - Спр.

1483. - Арк. 7-8; Державний архів Херсонської області. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 35. - Арк. 5, 49, 58 та ін.

[39] *Сарбей В.Г.* Назв, праця. - С 135; ДААРК. - Ф. 26. - Оп. 1. - Спр. 19668. - Арк. 16-70.

[40] *Широкорад А.Б.* Указ. соч. - С. 454.

[41] *Дюпюи Р.Эрнст, Дюпюи Тревор Р.* Указ. соч. - С. 342.

[42] *Торопцев А.* Мировая история войн. - М., 2003. - С. 705.

[43] *Горев Л.* Указ. соч. - С. 341.

[44] *Дюпюи Р.Эрнст., Дюпюи Тревор Р.* Указ. соч. - С. 344.

[45] Историческое наследие Крыма (номер посвящается 150-летию Крымской войны). - 2004. - №6-7. -С. 58-61.

[46] *Пирогов Н.И.* Севастопольские письма и воспоминания. — М., 1950. — С. 9—11.

[47] Родина. - 1995. - № 3 - 4. - С. 115.

[48] ЦЦІАУК. - ф. 442. - Оп. 1. - Спр. 11738. - Арк. 1 - 2.

[49] ДААРК. - Ф. 116. - Оп. 1. - Спр. 850. - Арк. 8.

[50] ЦЦІАУК. - ф. 442. - Оп. 32. - Спр. 1. - Арк. 1 - 2.

[51] *Порудолинский В.* Пирогов М. - М., 1969. - С. 196 - 197.

[52] Родина. - 1995. - № 3 - 4. - С. 114 - 115.

[53] Николай Первый и его время: Документы, письма, дневники, мемуары, свидетельства современников и труды историков. - М., 2000. - Т. 2. - С. 192.

[54] *Широкорад А.Б.* Указ. соч. - С. 466.

[55] *Выскочков Л.* Николай I. - М., 2003. - С. 411.

[56] *Широкорад А.В.* Указ. соч. - С. 468.

[57] ЦЦІАУК. - Ф. 442. - Оп. 361-а. - Спр. 317. - Арк. 1 - 8; *Томашівський С.* Київська козаччина. - Львів, 1902. - С. 7.

[58] *Шамрай С.* Київська козаччина 1855 р. - К., 1928. - С. 70, 109.

[59] Родина. - 1995. - № 3 - 4. - С. 82.

[60] Там само. - С. 81.

[61] *Миллер А.Ф.* Краткая история Турции. - М., 1948. - С. 78.

[62] ДАХО. - Ф. 3. - Оп. 176. - Спр. 158. - Арк. 2-4, 12, 41; Спр. 163. - Арк. 14; ДААРК. - Ф. 327. - Оп. 1. - Спр. 953. - Арк. 6.

[63] ДАХО. - Ф. 3. - Оп. 180. - Спр. 293. - Арк. 1 зв.

[64] *Широкорад А.Б.* Указ. соч. - С. 474.

[65] *Тарле Е.В.* Указ. соч. - Т. 2. - С. 466.

[66] *Широкорад А.Б.* Указ. соч. - С. 477.

[67] Див. : Нариси з історії дипломати'України. - К., 2001. - С. 301; *Реєнт О.* Назв, праця. - С. 91; *Торопцев А.* Указ. соч. - С. 707.

[68] *Тарле Е.В.* Указ. соч. - Т. 2. - С. 503.

In the article, the author examines the reasons and beginning of Eastern (Crimean) War in 1853 - 1856, describes key battle actions of Russia with England, France, Turkey and Sardinian kingdom on Black Sea and in Crimea. It's about the participation and role of Ukrainians in this war

М.М.Варварцев (Київ)

ЗАХІД ТА СЛОВ'ЯНСТВО У ПОЛІТИЧНІЙ СПАДЩИНІ ДЖУЗЕППЕ МАДЗІНІ

У статті розглядається боротьба лідера італійського визвольного руху Дж.Мадзіні за об'єднання Західної і Східної Європи на засадах демократії.

Про Джузеппе Мадзіні - мислителя і революціонера - багато писали й сперечалися ще за його життя. Але й після смерті великого італійця його ім'я лунало на вирішальних поворотах історії. Сьогодні мадзініана - один з найпопулярніших напрямів у західній історіографії. Досить вказати, що бібліографічний облік італійських публікацій, здійснюваний від 1950-х рр. Інститутом "Дім Мадзіні" в Пізі, уже сягнув 15 тис. В обіг раз у раз вводяться відшу-

М.М.Варварцев (Київ)

ЗАХІД ТА СЛОВ'ЯНСТВО У ПОЛІТИЧНІЙ СПАДЩИНІ ДЖУЗЕППЕ МАДЗІНІ

У статті розглядається боротьба лідера італійського визвольного руху Дж.Мадзіні за об'єднання Західної і Східної Європи на засадах демократії.

Про Джузеппе Мадзіні - мислителя і революціонера - багато писали й сперечалися ще за його життя. Але й після смерті великого італійця його ім'я лунало на вирішальних поворотах історії. Сьогодні мадзініана - один з найпопулярніших напрямів у західній історіографії. Досить вказати, що бібліографічний облік італійських публікацій, здійснюваний від 1950-х рр. Інститутом "Дім Мадзіні" в Пізі, уже сягнув 15 тис. В обіг раз у раз вводяться відшу-

кані в архівах і бібліотеках нові документи Мадзіні, писемна спадщина якого складає 104 томи [1].

Головний ідейний натхненник і організатор боротьби за створення єдиної, демократичної держави свого народу, Дж.Мадзіні заслужив від сучасників і нащадків характеристику апостола італійської незалежності. Разом з тим не буде перебільшенням називати його предтечею нової Європи, будителем і поборником свободи всіх її народів. Однак і дотепер ця проблема лишається значною мірою "річчю в собі". Пов'язані з нею великі масиви історичного матеріалу ще чекають опрацювання й осмислення, що виразно засвідчила перша колективна двотомна праця "Мадзінізм у світі", виконана наприкінці XX ст. істориками Італії, США, Іспанії, Польщі, Угорщини, Аргентини, Румунії, Греції, Болгарії, України, Словенії, Сербії[2].

Розробляючи побудову вільної Італії, Мадзіні постійно переймався питанням - яким чином здійснити її в умовах Європи, закутої в кайдани імперій, королівств, герцогств і князівств? Власне, такого рішення шукали ще його попередники - карбонарії, у лавах яких він набув свого першого політичного досвіду. Таємне карбонарське товариство, верховна вента* якого знаходилась у Парижі, опорою італійської визвольної справи вважало Францію. У своїх орієнтаціях воно виходило з гасла "братерства народів", проголошеного Великою французькою революцією 1789-1794 рр., провідники якої прагнули привернути на свій бік інші нації, поневолені абсолютистськими режимами. Революційні іішульси йшли з Франції й після реставрації в ній монархії. Французька революція в липні 1830 р. відгукнулася спалахом повстань у Польщі, Центральній Італії, Бельгії, де також лунали заклики до солідарності й взаємодопомоги народів. У самій Франції жваво обговорювалися проекти її об'єднання з сусідніми країнами. Цими настроями і думками переймалася інтелектуальна еліта. її характерну позицію висловив у грудні 1831 р. паризький журнал "Європеєць", оприлюднивши статтю програмного звучання - "Про європейську федерацію". Ідеї Об'єднаної Європи знаходили поширення також серед нижчих суспільних верств. Найпопулярнішою, наприклад, у той час стала пісня улюбленого поета французьких простолюдинів Беранже - "Священний союз народів"[3].

Такою атмосферою суспільного піднесення зустріла Мадзіні Франція, коли він уперше ступив на її землю як політичний вигнанець у січні 1831 р. Вже влітку того року у Марселі він створив на хвилі руху солідарності французьких республіканців з патріотичними силами в Бельгії визвольну організацію нового типу - "Молода Італія". Тоді ж великого розголосу набуло звернення політичної опозиції в Брюсселі до "жертв тиранії", серед яких було названо іспанський, португальський, італійський та інші народи Європи. "Приєднуйте ваші сили до наших, - закликали їх бельгійці. - Треба покінчити з абсолютизмом. Наша перемога забезпечить кожному з вас вільну батьківщину"[4].

Тож невипадково перші кроки своєї діяльності "Молода Італія" робить у сфері міжнародних відносин. її засновник налагоджує контакти з іншими демократичними організаціями, щоб укласти спільну угоду в справі допомоги бельгійським повстанцям. "Молода Європа! Ось терен свободи XIX століття!" - пише він 10 липня 1831 р. в листі до одного із своїх соратників Дж.Джильйолі, пропонуючи сформувати з італійців і направити в Бельгію легіон, який "приєднався б до французького легіону"[5].

Самим ходом подій Мадзіні втягувався в боротьбу за свободу пригноблених монархіями народів і пошуки шляхів співпраці з ними. До цих рішень і

* Вента (venta) - організація і місце зборів карбонаріїв у Франції та Іспанії на початку XIX ст.

дій керівника "Молодої Італії" підштовхували роздуми з приводу провалів карбонарського руху в Італії. У своїх "Автобіографічних нотатках" Мадзіні згадував, як кинутий 1830 р. сардинською владою до в'язниці у Савоні він розмірковував над засадами, на яких мала б постати нова, ефективна організація борців за італійську свободу, і намагався окреслити "можливі форми роботи з європейськими революційними елементами". Його охоплювало "передчуття, що відроджена Італія стане ініціаторкою нового життя, нового могутнього об'єднання націй Європи"[6].

Створенням "Молодої Італії" Мадзіні остаточно задекларував свій розрив з карбонаризмом та його ілюзіями щодо "альянсу народів" у вигляді спілки італійських патріотів з королівським двором Франції. В необхідності іншої визвольної стратегії його остаточно переконав фінал революційної боротьби, очоленої карбонаріями в 1831 р. у Папській державі та сусідніх з нею герцогствах, коли Франція відмовилася від обіцянок не допустити австрійської інтервенції на Апеннінах і заборонила відправку в Італію зброї й волонтерів.

Розчарований у карбонарстві, Мадзіні, проте, не відмовляється від самої ідеї міжнародних союзів, вважаючи, що мова може йти про їх нові засади - республіканізм, демократію, а, отже, учасникам визвольних змагань марно добиватися прихильності королів. Розгортаючи свою діяльність, "Молода Італія" найбільше орієнтувалася на зв'язки з французькою опозицією, передусім з угрупованням марсельських республіканців на чолі з Олів'є, від якого "молоді італійці" діставали моральну й матеріальну підтримку, захист від поліцейських переслідувань, сприяння у випуску пропагандистської літератури [7].

Як трибуну солідарності з борцями за республіканську Францію він використовував друкований орган "Молодої Італії", заснований під тією ж назвою. У першому ж номері, що вийшов у березні 1832 р., розглядалися революційні події у Франції як знамення загальноєвропейської тенденції.

Того ж року Мадзіні докладав чимало зусиль, щоб залучити до спільної справи визволення Європи швейцарських демократів. У жовтні в листі до швейцарського діяча Ж. Самбука він просив використати свої впливи для налагодження співробітництва з тамтешніми республіканцями в питаннях придбання зброї для бойових дій проти абсолютистських режимів, обміну кур'єрами тощо. "Швейцарці як патріоти, - писав керівник "Молодої Італії", - не повинні обминути велику справу європейського руху та симпатій до інших народів"[8].

На цей період діяльності "молодих італійців" припадають також їхні перші контакти з представниками народів Східної Європи. Відтоді починаються постійні зацікавлення Мадзіні долею Слов'янщини, головними репрезентантами якої на Заході в той час були емігранти - учасники польського повстання 1830-1831 рр. Про те, на якій основі передбачалося розбудовувати відносини "Молодої Італії" з ними, свідчить заява Джузеппе Мадзіні в його листі до Й.Лелевеля: "Я докладаю всі свої зусилля задля всесвітньої "асоціації народів"[9]. Саме за італійським прикладом створюється "Молода Польща". Вітаючи у статті "Італія і Польща" її появу, італійський лідер вбачав в італійсько-польській співпраці підтвердження свого кредо: "Завдяки цим зустрічам [...] зростатимуть зерна великої зустрічі народів"[10].

Від того часу в розробці і пропаганді своїх європейських проектів Мадзіні регулярно використовував відомості про слов'янство. Якими були їх джерела? Запитання це не є суто риторичним. Адже на Заході про Слов'янщину й слов'ян поширювалося чимало міфологізованих уявлень. Слід віддати належне італійському мислителю: вже у перших своїх слов'янознавчих ви-

ступах він спирався на праці, справді багаті фактичним матеріалом, зібраним компетентними авторами. До них треба віднести "Антології" англійського мандрівника, літератора і дипломата Джона Боурінґа (1792-1872), в яких подавалися зразки слов'янського письменства. Для Мадзіні-політика їх цінність полягала в тому, що вони містили, крім суто літературознавчих сюжетів, матеріали про культуру і побут, соціально-політичні відносини.

Однією з книжок Боурінґа - про угорську поезію - Мадзіні скористався, викладаючи свої політичні оцінки Російської імперії і долі слов'ян. У статті "Про Угорщину" (1832 р.) він запропонував форму міжнародної співдружності для Східної Європи у вигляді дунайської конфедерації, де ключове місце мала б посісти вільна Угорщина, групуючи навколо себе державні утворення слов'ян і румунів. Завдяки такому об'єднанню передбачалося створити в Європі "перший бар'єр" проти імперсько-російської експансії. Другу лінію захисту майбутньої європейської демократії мали б утворити Франція, Італія та Іспанія [и].

1833 р. у четвертому випуску журналу "Молода Італія" Мадзіні знову звернувся до проблеми слов'янства у зв'язку з виходом у світ нової книжки Боурінґа "Чеська антологія". Рецензуючи її, він зазначав, що "у сучасному русі умів" праця англійця "має для нас велику вагу". Включені до неї народні пісні він називав "неоціненними документами для тих, хто шукає в них, окрім літературних вартостей і поетичних красот, вираз глибокої думки мас і стихію громадянськості". Тому твердження правителів держав про "європейську рівновагу" Мадзіні називав "сміховинною", приреченою "на швидку загибель перед верховним розумом народів [...]. Народи, [...] поділені на конгресах государів відповідно до особистих інтересів і жахів останніх, жадають нової побудови на засадах більш природних"[12]. Таким чином, у духовності слов'янства італійський діяч знаходить нові важливі докази на користь власної концепції загальноєвропейського розвитку.

При заснуванні "Молодої Італії" було складено її основоположні документи - "Загальну інструкцію для з'єднаних у братерство "Молода Італія" та "Циркуляр федерації "Молода Італія"". Знайомлячись з ними, не можна не помітити, що практична діяльність Мадзіні та його організації на міжнародному відтинку значно випереджала закладені в них програмні приписи. Це потребує пояснення, тим більше, що їх авторство належало керівникові "Молодої Італії". Міжнародні аспекти діяльності останньої трактуються в цих документах досить стримано, акцент робиться на революційній ініціативі італійського руху: "Європа чекає сигналу", і Італія, "як будь-яка нація, може подати його". Інша програмна заява: ""Молода Італія" має намір скористатися обставинами поза Італією, але не ставить у залежність від них час і характер повстання". Головна ж увага концентрується на здійсненні мети: "Італія може визволитися своїми власними силами"[13]. Причини такої акцентації в програмних настановах слід шукати, на нашу думку, в драматичних подіях 1831 р., коли повстанці в Центральній Італії марно чекали на допомогу Франції.

Але те, що програма "Молодої Італії" недостатньо окреслювала її роль на міжнародній арені, Мадзіні відчув у своїй щоденній роботі, пов'язаній з проблемами різних народів та Європи в цілому. І невипадково 1833 р. він складає ще один програмний документ - "Моральні пояснення статуту "Молодої Італії"", де зовнішньополітична стратегія останньої викладається у відповідності до концепції альянсу народів. У документі роз'яснювалося, що організація "вважає всесвітню асоціацію народів кінцевою метою діяльності вільних людей. Вона ("Молода Італія". - *М.В.)* визнає й добивається всіма засобами братерства народів"[14].

>1121

До цих засобів Джузеппе Мадзіні зараховував згадуваний вище журнал "Молода Італія". Функцію його як міжнародної трибуни було визначено при заснуванні у спеціальному "Маніфесті". Нове видання, визначалося в "Маніфесті", промовлятиме "слово правди" не тільки до італійців, а й до "народів, які є свідками нашого лиха"[15].

Ми вже наводили окремі публікації журналу, присвячені народам Європи та їх патріотичним організаціям. Та чи не найвиразніше європейська позиція італійського лідера відображена в його статті під красномовною назвою "Братерство народів", опублікованій у другому номері за 1832 р. Автор висловлював думку про необхідність зближення і спільних дій республіканців різних націй. На прикладі Німеччини він вказував на запалюючий вплив, який справили на її патріотів "хоробрі поляки", піднявши прапор повстання. Наголошувалося також на важливості утворення "альянсу французького народу з народом Німеччини"[16]. Звертаючись до німців, Мадзіні писав: "Отже, ми кличемо вас на великий європейський з'їзд, де всі народи, наші брати, здобудуть свої права". Потреба гуртувати патріотичні сили в міжнародному масштабі мотивувалася тим, що "тирани збирають свої сили [...]. Підступність і свавілля володарів спрямовані найбільше проти народів". Закінчувалася стаття гаслами: "Люди Німеччини, Франції, усіх місцевостей! Вперед! Вперед! Вперед у священний похід народів"[17].

Цей політичний пафос, віра у світлі ідеали людства не заважали, проте, поборникові альянсу націй застерігати проти об'єднань народів, провідники яких претендували на панування над Європою. Він різко негативно оцінював "визвольні" плани і походи Наполеона Бонапарта, політика якого, за визначенням Мадзіні, утверджувала принцип самодержавства, топтала національну гідність народів. Наполеон крокував Європою, "ламаючи або вважаючи за ніщо відмінності між народами, нав'язуючи всім одні й ті ж реформи й однакові кайдани", аби "примусити людей до єдиної тиранії, до насильницького союзу"[18].

1833 р. організація Мадзіні починає підготовку збройної акції проти Сардинського королівства, яка мала б перерости у загальноіталійське повстання й послужити поштовхом для аналогічних дій в інших країнах. З цією метою італійський лідер нелегально переїжджає на початку липня до Швейцарії, звідки керує підготовчими заходами на теренах кількох країн. Савойська експедиція - під такою назвою вона ввійшла в історію - була здійснена в лютому 1834 р. і за кілька днів завершилася розгромом інсургентів. її невдача позначилася на характері історіографічних оцінок, в яких Мадзіні звинувачували в авантюризмі, змовництві. Вказувалося також на реальні прорахунки італійця в організації експедиції, але поза увагою залишалася мета, яку ставив Мадзіні перед нею, - перевести в практичну площину ідею альянсу народів. Перебіг підготовки і хід експедиції виразно показують, що Мадзіні та його послідовники прагнули здійснити її як міжнародну акцію. До участі в ній були залучені, крім італійців, поляки, німці, французи, швейцарці. Республіканці Франції, схвально поставившись до плану вторгнення на терени Савойї, займалися вербуванням добровольців. Масово відгукнулися на заклик Мадзіні сотні польських емігрантів, які сформували один з найчисленніших легіонів експедиції.

Важливим фактором підтримки акції стали виступи опозиційної преси, передусім французьких республіканських часописів, які друкували викривальні статті проти сардинської монархії. За кілька тижнів до початку експедиції до цих виступів приєднався Віктор Гюго, який у зверненні до редактора італійського еміграційного часопису "Вигнанець", передрукованому французькою пресою, висловив надію, що "настане день єдності Італії, котрий

призведе до єдності Європи"[19]. Після одержання звісток з району бойових дій у газетах Франції публікувалися коментарі в мадзіністському дусі: "Це є перший набат визволення народів"[20]. Отже, якщо у воєнному плані похід у Савойю закінчився невдачею, то його політичні наслідки не можна розцінювати як суцільний програш мадзіністської стратегії, - він актуалізував у широких колах громадськості ідею єднання націй у боротьбі за вільну Європу.

Тим часом у ряді праць фінал савойської експедиції характеризується як початок суцільної кризи мадзінізму: "Невдалий результат змов 1833-1834 рр. викликав кризу "Молодої Італії". Було завдано важкого удару всьому патріотичному рухові". "Для "Молодої Італії" удар виявився смертельним; давно вже розпадаючись, вона тепер розпалася"[21].

Незваженість таких тлумачень засвідчує розгляд усього ланцюжка подій, що відбувалися після експедиції. Не можна пояснити "смертельною" кризою те, що буквально через два місяці після савойської експедиції керівники її національних загонів, зібравшись у Берні, підписали, за ініціативою "Молодої Італії", пакт про створення міжнародної демократичної організації "Молода Європа". Від імені "Молодої Італії" акт підписали Дж.Мадзіні, Л.Мелеґарі, Дж. Руффіні, К.Б'янко, Г.Розалес, А. Ґільйоне, А.Руффіні[22]. Поряд з "молодими італійцями" фундаторами "Молодої Європи" виступили товариства "Молода Польща" і "Молода Німеччина", до яких трохи пізніше приєдналася новопостала "Молода Швейцарія".

У програмному документі - "Акті братерства" - фундатори "Молодої Європи" заявили, що їхні національні організації "вступають у братерство тепер і назавжди заради всього, що стосується головної мети", а саме - "свободи, рівності і прогресу". Далі вони зазначили, що кожна з організацій-засновниць "має право на допомогу іншої у будь-якій важливій для неї акції". Окремим пунктом підкреслювалося, що "Молода Європа" не є закритою асоціацією й розраховує на розширення своїх рядів: "Права й обов'язки, встановлені цим актом для трьох народів, надаватимуться будь-якому народу"[23].

Багато років потому Мадзіні згадував, що саме під впливом савойської імпрези у нього зародилася думка про міжнародну асоціацію: "Мені сподобалася ідея об'єднання зі справою Італії справи інших пригноблених націй і підняття на наших Альпах прапора європейського братерства. "Молода Європа" була в моїх роздумах логічним розвитком ідеї, яка сформувала "Молоду Італію""[24].

Чим же була на ділі нова мадзіністська організація? Прихильники версії "смертельної" кризи мадзінізму твердять, що "Молода Європа" була "практично нежиттєздатна"[25]. Але цей висновок суперечить історичним фактам. Від часу проголошення злуки "молодих європейців" їх зв'язки з республіканськими осередками значно зросли в Польщі, Німеччині, Бельгії, Франції, інших країнах. Ці аспекти практичної діяльності "Молодої Європи" простежено, зокрема, у фундаментальній монографії "Мадзіні та італійські революціонери. Партія дії, 1830-1845" проф. Ф.Делла Перута - одного з провідних дослідників італійського Рисорджименто*. Великий ґрунтовний розділ його праці присвячено "Молодій Європі" [26]. Додамо, що діяльність "Молодої Європи" сягала також різних регіонів України, де, зокрема, за посередництва "Молодої Польщі", розгорнув мережу нелегальних гуртків послідовник і друг Мадзіні, учасник савойського походу Ш.Конарський [27].

Важливим здобутком зусиль Мадзіні було утворення й приєднання до "Молодої Європи" асоціації "Молода Швейцарія", яка спиралася на низку

*Рисорджименто (італ. Risorgimento - відродження) - період боротьби італійського народу за національне визволення й об'єднання країни, що завершилася утворенням у 1870 р. єдиної Італійської держави.

своїх філіалів у кантонах країни. Під цією ж назвою було засновано газету, що швидко посіла провідне місце серед швейцарської періодики, перетворившись у Швейцарії і за її межами на головний рупор пропаганди мадзініського гасла об'єднаної Європи. Особисто Мадзіні опублікував у ній понад 40 статей. Крім того, його виступи публікували й передруковували інші франкомовні та німецькомовні часописи Швейцарії[28].

Відповідно до планів розширення "Молодої Європи" створювались осередки її прихильників у Франції (Париж, Ліон)[29]. На цих же засадах у Мадриді об'єдналася група іспанських патріотів. У листі від 14 липня 1834 р. до іспанського республіканця Гаспаре Ордоньо де Розалеса Мадзіні повідомляв про перебування емісара та агентів "Молодої Європи" в Севільї і Каталонії. За прикладом газети "Молода Швейцарія" в Мадриді демократи налагодили випуск журналу "Молода Іспанія", вихід якого припинився на 36-му номері через арешт редакторів, за наказом військового губернатора Каталонії[30]. Великого значення Мадзіні надавав "Молодій Європі" у "пробудженні слов'янської раси". Викладаючи цю думку в листі (січень 1835 р.) до Алльєра - одного зі своїх кореспондентів, - він висловлював надію, що слов'яни візьмуть найактивнішу участь у будівництві нової Європи[31].

Своєрідним історико-філософським обґрунтуванням спільної боротьби народів за перетворення свого життя на засадах свободи й демократії стала праця Мадзіні "Віра і майбутнє", видана 1835 р. французькою мовою. У ній доводилася необхідність усвідомлення народами "Священного союзу" для свого відродження. "Це я пишу, - зазначав італійський мислитель, - з глибоким переконанням: не існує, напевно, жодного народу в Європі, який не міг би, завдяки вірі, пожертві й революційній логіці, розбити свої кайдани, на які прирекла його монархічна Європа". У зв'язку з цим він покликався на історичний досвід XVII ст., вказуючи на "широкий план народного визволення", який розпочав здійснювати Богдан Хмельницький, "коли ентузіазм був диктатором і спричиняв жах у ворога, а натовпи людей в Литві, Галичині, Україні, плекали надію на свободу"[32].

"Молода Європа" проіснувала трохи більше двох років і припинила свою діяльність за вимогою швейцарської влади, на яку чинили тиск Австрія та інші монархії. Незважаючи на порівняно короткий термін, Мадзіні та його однодумцям вдалося створити мережу визвольних осередків, розгорнути широку пропаганду ідей об'єднаної Європи.

З Швейцарії Мадзіні змушений був переїхати до Лондона, який від 1837 р. стає на довгі роки його пристановищем. Не залишаючи своїх європейських планів, він відновлює старі й встановлює нові зв'язки з провідними діячами національних рухів і в 1847 р. робить спробу певною мірою повторити досвід "Молодої Європи", заініціювавши "Народну інтернаціональну лігу". її завдання італійський вигнанець окреслював так: "Знайомити британську публіку з політичним становищем зарубіжних країн та їх взаєминами; поширювати принципи свободи і прогресу; спрямовувати громадську думку на підтримку права кожного народу самостійно вирішувати свою долю та плекати свою національність; добиватися взаєморозуміння між народами всіх країн"[33]. Ліга заманіфестувала себе як впливова громадсько-політична сила. Вона об'єднувала понад 400 членів, у тому числі таких відомих діячів, як згадуваний вище дослідник зарубіжжя Дж.Боурінґ (голова ліги), письменник і публіцист Ч.Діккенс (член керівного комітету), поет і художник, активіст чартистського руху У.Лінтон (секретар ліги). Крім того, тисяча чоловік вважали себе симпатиками організації, беручи участь в її заходах[34].

Прагнучи якнайтісніше зв'язати діяльність ліги з міжнародними проблемами, Мадзіні особливу увагу її членів і широкої громадськості привертав до

Східної Європи як великого потенційного джерела визвольної боротьби на континенті. Свої думки з цього приводу він виклав у статтях під загальною назвою "Про слов'янський національний рух", опублікованих 1847 р. в "Единбурзькому журналі Лоу". В них автор знайомив читачів із самобутньою історією слов'ян, класифікував їх за територіальною ознакою, наголошував на нездоланності їх поривань до свободи і єдності. "Настав час, - писав Мадзіні, - пов'язати наше життя з тим, що збуджує в серцях мільйонів братів, які оточують нас"[35]. Актуальність представлених у цих статтях оцінок і висновків змусила його повернутися до них у наступному десятилітті і подати їх у новій серії статей, про які йтиметься нижче.

У передреволюційному 1847 р. Мадзіні розглядав слов'янське питання також в інших своїх публікаціях. Так, у статті "Європейське питання", надрукованій у лондонській "Народній газеті", він звертається до британців із закликом підтримати національні, в тому числі слов'янські, рухи[36]. У статті "Краків", опублікованій там же, італійський лідер засуджував австрійську окупацію цього міста, висловлюючи віру, що поляки ще повстануть як ціла нація, яка йде "в авангарді всіх слов'янських народів"[37].

Після революцій 1848-1849 рр., в яких Мадзіні брав активну участь безпосередньо в Італії, він повернувся до Лондона. "Весна народів", на зміну якій в Європі запанувала важка смуга реакції, надовго стає для нього темою для роздумів і висновків щодо подальших політичних планів і дій. Якими вони уявлялися - недвозначно засвідчують його зусилля, спрямовані на створення нових асоціацій.

В Англії і за її межами набуває розголосу заснований 1850 р. італійським вигнанцем міжнародний центр боротьби за республіканський устрій європейських націй під назвою "Центральний комітет європейської демократії". До його керівного складу ввійшли представники Італії, Франції, Польщі, Німеччини і Румунії. У серпні того ж року друкований орган комітету - паризький журнал "Вигнанець" - опублікував маніфест "До народів! Організація демократії", в якому йшлося про завдання відродження Європи як союзу націй.

Своє європейське кредо комітет виклав також в інших маніфестах, звернених до кожного народу окремо, чиї національні організації увійшли до його складу. Так, у зверненні до поляків, написаному Мадзіні, говорилося про їхню високу активність у змаганнях за національну незалежність, але підкреслювалося, що лише власних зусиль для її досягнення не досить. Шлях до нового життя націй відкриють "священний союз народів" і "Сполучені Штати Європи". "Ваша національність розквітне..., - писав Мадзіні. - Альянс королів загнав Польщу в могилу, а альянс народів спроможний розтрощити її каміння"[38].

Поява Європейського центрального комітету засвідчила, що його противником є не тільки гнобительські державні режими, які він прагнув повалити, а й прихильники класової боротьби і пролетарської солідарності на чолі з К.Марксом і Ф.Енгельсом. 1852 р. вони терміново заходилися збирати звинувачувальне досьє на Мадзіні та інших діячів і підготували на цих матеріалах величезний за обсягом памфлет "Великі мужі еміграції", який, проте, не був опублікований за життя авторів. Цей твір необхідно згадати, щоб показати характерні прийоми пропагандистської війни проти Мадзіні з наклеюванням публіцистичних ярликів на кшталт: "італійський фанатик", "хитрун" тощо. Ущипливі пасажі, проте, не могли заслонити того, що учасники політичних рухів у різних країнах мали змогу порівнювати позиції та погляди Мадзіні і Маркса й робити свій вибір часто не на користь останнього. Автори памфлету, зокрема, змушені були цитувати німецького письменника

4-1 ■ 4-1121

Х.Харрінга, який, розпочавши співробітництво з Європейським центральним комітетом, заявив, що "розгадав небезпеку, яка загрожувала з боку комунізму справі народів Європи"[39].

Тим часом у Східній кризі і Кримській війні, що вибухнула невдовзі, Мадзіні побачив нові можливості для реалізації свого європейського проекту. Серед радикальних і ліберальних кіл Заходу початок війни викликав сподівання на швидке визволення інкорпорованих царською Росією народів. Поділяючи ці настрої, Мадзіні водночас негативно поставився до воєнної операції англо-французької коаліції. Власним баченням проблеми він поділився у "Листі до англійського народу з приводу Кримської війни", опублікованому в березні 1855 р. в лондонській газеті "Ранковий повідомлювач", де вказував на існування у британському суспільстві різних поглядів на війну проти Російської імперії. "Народ, — писав він, — вважає її боротьбою за цивілізацію, свободу, проти духу абсолютизму, за незалежність національностей, проти зазіхань деспотизму"[40]. Англійський уряд, навпаки, прагне зберегти статус-кво, запроваджений ще Віденським конгресом 1815 р. У намірах приборкати російське самодержавство Англія спирається на іншу імперію, яка також є поневолювачем націй - Австрійську. Отже, зазначав італійський демократ, прагнення англійського народу подати допомогу східноєвропейським народам наштовхується на перешкоду з боку офіційного Лондона. Автор вважав неприйнятним в одному випадку "говорити про свободу Польщі або Угорщини", а в іншому - йти на угоду з габсбурзьким двором. Тому Кримську війну він називав "аморальною і безпринципною" і закликав перетворити її на "війну за свободу проти європейського деспотизму" або принаймні дотримуватися принципу невтручання, завдяки якому пригноблені народи Російської імперії мали б можливість повстати і приєднатися до західної союзної коаліції[41]. Аргументи Мадзіні дістали схвалення у громадських колах Британії. Буквально через кілька днів після опублікування його статті виступив редактор лондонської газети "Щоденний телеграф" А.Річардс, який слідом за італійським діячем заявив, що альянс з Австрією веде Англію в табір тих, хто протистоїть "її справжнім друзям - пригнобленим націям"[42].

Східна криза змусила Мадзіні знову взятися за студії слов'янського питання, яке залишилося нерозв'язаним, і після Кримської війни продовжувало бути одним з пріоритетів у громадській думці Заходу про Східну Європу. Італійський мислитель не залишався осторонь цих дискусій і в червні 1857 р. опублікував у газеті "Народна Італія" серію статей (чотири) під назвою "Слов'янські листи", використовуючи в них матеріали вищезгадуваної своєї публікації - "Про слов'янський національний рух". У новій праці, доповненій сучасними відомостями й висновками, він подав сконцентровану інтерпретацію ролі і перспектив слов'янських народів. її положення потребують детального розгляду, тим більше, що слов'янознавчі твори Мадзіні досі є "білою плямою" у вітчизняній історіографії.

Необхідно зазначити, що середина XIX ст. була періодом, коли свій вердикт слов'янському рухові і панславізму намагалися винести керівники об'єднань за класовим принципом. 1855 р. К.Маркс розробив план спеціальної акції із залученням впливового за океаном і в Європі часопису "Нью-Йоркська щоденна трибуна", де він виступав у ролі кореспондента. Було домовлено подати в ній серію статей (15), написаних Енгельсом. У листі до нього 18 травня 1855 р. Маркс зазначав: "Хай би чорт узяв "Tribune". Тепер, щоб там не стало, треба, щоб вона виступила *проти панславізму"*[43]. Але, ознайомившись зі статтями, редакція відмовилася друкувати їх і повернула відправникові (Марксу). Відтоді вони вважаються не розшуканими [44]. Невідомими залишилися й мотиви редакційної відмови.

Утім про напрям і головні тези цієї серії статей можна скласти уявлення по двох, пов'язаних з нею, рукописах Енгельса, що збереглися, та його ж статті "Німеччина і панславізм", вміщеній саме 1855 р. в "Новій Одерській газеті" (Бреслау). І в рукописах, і в статті автор зводив слов'янські рухи до одного знаменника - царсько-російського панславізму й тому оцінював їх як реакційні. Метою слов'янського руху в Австрії він називав утворення на її теренах "великої слов'янської імперії" й застерігав, що "ціла панславістська змова погрожує заснувати своє царство на руїнах Європи"[45]. Таких висновків Ф.Енгельс дотримувався у вищеназваній статті, коли готував серію до нью-йоркського щоденника. Між тим, що вже було опубліковано ним, і тим, що призначалося для публікації в Америці, простежується збіг оцінок. Так, у рукописі "Німеччина і слов'янство", який став основою для однієї з 15 статей, стверджувалося: "Відтоді, як рух в Австрії якось виявив себе, чехи реакційні, також і словаки, і південні слов'яни, навіть панславістськи настроєна частина поляків". У другому рукописі - "Панславізм", який фактично був планом (з основними тезами) серії статей, заперечувалася історична перспектива низки слов'янських народів, зокрема українців і білорусів, про яких Енгельс написав, що вони "ніколи не були здатні до самостійності"[46].

Однобічність і тенденційність інтерпретацій Енгельса особливо впадає в очі при порівнянні їх зі "Слов'янськими листами" Мадзіні, які розпочинаються такою тезою: слов'янський рух є "найбільш важливий після італійського для майбутньої Європи"[47].

Діаметрально протилежний марксистським твердженням і погляд Мадзіні на роль слов'янства в революціях 1848-1849 рр. На відміну від характеристики слов'ян як "глибоко реакційної сили", італійський автор вважає цей період часом пробудження слов'янства до політичної свободи, відзначаючи разом з тим перепони слов'янським змаганням: "спритність Австрії, нерозумна легковірність Єлачича та помилки угорського повстання". Але, писав Мадзіні, "було б помилкою" вважати, що від тих пір слов'янський рух "згас". Навпаки, він "поступово розвивається [...]. Коли в народі з'являються ідеї вільної батьківщини і національні аспірації, то жодна сила неспроможна задушити і спинити їх [...]. Національності непереможні". Мадзіні вказував на "тенденцію, яка кличе слов'янську расу шикуватися в ряди націй"[48].

Як бачимо, в тлумаченнях минулого, сучасного і майбутнього Слов'янщини Мадзіні керувався гаслом альянсу європейських народів. Слов'янський рух, на його думку, - також одна з важливих передумов успіху й італійської національної справи: Італія "повинна мати власні союзи і цілком власну міжнародну політику", яка враховувала б "формування нових націй, що постануть внаслідок неминучого розпаду Австрійської імперії"[49].

У самій історії слов'янства автор "Слов'янських листів" бачив "докази того, що слов'янські устремління - не скороминуще шумовиння". Вони - "природний результат довготривалої історичної традиції". До них Мадзіні зараховує традицію державності: коли "життя раси вийшло за межі сім'ї і громади [...], слов'яни згуртовувалися в численні невеликі держави і князівства". Тому як контраст з минулим він характеризує сучасне становище слов'ян, пригнічених "деспотизмом царя в Росії" та "австрійською й турецькою тиранією"[50]. Водночас у "Листах" наголошувалося, що на територіях, населених слов'янами, "від Ельби до Камчатки, від Льодовитого моря до Рагузи", йде пробудження їхньої національної свідомості. Мадзіні перелічує імена, які символізують "загальний рух слов'янської сім'ї": Лелевель, Шафарик, Палацький, Міцкевич, Залеський, Пушкін, Коллар та ін.

У слов'янському етнічному масиві він виділяє чотири великі групи: польську, російську, богемсько-моравську і південну, кожна з яких, за його

визначенням, має виконати свою місію. Перша - відновити самостійність Польщі, друга - ширити свої впливи в Азії, третя - повалити Австрійську імперію, четверта - об'єднатися на федеративних засадах. Зазначимо, що ці прогнози, які великою мірою підтвердилися подальшим ходом історії, автор не вважав за непорушні імперативи. Він допускав, що окреслена ним конфігурація політичного облаштування слов'янських народів може зазнати модифікацій. Але в одному він був твердо переконаний: "Яким би не було майбутнє, роль руху слов'янського елементу є незаперечною. Завдяки йому зміниться й політична карта Європи"[51].

Австрійська імперія, як ворог італійської незалежності, завжди була в центрі політичних студій Мадзіні, і в цьому відношенні не стали винятком "Слов'янські листи". Автор підкреслював, що більшу половину населення імперії становлять слов'яни, в числі яких він називає українців - "русинів". На відміну від енгельсівської трактовки слов'ян як нерозвинутих, позбавлених історичної перспективи народів, італієць наголошує на ознаках їх духовного відродження: творенні окремих літературних мов, власної національної преси й наукових товариств ("Матиця" та ін.). Особливу увагу в "листах" привернуто до фольклору слов'ян — "пісень їхнього дитинства", сповнених "пристрасного заклику до дії", котрий нагадує "протест Прометея". Народна поезія, за характеристикою Мадзіні, - скарбниця історичної пам'яті про ідеали свободи і ґрунт для формування національної самосвідомості слов'ян. їх патріотичну закоханість у рідний край і готовність його захищати італійський автор ілюструє лише одним, але досить виразним поетичним уривком, в якому йдеться про Україну. Він цитує "чудові вірші" Залеського, поета так званої української школи в польській літературі, звернення: "Мати моя, Україно", порівняння її з "німфою степів", яка живиться "нектаром козацьких поем". Мадзіні, глибокий і тонкий знавець європейських літератур, мав повне право заявити, покликаючись на вірші про Україну, що "цією чистою поезією благородних споминів про рідний край слід влити подих нового життя в наше (італійське. - *М.В.),* тоді й до нас перейде цей важливий елемент історії"[52].

У тому, що слов'янські рухи є реальною силою, автора листів переконують намагання колишніх і сучасних йому претендентів на панування в цілій Європі скористатися ними у своїх планах. Як приклад такої політики він згадує Наполеона Бонапарта, який прагнув залучити до своїх завойовницьких намірів визвольні рухи чорногорців та сербів. Негативне ставлення до подібних симбіозів Мадзіні демонструє і в оцінці російського самодержавства, називаючи "абсурдними плани панславізму, центром яких був би цар"[53].

За висновком італійського політика, у процесах, що відбуваються в слов'янських спільнотах, помітну роль відіграє тенденція взаємотяжіння, в чому він бачив додаткові аргументи на підтвердження концепції об'єднаної Європи. У завершальному, четвертому, листі автор зазначив, що "зв'язок між різними гілками великої сім'ї відчувається всюди", і навів низку фактів: "іллірійські газети постійно переймаються богемськими справами", а "співробітництво діячів Богемії виявляється в публікації їх творів в Аграмі"; водночас "чеських професорів запрошують на кафедри історії і філології у Белграді"[54]. Ще один важливий висновок, який робить Мадзіні: слов'яни не замикаються в колі суто слов'янських проблем, а прагнуть до співпраці з іншими національностями. З повагою він пише про далматинський часопис "Полярна зірка", який відгукується на визвольні змагання італійців. Мадзіні нагадує, що в революційних подіях 1848 р. в Італії "південні слов'яни змогли побачити піднесення нації, яка крає стару карту Європи і кличе нові народи повстати й згуртуватися відповідно до своїх природних поривань". Це пропо-

нується розцінювати як "перші симптоми братерства" слов'янських і неслов'янських народів. Проте автор листів далекий від безоглядної глорифікації слов'янського руху, вказуючи на "великі труднощі" у взаєминах поміж самими слов'янами і зазначаючи, що "цим найбільше користується Австрія"[55].

Думка про слов'янство як "неминучу складову майбутнього" супроводжується у Мадзіні побажанням, щоб Слов'янщину "глибоко вивчали в Італії" за прикладом інших країн. Він перелічує вже існуючі в Європі кафедри слов'янських літератур, а саме в Петербурзі, Москві, Харкові, Берліні, Бреславлі, Лейпцигу, Парижі. Італійську слов'янознавчу інституцію автор пропонує відкрити в Туріні або Генуї, підкреслюючи: "Ми, друзі і противники, маємо ближче познайомитися зі слов'янами"[56].

У середині XIX ст., коли публікувалися "Слов'янські листи", крім Мадзіні, важко назвати політичного діяча, до голосу якого однаковою мірою уважно прислухалися і радикали та ліберали різних течій, і короновані самодержці з їхніми міністерськими кабінетами. Не дивно, що відгомін "Слов'янських листів" був широкий. Тут лише зазначимо, що слово італійського лідера долинало й до України. В цьому зв'язку слід вказати на першу на Наддніпрянщині приватну газету "Киевский телеграф", яка почала виходити в 1859 р., приділяючи велике місце в кожному номері політичним оглядам. Сюжетами для них служили поточні міжнародні події, а в ролі оглядача виступав один з керівників організації українських демократів - так званого Київсько-Харківського таємного товариства - Яків Бекман. У своїх статтях він порушував питання, яким віддавав перевагу і Мадзіні, - про Австрійську імперію, визвольну боротьбу на Апеннінському півострові, передавав дух і саму фразеологію мадзінієвих орієнтацій у національному питанні. "Не бачити в народності істотного історичного елементу, - писав Я.Бекман, - значить не розуміти подій, які відбуваються перед очима. Не визнавати й засуджувати народність, називаючи її порожнім звуком, а національні питання археологічними - значить самому собі затуляти очі й тішитися, доводячи, що сонця немає, тому що ми з пов'язкою на очах не бачимо його світла". Характерно, що окремі формулювання київського оглядача мало не дослівно повторювали тези "Слов'янських листів" Мадзіні, зокрема щодо ролі національних рухів. Як наголошував Я.Бекман, "італійське питання тільки перше в ряду інших, за ним іде слов'янське"[57].

Торкаючись політичних пріоритетів Мадзіні, слід зупинитися на одному з його маніфестів стосовно потреби загальноєвропейської організації демократичних сил, з яким він виступив у той період. Публікацію маніфесту він приурочив до започаткування ним у Лондоні 1858 р. нового італійського часопису "Думка і дія". В маніфесті аналізувалися хід і завдання визвольної боротьби в Італії та інших країнах Європи. Констатуючи, що сили демократії останнім часом зросли, Мадзіні разом з тим зазначав, що єдності в їх рядах "ще не досягнуто", а дії, до яких вдаються групи патріотів, мають ізольований характер. Вони виступають "на свій власний страх і ризик, тільки за свою власну батьківщину, без розуміння загальної мети". Мадзіні підкреслював, що коріння зла у відсутності "організації і планів", і як приклад наводив недавні події у Греції, яка "кинулась у бій; але вона не зрозуміла, що при наявності союзу урядів ніякий грецький національний рух неможливий, [...] якщо еллінський елемент не об'єднається зі слов'янсько-румунським елементом, що могло б зробити повстання закономірним"[58].

На думку Мадзіні, повчальним для демократів мають стати уроки 1848 - 1849 рр., коли "ми повстали в десятках міст в ім'я всього великого і святого. Свобода, солідарність, народ, союз, батьківщина, Європа - все належало нам.

Пізніше, обмануті, піддавшись якимсь підлим і злочинним чарам, ми дозволили цим рухам набути місцевого характеру.... Ми, що скинули Луї-Філіппа, повторили блюзнірську фразу, яка резюмує його царювання: "Chacum pour soi, chacum chez soi" ["Кожен для себе, кожен у себе"]. Тому ми зазнали поразки. Невже цей гіркий досвід нічому не навчив нас? Невже ми досі не зрозуміли, що сила в єднанні і тільки в єднанні. Мадзіні робив особливий акцент на утворенні "єдиної загальної організації, яка, відіграючи вирішальну роль у сучасному, принесла б свої плоди у майбутньому". Маніфест торкався й прийдешнього, коли нові нації зрештою здобудуть свободу. В уявленні італійського європеїста їх майбутнє - у складі цілого людства. "Під людством, - зазначав він, - ми розуміємо об'єднання вільних і рівних націй на подвійній основі - самостійності їх внутрішнього розвитку і братерства з метою впорядкування міжнародного життя та загального прогресу". Держави, що з'являться після ліквідації віденської системи гноблення, мають "ґрунтуватися на спорідненості мови, традицій, релігії", з урахуванням "географічних умов і політичних особливостей кожної країни"[59].

Кредо Мадзіні служило дороговказом для таких діячів, як Джузеппе Гарібальді, який за подвиги в Європі і Америці здобув ім'я "героя двох світів". Ватажок бойових загонів, він втілював у життя гасло братерства народів і на підтвердження своєї участі в боях за їхню свободу звертався з відозвами до співвітчизників та іноземців: "Я хочу, щоб Італія подала руку рабам усього світу"[60]. Із зброєю в руках він воював за незалежність південноамериканських республік, організовував загони італійських волонтерів на підтримку грецьких повстанців, а на схилі літ поїхав у Францію захищати її свободу від прусської навали [61]. Коли 1863 р. в Польщі спалахнуло повстання, Гарібальді допомагав його учасникам і водночас звертався до інших народів Європи: "Не дайте згоріти оселі сусіда, якщо хочете, щоб і вам допомагали погасити вогонь, який поглинає ваш дім"[62].

Та чи не найбільшу славу приніс йому 1860-й рік - переломний на шляху створення єдиної Італії. Очоливши "експедицію тисячі", у підготовці якої активну участь брав Мадзіні, Гарібальді висадився в Сицилії, звідки почав свій визвольний похід по італійському Півдню, внаслідок якого впав один з найреакційніших в Європі режимів - Королівство обох Сицилій.

Пропаганда спільних цілей народів, яку багато років наполегливо проводили Мадзіні та його однодумці, дала свої результати саме в період боротьби "тисячі". До гарібальдійського війська рушили сотні і тисячі іноземних добровольців. Серед них були й сини України, імена яких у своїй більшості лишилися невідомими. З огляду на це особливу цінність становлять свідчення одного з них - вихідця зі Слобожанщини Левка Мечникова, який, захищаючи італійську свободу, зазнав важкого поранення у битві під Неаполем. У своїх "Записках гарібальдійця", написаних по гарячих слідах подій, він відобразив високі поривання представників багатьох національностей в армії Гарібальді. "Молоді люди, - писав Мечников, - переважно військові, з усіх країн поспішали туди (у Південну Італію. - *М.В.)* тільки заради честі битися під керівництвом героя (Гарібальді) ... Тут були люди всіх націй, всіх верств" [63].

Структуру національного складу гарібальдійської армії автор показував на прикладі дивізії під командуванням Тюрра, що "складалася з англійського та пішого угорського батальйонів, з бригади Кастель-Пуччі, німецької роти та ескадрону угорських гусар"[64]. Серед гарібальдійців були також французи, араби, іспанці, бельгійці, швейцарці. Організацією шпиталів займалася англійка Уайт, палка прихильниця ідей Мадзіні. "Виключно їй, - писав Мечников, - поранені гарібальдійці зобов'язані тими небагатьма зручностями й опікою" [65].

Що ж до самого автора записок, то він у спілкуванні з іншими волонтерами репрезентував себе як "слов'янин", наводячи досить красномовну репліку француза-гарібальдійця до свого товариша: "Ось поручик (звання Мечникова. - *М.В.)* [...]. Він іноземець, як і ми, і прийшов битися за Італію, тому що кожній добрій людині приємно воювати за добру справу"[66].

Відтворюючи бойовий шлях самого Гарібальді, Мечников наголошував на його участі "в лавах мадзінієвих прихильників" ще з часів "Молодої Італії". На завершення звіту про похід на Південь автор звертається до образу Мадзіні - "цього чудового діяча італійської незалежності"[67].

Джузеппе Мадзіні помер 10 березня 1872 р. Лише кількома місяцями раніше здійснилася одна з його великих мрій - постала єдина італійська держава зі столицею Римом, але не республіканська за устроєм, якою він хотів бачити свою батьківщину, а конституційно-монархічна. Отже, на італійців і всіх європейців ще чекала тривала, сповнена драматизму боротьба за оновлення цілого континенту. Змінюючись, долаючи численні труднощі й перепони, Європа рухалась у напрямі, який передбачав італійський мислитель. Те, що в середині XIX ст. його політичні опоненти вважали "фантазіями", набуло реальних рис у наступному столітті - від розвалу імперій і появи нових національних держав до будівництва спільного дому європейських народів, прообразом якого сьогодні є Європейський союз.

У даній статті розглянуто лише деякі аспекти спадщини Мадзіні в галузі національно-державних відносин. Опанування її колосального інтелектуального потенціалу - важлива наукова проблема, розробка якої відкриває можливості осягнути в суперечливому перебігу історичних подій магістральні тенденції і особливості європейського розвитку.

[1] *Mazzini G.* Scritti editi ed inediti. Edizione nazionale (далі - Mazzini G. SEI). — Imola, 1906-1974. -Vol. 1-104.
[2] Il mazzinianesimo nel mondo. A cura di G. Limiti. - Pisa, 1995-1996. - Vol. I-II.
[3] *Mastellone S.* Mazzini e la "Giovine Italia"(1831-1834). - Pisa, 1960. - Vol.I - P. 235.
[4] Le SOmaphore (Marseille). -1831.-7 juillet.
[5] *Mazzini G.* SEI. - Vol.V. - P.16.
[6] *Mazzini G.* Note autobiografiche. - Firenze, 1944. - P. 25-26.
[7] *Mastellone S.* - Vol.II. - P.121-123.
[8] *Mazzini G.* - Vol.V. - P. 161.
[9] Ibid. Appendici. - Vol.I. - P.22.
[10] Ibid. - Vol.II. - P.82.
[11] Ibid. - Vol.II. - P.87-125.
[12] *Маццини Дж.* Эстетика и критика. - М., 1976. - С.201.
[13] *Mazzini G.* SEI. - Vol. II. - P. 52.
[14] *Mazzini G.* SEI. - Vol. II. - P. 298.
[15] Ibid. - Vol.II. - P.76.
[16] Ibid. - Vol.II. - P.258, 265.
[17] Ibid. - Vol.II. - P.272, 273, 284.
[18] *Маццини Дж.* Эстетика и критика. — С.187.
[19] La Tribune. - 1833. - 19 dOcembre.
[20] Ibid. - 1834. - 5 fevrier; *Mastellone S.* Op. cit. - Vol. II. - P.198.
[21] *Невлер (Вилин) В.Е.* Демократические силы в борьбе за объединение Италии, 1831-1860. - М., 1982. - С.105; *Кирова К.Э.* Жизнь Джузеппе Мадзини. - М., 1981. - С.39.
[22] *Mazzini G.* SEI. - Vol.eV. - P.6.
[23] Ibid. - Vol.IV. - P. 5, 6.
[24] *Mazzini G.* Note autobiografiche. - P. 146.
[25] *Кирова К.Э.* Назв, праця. - С.41; її ж. Заговорщики и народ. - М., 1991. - С.12.
[26] *Delia Peruta F.* Mazzini є i rivoluzionari italiani. Il "partito d'azione", 1830-1845. - Milano, 1974. - P. 161-219.
[27] Див.: *Варварцев Н.Н.* Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (первая половина XIX в.). - К., 1986. - С.52-63.
[28] *Bettoni G.* Mazzini e la Svizzera. - Pisa, 1995. - P. 171-177.
[29] Ibid. - P. 38.
[30] Il mazzinianesimo nel mondo. - Vol.I. - P. 91, 92.

[31] *Mazzini G.* SEI. Appendici. Epistolario. - Vol.I. - P.198.
[32] *Mazzini G.* SEI. - Vol.VI. - P.312.
[33] Ibid. - Vol. XXXVI. - P. 5.
[34] *Morelli E.* L'Inghilterra di Mazzini. - Roma. 1965. - P. 92-93.
[35] *Mazzini G.* SEI. - Vol. XXXVI. - P.29.
[36] Ibid. - Vol. XXXIV. - P.309-328.
[37] Ibid. - Vol. XXXIV. - P.295, 298.
[38] *Mazzini G.* SEI. - Vol. XLVI. - P.93.
[39] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. - Т. 8. - С.296.
[40] The Morning advertiser (London). - 1855. - 23 march.
[41] Ibid.
[42] Il mazzinianesimo nel mondo. - Vol.I. - P. 59.
[43] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. - Т. 28. - С.352.
[44] Фридрих Энгельс и его время. - М., 1990. - С.299.
[45] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. - Т. 11. - С.206.
[46] Фридрих Энгельс и его время. - С.305, 316.
[47] *Mazzini G.* SEI. - Vol. LIX. - P.15.
[48] Ibid.
[49] Ibid. - P. 16.
[50] Ibid. - P. 16, 17.
[51] Ibid. - P. 18, 19-20.
[52] Ibid. - P. 18, 31.
[53] Ibid. - P. 25.
[54] Ibid. - P. 32.
[55] Ibid. - P. 32, 33.
[56] Ibid. - P. 34, 35.
[57] Киевский телеграф. - 1859. - 29 августа, - № 18.
[58] Цит. за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори. - Т. 12. - С.562.
[59] Там же. - С. 562, 563.
[60] *Garibaldi G.* Scritti. - Bologna, 1935. - Vol.V. - P. 25.
[61] La passö Garibaldi. Itenerari garibaldini nel mondo. - Roma, 2001.
[62] *Garibaldi G.* Scritti. - Vol. V. - P. 185.
[63] Русский вестник (Москва). - 1861. - Сентябрь. - С.151; Ноябрь. - С.114.
[64] Там же. - Сентябрь. - С. 152.
[65] Там же. - Октябрь. - С.415.
[66] Там же. - Сентябрь. - С. 157.
[67] Там же. - Ноябрь. - С. 103, 124.

In the article, the struggle of G.Mazzini, the Italian liberation movement leader, for the West and Europe unification on the democratic values is being examined.

С.В.Сидоров (Київ)

ШТРАФНІ ПІДРОЗДІЛИ ЯК ФОРМА ПОКАРАННЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА БОЙОВОГО ВИКОРИСТАННЯ ВІЙСЬК У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті аналізуються роль, місце, кількісний склад та питання бойового застосування штрафних підрозділів і загороджувальних загонів Червоної армії в роки Великої Вітчизняної війни.

До найменш досліджених сторінок Великої Вітчизняної війни належать питання бойового застосування штрафних підрозділів і загороджувальних загонів. Актуальність даної теми полягає насамперед у тому, що вона залишається "білою плямою" в історії Великої Вітчизняної війни і являє собою великий інтерес в цілому. Закритість цієї теми дотепер не дає змоги дослідникам відтворити об'єктивну картину цього явища.

За повоєнні роки в пресі з'явилося лише декілька публікацій,

С.В.Сидоров (Київ)

ШТРАФНІ ПІДРОЗДІЛИ ЯК ФОРМА ПОКАРАННЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА БОЙОВОГО ВИКОРИСТАННЯ ВІЙСЬК У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті аналізуються роль, місце, кількісний склад та питання бойового застосування штрафних підрозділів і загороджувальних загонів Червоної армії в роки Великої Вітчизняної війни.

До найменш досліджених сторінок Великої Вітчизняної війни належать питання бойового застосування штрафних підрозділів і загороджувальних загонів. Актуальність даної теми полягає насамперед у тому, що вона залишається "білою плямою" в історії Великої Вітчизняної війни і являє собою великий інтерес в цілому. Закритість цієї теми дотепер не дає змоги дослідникам відтворити об'єктивну картину цього явища.

За повоєнні роки в пресі з'явилося лише декілька публікацій,

присвячених цій проблемі[1]. Здебільшого це окремі епізоди на тлі Великої Вітчизняної війни, невеличкі за обсягом спогади деяких учасників конкретних подій, причому жорстко обмежені цензурними рамками. Але жодна з них не дає скільки-небудь цілісного уявлення ані щодо масштабів, ані щодо змісту даного явища.

У середині 80-х років були зняті й вийшли в прокат кінофільми "Штрафники" і "Гу-га", в яких автори, не уникнувши тенденційності, все ж зуміли відкрити деякі маловідомі сторінки військової дійсності, пов'язані з практичною реалізацією вимог сумнозвісного наказу "Ні кроку назад!". Реакція на ці фільми була неоднозначною, що свідчить не тільки про складність і суперечливість порушеної проблеми, а й про відсутність відкритого доступу до документальних матеріалів і джерел з даної теми, що заважає її об'єктивному та всебічному аналізу.

Герой Радянського Союзу В. Карпов, який відчув на собі сувору долю штрафника, у художньому творі "Взять живым" уперше висвітлив деякі аспекти цього явища[2]. Інші автори більше уваги приділяли аналізу змісту наказу народного комісара оборони СРСР Й.В. Сталіна № 227, що визначив комплекс заходів, спрямованих на рішуче зміцнення порядку і дисципліни у військах у період їх вимушеного відступу влітку 1942 р.[3]. Ціла низка матеріалів з'явилася також у мережі Internet[4].

Найбільшим за обсягом інформації на сьогоднішній день слід вважати невеличкий тристорінковий параграф у великій статистичній праці щодо втрат[5]. На жаль, автори за звичною для радянської військово-історичної науки традицією зуміли розкрити зміст даного матеріалу таким чином, що при його аналізі виникає більше запитань, аніж відповідей на них. Усе ж спробуємо відповісти на деякі з них.

Метою даної статті є на основі аналізу наявних на сьогоднішній день джерел встановити масштаби залучення та вплив штрафних підрозділів і загороджувальних загонів на радянське воєнне мистецтво.

Поява штрафних підрозділів і загороджувальних загонів як форми покарання військових, з одного боку, а з іншого, - як форми бойового застосування, пов'язана з найтяжчими та найдраматичнішими моментами перших двох років Великої Вітчизняної війни. Через рік після початку війни становище на фронті залишалося трагічним, і щоб змінити хід війни народний комісар оборони 28 липня 1942 р. видав сумнозвісний наказ № 227: "...Відтоді залізним законом дисципліни для кожного командира, червоноармійця, політпрацівника має бути вимога: "Ні кроку назад!" без наказу вищого командування. Панікери і боягузи повинні знищуватися на місці"[6]. Слідом за наказом надійшла директива Головного політичного управління Червоної армії, що зобов'язувала усіх політпрацівників, комуністів перебудовувати партійно-політичну роботу на користь вирішення цього наказу. Невиконання його, особливо у воєнний час, завжди жорстоко каралося. Наказ чітко визначав де, в якій кількості, які штрафні підрозділи і для яких категорій військових повинні бути створені.

Наказом НКО № 298 від 28 вересня 1942 р. були введені в дію "Положення про штрафні батальйони діючої армії" та "Положення про штрафні роти діючої армії", а також штати окремих штрафних батальйону, роти й загороджувального загону[7]. Кожне "Положення..." складалося з трьох частин і 19 пунктів, що регламентували діяльність постійного та змінного складу штрафних підрозділів.

Штрафні підрозділи мали за мету дати можливість військовим, які були винні у порушенні дисципліни, боягузтві або нестійкості, кров'ю спокутувати свою провину перед Батьківщиною. Постійний склад призначався з числа

командирів і політпрацівників, які найбільше відзначились у боях, їм надавалися права на два ступені вищі від займаної посади, терміни вислуги у військових званнях скорочувалися наполовину, а кожний місяць служби зараховувався за шість місяців. За невиконання наказу, самоскалічення, втечу з поля бою або спробу переходу до ворога командний і політичний склад був зобов'язаний застосовувати всі заходи впливу аж до розстрілу на місці.

Окремим пунктом обумовлювалося положення про те, що перед направленням до штрафного підрозділу штрафник обов'язково ставав перед строєм своєї частини, зачитувався наказ і пояснювалася сутність скоєного ним злочину. А перед залишенням штрафного підрозділу також перед строєм зачитувався наказ про дострокове звільнення і пояснювалася сутність його подвигу. Цей захід мав сильне виховне значення. Всі звільнені зі штрафних підрозділів відновлювались у військовому званні та в усіх правах, їм поверталися бойові нагороди.

Від вересня 1942 до травня 1945 рр. (33 місяці) на найважчих ділянках фронту діяли штрафні підрозділи. Дещо менше, до 20 листопада 1944 р. (28 місяців), діяли загороджувальні загони, що повинні були розміщуватися в тилу нестійких дивізій, та в разі паніки і безладного відходу частин дивізії панікерів і боягузів розстрілювати на місці й тим самим допомогти чесним бійцям виконати свій борг перед Батьківщиною [8].

Скільки ж військових побувало в штрафних підрозділах за 33 місяці їх існування? Відповідно до архівних звітно-статистичних документів, чисельність змінного складу (штрафників) по роках показана у таблиці.

Таблиця

Кількісний склад штрафних підрозділів*

Кількість штрафників у підрозділах	Роки війни				
	1942	1943	1944	1945	1942-1945
Загальна	24993	177694	143457	81766	427910
Середньомісячна	6428	14807	11954	18170	12967
Розподіл у %	6	41	33	20	100

"Таблицю складено на підставі статистичних даних[9].

Аналіз даних, наведених у таблиці, показує, що, починаючи з 1942 р., на фронті одночасно зі стрілецькими, кавалерійськими дивізіями щомісяця воювали штрафні підрозділи, чисельність яких умовно дорівнювала 1-2 дивізіям, оскільки щомісячний сумарний кількісний склад штрафних підрозділів приблизно дорівнював штатному складу стрілецької дивізії. А якщо врахувати, що в роки війни шеститисячний обліковий склад дивізії був звичайним явищем у бойовій практиці військ, то зі штрафників цілком могло бути сформовано і дві дивізії. А з усього контингенту штрафників можна було б сформувати 35 стрілецьких дивізій повного штату. Для порівняння, Німеччина, здійснивши напад на СРСР, мала в резерві усього 24 дивізії, тобто в півтора раза менше, ніж у Червоній армії було штрафників упродовж війни.

Звичайно ж, штрафні дивізії ніхто і ніколи не формував, а дане порівняння наведене, щоб показати масштабність явища. Водночас, кількісний склад штрафників у деякій мірі свідчить ще і про дієвість політроботи в бойових умовах. Якщо з початку дії наказу в штрафники могли потрапити особи командного складу, які самовільно залишили займані позиції без наказу вищого начальника, а також бійці і молодші командири, які були винні в пору-

шенні дисципліни, за боягузтво, то надалі діапазон проступків і злочинів був значно розширений.

Штрафні роти регулярно поповнювалися рядовими і сержантами, які скоїли злочини, а батальйони - офіцерами, які грубо порушили військову дисципліну, здійснили аморальні вчинки, а також повернуті до лав Червоної армії при звільненні окупованої території, та ті, що добровільно здались у полон, які виявили боягузтво на полі бою під час бойових дій або винні у втраті прапорів [10].

Поряд з тими, які були засуджені військовими трибуналами за скоєння злочинів, у штрафники потрапляли і військовослужбовці, ступінь вини яких не завжди відповідав мірі покарання, що їм призначали. Яке співвідношення тих та інших? Невідомо. Змістовна частина висунутих їм обвинувачень була різноманітною, глибокий аналіз цього боку питання ніколи не проводився, тому й не можна визначити питому вагу справедливості покарань. На жаль, і дотепер статистика покарань рядового та командного складу Червоної армії в роки війни закрита.

Аналіз динаміки зростання кількості штрафників у ході війни свідчить про те, що чим успішніше складалася обстановка для Червоної армії, тим більша кількість військових потрапляла до штрафних підрозділів. Особливо красномовно про це свідчать дані за 1945 рік, коли середньомісячна кількість штрафників у три рази перевищувала ті самі показники у 1942 році.

За наказом № 227 кожна армія повинна була мати по 5-10 штрафних рот по 150-200 чол. у кожній, а кожний фронт - по 1-3 штрафних батальйони по 800 чол. у кожному. І ці вимоги необхідно було беззаперечно виконувати. Тож за допомогою розрахунку можна встановити приблизну кількість особового складу штрафних формувань. У середньому щороку одночасно діяли до 15 фронтових і 72 армійських об'єднання, до їх числа не включено повітряні й армії ППО. Перемноживши кількість одночасно діючих фронтів на кількість штрафних формувань та їх чисельність, відповідно до вимог наказу № 227, отримаємо річну кількість штрафників у штрафних батальйонах. Потім, розділивши на 12, отримаємо середньомісячну чисельність штрафників у підрозділах, а помноживши на 33 (тривалість дій штрафних підрозділів у місяцях), отримаємо розрахункову кількість штрафників серед офіцерського складу. Аналогічно можна розрахувати кількість штрафників у штрафних ротах.

Проведення розрахунків за максимально можливими показниками показує, що через штрафні батальйони в роки війни могло пройти 118 800 чол., а через штрафні роти - 346 500 чол., або один до трьох відповідно. Загальна максимально розрахункова кількість штрафників досягла б 465 300 чол. Розбіжність максимальних розрахункових значень із наведеними архівними даними становить 37 390, що дає деякі підстави стверджувати, що опубліковані дані щодо чисельності штрафних підрозділів близькі до істини. Наведені розрахунки, звичайно ж, умовні. На жаль, і досі не оприлюднено документальних даних, що характеризують кількість офіцерського і рядового складу в штрафних підрозділах окремо.

Чисельність командного складу Червоної армії за списком на 1 січня 1941 р. становила 579 581 чол., на розгортання армії й флоту, покриття некомплекту та відновлення бойових і санітарних втрат за період війни було направлено ще 3 229 295 офіцерів[11], тобто в цілому 3 808 876 офіцерів. Співвідношення загальної кількості офіцерського складу до кількості мобілізованого населення в роки війни 34 476,7 тис. чол.[12] становить один до десяти.

Отримане вище розрахункове співвідношення офіцерів до рядових у штрафних підрозділах як один до трьох, при загальному співвідношенні цих

самих категорій як один до десяти, свідчить про те, що в офіцерського складу Червоної армії можливість стати штрафником була набагато вищою, ніж у рядового бійця.

За роки війни в цілому було засуджено 994,3 тис. військових, у середньому 700 чол. за добу, з котрих 422,7 тис. (42 %) направлено на фронт у складі штрафних підрозділів (дана цифра на 5210 чол. розходиться з даними цього ж самого джерела), 436,6 тис. (44 %) у місця позбавлення волі[13]. Доля 135 тис. засуджених невідома.

У пресі з'явилися також дані щодо 157 тис. військових, стосовно яких смертні вироки було виконано. Це майже 20 стрілецьких дивізій воєнного часу. Адже в це число входять тільки офіційно зареєстровані вироки. А скільки було ще "мехлісовських" розстрілів без суду, коли командири і червоноармійці одержували "вищу міру" без зайвих розглядів[14].

Право направляти в штрафбати мали командири дивізій та окремих бригад і вище, а в штрафні роти - і командири полків. Термін служби був єдиний - від одного до трьох місяців. На такі терміни військові трибунали направляли бійців і командирів, засуджених із застосуванням відстрочки вироку. Незалежно від того, чи позбавлявся військовий, згідно з рішенням суду, військового звання або ні, кожний одержував звання - штрафний рядовий[15].

Тим офіцерам, хто за вироком військових трибуналів одержав 10 років позбавлення волі, вирок замінявся трьома місяцями штрафбату, від 5 до 8 років - двома місяцями, до 5 років - місяцем[16].

У цілому підсумкові дані щодо кількості штрафників свідчать про те, що в роки війни була репресована значна частина військових. І тільки половині з них була надана можливість спокутувати свою провину кров'ю. Серед чинників, які впливали на збільшення кількості штрафників, варто виділити розширення кола покарань за військові злочини і провини, скоєні за межами території Радянського Союзу, розширення прав командного складу щодо покарань та спрощення самої процедури направлення до штрафних підрозділів.

Якщо дані щодо кількості штрафників відомі, то точна кількість військових, які діяли в складі загороджувальних загонів, ні. А офіційних даних щодо їх чисельності немає й дотепер. Відновити цей пробіл спробуємо також розрахунковим методом. Помноживши 72 (армійських об'єднання) на 200 (кількість військових у складі загороджувального загону) і на 5 (кількість загороджувальних загонів в армії), одержимо розрахункову цифру, що дорівнює 72 000 чол. А це 6 повнокровних стрілецьких дивізій 12 000 складу.

Таким чином, на кожних шістьох штрафників у роки війни припадало по одному військовому, що діяли у загороджувальних загонах. Разом їх загальний кількісний склад за усю війну в цілому являв собою майже 41 повнокровну дивізію або 4 армії, або повноцінний фронт. У такому порівнянні цифри дуже вражаючі.

Це, так би мовити, тільки один бік, який характеризує масштаби даного явища. Не менший інтерес мають питання використання на полі бою такого контингенту. На жаль, в історичній літературі це питання практично не розглядалося. Архівні джерела, як і раніше, оберігаються секретними грифами, і цей бік радянського воєнного мистецтва недоступний дослідникам. Деякі відомості можна знайти в опублікованих раніше окремих документах та у спогадах безпосередніх учасників подій.

Відповідно до вимог наказу № 227, штрафні підрозділи наказувалося застосовувати на найважчих ділянках фронту.

У розпорядженні штабу Воронезького фронту командуючим арміями щодо виконання директиви № ГУФ/1902 заступника комісара НКО щодо використання штрафних формувань від 24 березня 1943 р. зазначалося: "З метою

використання штрафних частин у строгій відповідності з наказом **НКО** № 227 і положеннями про штрафні частини наказую:

1. Скоротити кількість штрафних рот в арміях. Зібрати штрафників у зведені роти і, таким чином, тримати їх у комплекті, не допускаючи безцільного знаходження в тилу й застосовуючи на найважчих ділянках бойових дій.

2. У разі значного некомплекту в штрафних батальйонах вводити їх у бій поротно, не чекаючи прибуття нових штрафників з осіб начскладу з метою покриття некомплекту всього батальйону.

3. Про прийняті заходи доповісти.

№ ГУФ /1902 Жуков"".

Про необхідність появи даного розпорядження свідчить, наприклад, повідомлення заступника начальника штабу Воронезького фронту полковника Разумова в Генеральний штаб про наявність змінного складу в штрафних частинах фронту. "Повідомляю наявність змінного складу в штрафних частинах фронту на 1.1.1943 р.

1. Кількість штрафних рот - 12 і 1 батальйон.

2. Всього штрафників - 1880.

3. Відбули термін: до 1 міс. - 640; до 2 міс. - 588; до 3 міс. - 618; до 4 міс. -34.

4. По зайнятих посадах: рядових - 1540; молодшого начскладу - 229; середнього і старшого офіцерського складу -НІ"[18].

З даного повідомлення бачимо, що наявність змінного складу в штрафних частинах фронту в цілому відповідала вимогам наказу № 227, за винятком наявності штрафників з числа середнього і старшого офіцерського складу в штрафних батальйонах. Як же використовувалися штрафні підрозділи в бойовій обстановці?

Найважчим у бою й операції по праву вважалося проведення розвідки боєм противника з метою визначення переднього краю його оборони й особливо його системи вогню. При переході до активних наступальних дій з літа 1943 р. до кінця війни розвідка боєм стала обов'язковою формою дій військ при переході до наступу. Саме для виконання цього завдання насамперед використовувалися штрафні підрозділи. Жодна наступальна операція армії й фронту не починалася без розвідки боєм. Герой Радянського Союзу генерал армії П.М. Лащенко, у роки війни заступник начальника штабу 60-ї армії, писав про те, що до проведення розвідки боєм залучали штрафні роти і батальйони. При підготовці великих наступальних операцій розвідка дозволяла встановити істинний передній край оборони німців, переконатися, що наступ для них буде несподіваним. У таких випадках потужний вогневий наліт давав можливість замінити артилерійську підготовку, а це дозволяло вирішувати завдання переходу в наступ з меншими витратами боєприпасів. Інакше противник міг заздалегідь відвести свої війська на визначену глибину і тоді артилерійська підготовка могла бути проведена по районах, які залишив противник. Це призводило до великих втрат і перевитрати боєприпасів[19].

На наш погляд, економія боєприпасів за рахунок людського життя, нехай і штрафників, дуже сумнівний аргумент, тим більше, що ці боєприпаси найчастіше так і залишалися кинутими на землі і згодом не використовувалися військами, що йшли вперед у ході наступу.

У спогадах командира штрафної роти 8-го окремого штрафного батальйону 1-го Білоруського фронту майора О.В. Пильцина наводиться два приклади бойового використання штрафного батальйону фронту. "На початку 1944 р. наш батальйон був переданий у розпорядження 3-ї армії, якою командував генерал Олександр Горбатов. Він поставив батальйону завдання прорватися

5 -4-I 121

через лінію фронту в тил противника і створити умови для успішного наступу в напрямку міста Рогачова (це в Гомельській області). І батальйон - більше 800 чол. - виконав це завдання, втративши вбитими усього 15 чол. і трохи більше пораненими. У нас після Рогачовської операції було багато нагороджених - генерал Горбатов прийняв рішення вважати критерієм спокути провини перед Батьківщиною та відновлення в старих військових званнях і посадах не кількість загиблих, а мужність, героїзм і стійкість. Але бувало й інакше. У жовтні 1944 р. наш батальйон був переданий у розпорядження командуючого 65-ї армії генерала П. Батова, комбат у нас теж замінився. Для відновлення втрачених армією позицій на Наревському плацдармі (у Польщі) були кинуті резерви фронту, в тому числі і наш батальйон. Перед моєю ротою було поставлено завдання відновити становище на правому фланзі плацдарму. Завдання ми виконали, але втрати були величезні - з більше ніж сотні бійців у німецькі окопи прорвалося усього 20 чол. І тільки 9 травня, на батальйонному святі під Берліном, комбат сказав мені, що тоді мою роту за наказом "зверху" пустили на нерозміновану ділянку німецької оборони. Штрафників послали на явну загибель. Говорили, що і Горбатов, і Рокоссовський тому ставилися бережно до офіцерів, які потрапили під жорстоку руку військових трибуналів, що самі з лихвою випробували на собі цю жорстокість у роки репресій. Ну, а Батов, очевидно, був з іншого кола полководців... Що стосується "більш важких ділянок", то на війні легких і безпечних бойових завдань не буває..."[20].

Ці два приклади свідчать про характер і складність завдань, що вирішували штрафники, а також про ставлення до них командирів.

Через свою нечисленність штрафні частини не в змозі були вирішити скільки-небудь масштабного бойового завдання. Самостійно вони не діяли - штрафні батальйони придавались, як правило, стрілецькій дивізії (окремій стрілецькій бригаді, а роти - стрілецькому полку)[21].

Штрафні частини використовувалися при штурмі укріплених позицій противника, розвідці мінних полів перед переднім краєм оборони противника, десантом на танках, тобто вирішували, як правило, завдання тактичного характеру, але при цьому зазнавали великих втрат. Точних документальних даних немає, вони досі засекречені. Деякі далеко не повні і достатньо суперечливі дані все ж опубліковано.

"Якщо взяти для аналізу 1944 рік, коли усі фронти вели наступальні операції, то загальні втрати особового складу (вбиті, померлі, поранені і хворі) усіх штрафних частин за рік наростаючим результатом становили 170 298 чол. постійного складу і штрафників. Середньомісячні - 14191 чол., з них 3685 чол. постійного і 10 506 - змінного складу або 52% від їх середньомісячної чисельності (27 326 чол.). Це в 3-6 разів більше, ніж середньомісячні втрати особового складу в звичайних військах у тих самих наступальних операціях 1944 року"[22].

Детальний аналіз наведених вище даних і зроблені автором розрахунки показують, що середньомісячні втрати змінного складу за 1944 р. становили б 126 072 чол. і щодо чисельності змінного складу в тому ж 1944 р., яка дорівнювала 143 457 чол., становлять 88 %, що свідчить про дуже високий рівень. Загальні розрахункові втрати змінного складу штрафних підрозділів за 33 місяці бойових дій становили б 346 698 чол. або 82 % від чисельності штрафників за списком.

У цілому, відсутність документальних даних щодо кількості втрат змінного складу штрафних підрозділів у роки війни не дає можливості зробити остаточні висновки. Водночас аналіз наявних даних і проведені розрахунки свідчать про те, що втрати в штрафних підрозділах були в 1,5-2 рази вищи-

ми, ніж подає офіційна статистика. 3-6-разове перевищення втрат штрафників над звичайними стрілецькими військами свідчить не тільки про складність завдань, що вирішувалися ними у ході бою, а й про беззвітність старших начальників стосовно цієї категорії військових. Загальні втрати штрафників у роки війни досягали 80-90 % від їх складу за списком.

Бойова діяльність загороджувальних загонів полягала в наведенні порядку в частинах і попередженні неорганізованого відходу з рубежів, що займалися ними, поверненні значного числа військових на передову лінію фронту. У довідці щодо діяльності загороджувальних загонів Сталінградського і Донського фронтів заступнику наркома внутрішніх справ СРСР комісару державної безпеки 3-го рангу Абакумову вказувалося, що з початку формування (з 1 серпня по 15 жовтня 1942 р.) загороджувальними загонами затримано 140 755 військових, які втекли з лінії фронту. З числа затриманих заарештовано 3980 чол., розстріляно - 1189 чол., направлено до штрафних рот - 2776 чол., штрафних батальйонів -185 чол., повернуто у свої частини і на пересильні пункти - 131 094 чол.[23].

Інакше кажучи, тільки за два з половиною місяці загороджувальними загонами було затримано військових більше, ніж на десять стрілецьких дивізій повного штату. Тобто необхідність у загороджувальних загонах була, а нестійких частин і з'єднань у Червоній армії було теж достатньо. Щоправда, до кінця 1944 р. обстановка на фронтах поліпшилася й необхідність у загороджувальних загонах відпала. Наказом народного комісара оборони № 0349 від 29 жовтня 1944 р. загороджувальні загони наказувалося до 13 листопада 1944 р. розформувати, а їх особовий склад направити на поповнення стрілецьких дивізій.

Таким чином, у бойовій практиці Червоної армії в роки війни діяльність щодо створення та використання штрафних підрозділів і загороджувальних загонів займала особливе місце. На них покладалися дві головні функції: з одного боку, виховна, спрямована на підвищення морального духу армії, а з іншого, - безпосередньо бойова.

Величезний кількісний склад засуджених військових і втрати серед них ілюструють масштабність даного явища в Червоній армії та суворість методів виховання, що застосовувалися до них. Зростання кількості штрафників свідчить про репресивну складову наказу "Ні кроку назад!".

Організаційний склад, озброєння штрафних підрозділів і коло завдань, що вирішувалися ними, обмежувалися рамками тактики. Командуючі і командири, маючи у своїх руках ці особливі формування, застосовували їх як надійний інструмент, за допомогою якого можна було домогтися потрібного результату, при цьому вони ніяк не відповідали за його використання. Такий підхід до застосування сил і засобів на полі бою мав негативний вплив на розвиток тактики дій військ, перекладаючи недоліки тактичного й оперативного мислення командного складу на плечі штрафників.

[1] *Кондратьев В.* Парии войны // Литературная газета. - 1990. - 31 января; *Крикунов В.П.* Штрафники // Военно-исторический журнал. - 1990. - №6. - С. 59 - 63; №8. - С. 47 - 53.

[2] *Карпов В.* Взять живым. - М., 1980. - С.271 - 298.

[3] *Крикунов В.П.* Штрафники // Военно-исторический журнал. - 1990. - № 6.- С.59 - 63; № 8. — С.47 — 53; *Лащенко П.Н.* Продиктован суровой необходимостью // Военно-исторический журнал. - 1988. - № 8. - С.76 - 78.

[4] *Рубцов Ю.* Забытый полк // Алфавит (№ 32) // http://www.alphabet.ru/nomer. shtml?action = select&a=3184; *Пыльцын А.В.* Воспоминания ветеранов о штрафбате//http: //Stalinism. naród. ru/shtraf bt. hrm

[5] Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. - М., 2001. - С. 436 - 442.

[6] Приказ народного комиссара обороны Союза ССР № 227, 28 июля 1942 г. // Военно-исторический журнал. - 1988. - № 8. - С.74.
[7] ЦАМО РФ. - Ф.326. - Оп.5045. - Спр.4. - Арк. 65 - 66.
[8] Военно-исторический журнал. - 1988. - №8. - С.75.
[9] Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. - С.436 - 442.
[10] *Чернявский И.* "Ни шагу назад!" - Второе дыхание Победы // Дуэль. - 2002. - №30 (275). - 23 июля.
[11] Военные кадры советского государства в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. (Справочно-статистические материалы) / Под ред. генерала армии А.П.Белобородова. -М., 1963. - С.13, 130.
[12] Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. — С.247.
[13] Там само. - С.248, 441.
[14] *Басов А.В.* Пятьдесят дивизий штрафников // Независимое военное обозрение. - 2003. - №14(329). - 18 апреля.
[15] *Рубцов Ю.* Указ. соч. // http://stalinism.narod.ru/shtrafbt.htm
[16] *Пыльцын А.В.* Воспоминания ветерана о штрафбате // http://stalinism.narod.ru/shtrafbt.htm
[17] ЦАМО РФ. - Ф.203. - Оп. 2777. - Спр. 69. - Арк.246 - 248.
[18] Русский архив: Великая Отечественная: Прелюдия Курской битвы. - М., 1997. - Т.15 (4-3). - С.67.
[19] *Чернявский И.* Указ. соч. // Дуэль. - 2002. - № 30(275). - 23 июля.
[20] *Пыльцын А.В.* Указ. соч. // http://stalinism.narod.ru/shtrafbt.htm
[21] *Рубцов Ю.* Указ. соч. // http://stalinism.narod.ru/shtrafbt.htm
[22] Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. - С.441.
[23] *Чуприн К.* Миф о конармейской тачанке // Независимое военное обозрение. — 2003. - № 14 (329). - 18 апреля.

The author analyzes the role, place, qualitative structure and question of the penalty units' and blocking groups' military usage in the Great Fatherland war years.

6

7
8
9
10

11

О.С.Жерноклеєв (Івано-Франківськ),
І.Я.Райківський (Івано-Франківськ)

ВОЛОДИМИР ТЕМНИЦЬКИЙ: СТОРІНКИ ПОЛІТИЧНОЇ БІОГРАФІЇ

(до 125-річчя від дня народження)

У статті розповідається про життя й діяльність Володимира Темницького - члена урядів УНР, багатолітнього голову Української соціал-демократичної партії (УСДП).

Актуальним завданням сучасної історичної науки залишається всебічне вивчення персоналій видатних громадсько-політичних діячів, чиї імена в умовах панування в Україні однопартійної тоталітарної системи перебували поза межами наукових досліджень або й узагалі були викреслені з української історії. До них слід віднести й Володимира Темницького (1879-1938) - члена урядів Української Народної Республіки, багатолітнього голову Української соціал-демократичної партії (УСДП), яка відіграла помітну роль в історії західноукраїнських земель кінця XIX - першої половини XX ст.

Багатогранна діяльність В.Темницького не знайшла належного висвітлення у вітчизняній історіографії. Окремі аспекти теми відображено в працях сучасників подій, які тією чи іншою мірою розкрили участь УСДП у суспільно-політичному житті Західної України*. Відгуком на смерть В.Темницького стала публікація статті товариша по партії І.Квасниці, в якій відображено найважливіші сторінки його життя та громадсько-політичної діяльності [2].

У радянські часи партію українських соціал-демократів, до якої належав В.Темницький, трактували як "дрібнобуржуазну", "опортуністичну". Діяльність УСДП та її провідних діячів не вписувалася в офіційну класову схему суспільно-політичного руху і мало цікавила радянських дослідників. Історики української діаспори також серйозно не займалися дослідженням діяльності партії. Короткі відомості про В.Темницького містить "Енциклопедія українознавства"[3]. Лише в умовах розбудови в Україні незалежної демократичної держави виникли можливості для об'єктивного дослідження історії української соціал-демократії[4], посилився інтерес до діяльності відомих партійних діячів, однак постать її багатолітнього голови В.Темницького досі залишалася поза увагою дослідників. У сучасній історіографії так і не створено цілісного політичного портрета цього визначного громадського діяча. Тому завданням даної статті стало відтворення основних віх політичної біографії В.Темницького на тлі суспільно-політичних процесів в Україні першої третини XX ст.

Володимир Темницький народився 14 липня 1879 р. в с.Хлопівці Гусятинського повіту на Тернопільщині, у Галичині, що перебувала тоді у складі Австро-Угорської монархії, в сім'ї греко-католицького священика[5]. Навчався спочатку в Коломийській гімназії, яку змушений був покинути через своє захоплення прогресивною літературою, і згодом перебрався до Золочева, де в гімназії заснував гурток-читальню для учнів, організувавши серед них обговорення рефератів та дискусії. Протягом трьох років В.Темницький був головою цього гуртка [6]. По закінченні гімназії він поступив на правничий факультет Львівського університету.

Активну громадсько-політичну діяльність В.Темницький розпочав уже в студентські роки. Він став одним із засновників українського студентського об'єднання "Молода Україна" та однойменного щомісячного журналу для молоді. Після першого віча всіх українських студентів вищих навчальних закладів Австрії, яке відбулося 13 липня 1899 р. у Львові й започаткувало боротьбу за відкриття українського університету, восени того ж року В.Темницький разом із О.Грабовським, В.Старосольським, Є.Косевичем, Л.Цегельським, А.Крушельницьким та С.Горуком увійшов до складу редакційного комітету часопису "Молода Україна", що виходив у Львові у 1900-1903 рр.[7]. Погляди його видавців були чітко задекларовані в редакційній передовій статті першого номера: "Стягом, що під ним спішитимемо в бій за наші ідеали, є для нас одне велике слово: УКРАЇНА... Наша національна ідея, се не само питання мови, не_ само питання етнографічної відрубності, се питання політичної незалежності, питання потреб поневолених верств нашого народу, повної соціальної справедливості... Політична воля, економічна рівність та соціальна справедливість, се прикмети нашої національної ідеї"[8].

Безпосередньо перу Темницького належало щонайменше сім публікацій першого річника журналу. "Каноном політичної віри" для цього покоління молоді стала "Україна irredenta" Ю.Бачинського [9]. Загалом в ідеології "Молодої України" національно-державницькі постулати й гасла тісно переплітались із соціальними, а її лідери перебували під помітним впливом галицько-української соціал-демократії[10].

Разом з іншими молодоукраїнцями В.Темницький був серед організаторів другого віча всіх українських студентів австрійських вузів, що проходило у Львові 14 липня 1900 р. за участю близько п'ятисот студентів, а також провідних галицько-українських політиків Ю.Романчука, М.Павлика, В.Охримовича, М.Ганкевича та ін. Резолюції віча містили вимоги створення української держави в етнографічних кордонах і боротьби за усунення на її території соціальної нерівності та експлуатації, а серед першорядних домагань

5- 1 -4-1121

- відкриття українського університету у Львові. У своїй промові, що завершувала віче, В.Темницький виступив як речник українських студентів Львівського університету, вказавши на провідну роль репрезентованої ним групи в ініціюванні й організації віча, а також зазначивши, що це було зроблено "задля задемонстрування наших національних змагань та ясного заманіфестування ірредентичних ідей українського народу"[11].

Відсутність позитивних зрушень в університетському питанні спонукала молодь 19 листопада 1901 р. скликати у Львові чергове віче у справі заснування українського університету. Після його завершення студенти пройшли вулицями міста, співаючи "Ще не вмерла Україна" і "Не пора". За рішенням віча, В.Темницький у складі делегації з чотирьох студентів їздив до Відня, де був прийнятий міністром освіти й представив йому вимоги українського студентства [12]. Тим часом за організацію масових студентських виступів його разом з Є.Косевичем було виключено зі Львівського університету без права поновлення [13], і він змушений був продовжувати навчання в університетах Кракова та Відня. Навчаючись у Відні, В.Темницький очолював там українське студентське товариство "Січ" [и].

Після невдалої спроби виходу українських студентів із Львівського університету (1902 р.) та припинення випуску "Молодої України" переважна більшість колишніх молодоукраїнців влилася до лав УСДП Галичини й Буковини - легальної реформістської партії, що була автономною секцією у складі федеративної Соціал-демократичної робітничої партії Австрії й діяла на базі її програми. Так, уже на І з'їзді УСДП 21-22 березня 1903 р. у Львові активну участь у дискусіях узяли В.Старосольський та Т.Мелень [15]. В.Темницький, який перебував тоді у Відні, надіслав привітальну телеграму, оголошену на з'їзді[16].

Прихід до партії радикально налаштованих лідерів студентського руху змінив розстановку сил усередині УСДП, призвів до появи її "молодого" крила, що поставило собі за мету звільнити партію з-під впливу польської соціал-демократії, перетворити її на самостійну, впливову політичну силу. "Молоді" були незадоволені тим, що "старі" лідери-засновники УСДП (М.Ганкевич, С.Вітик та ін.) - працювали одночасно й у Польській соціал-демократичній партії Галичини та Сілезії (ППСД), тимчасом як українська партія існувала здебільшого формально, в її розвитку в 1903-1904 рр. спостерігався застій [17]. Активізація "молодих" збіглась у часі з радикалізацією суспільних настроїв, піднесенням робітничого руху в період 1905-1907 рр.

ВЛевинський, Л.Ганкевич, П.Буняк та інші "молоді" виступили за кардинальну зміну тактики, активну роботу з організації українського робітництва, припинення його полонізації під егідою ППСД. До цього крила належав і В.Темницький. Так, у листі до А.Шмигельського (майбутнього єдиного соціалістичного посла галицького крайового сейму) від 10 березня 1907 р. він інформував його про появу в партії "нового напряму", квінтесенцією якого є "змагання до самостійності, до окремішності організації, до відлучення від польської партії і до поставлення української] соц[іал]-дем[ократичної] партії як партії окремої і на ділі, а не лише у словах рівнорядної з нинішніми австрійськими, передусім з польською"[18]. Сам В.Темницький, як про це повідомлялось у листі, разом із братом Омеляном, а також Мирославом Січинським у 1906 р. розвинули активну соціал-демократичну агітацію в Гусятинському ловіті Тернопільщини і в результаті "розворушили сильно сі два округи (судові округи Гусятин і Копичинці. - *Авт.)* і з'єднали собі такі симпатії та послух серед мужиків, що нам, безуслівно вірять і за нашим покликом усюди йдуть", і хоч не встигли створити повітову партійну організацію, "все-таки партію соц[іал]-дем[ократичну]... сильно спопуляризували серед насе-

лення та розбудили гарячі симпатії до соціалізму"[19]. За порівняно короткий період брати Темницькі та М.Січинський організували й провели на Гусятинщині близько ЗО селянських віч, виступили на них [20].

14 - 15 березня 1909 р. у Львові відбувся III з'їзд УСДП, у роботі якого вперше взяв активну участь В.Темницький. Він виступив у дискусії з питання організаційної роботи і вніс резолюцію, що передбачала створення крайового культурно-освітнього товариства "Воля", надання йому видавничих функцій і публікацію популярної брошури про фахову організацію сільськогосподарських робітників[21]. Резолюція була ухвалена з'їздом, а Темницького обрано до складу "ширшого заряду" (виконавчого комітету) УСДП [22].

У подіях, що призвели до розколу УСДП, В.Темницький, судячи з усього, безпосередньої участі не брав. Він не згадується серед учасників дискусій на січневій 1911 р. партконференції, немає його і в списках поіменного голосування по резолюціях IV з'їзду УСДП (грудень 1911 р.), що завершився остаточним розколом партії. Разом із тим, він у числі інших лідерів "молодих" (поруч із В.Левинським, П.Буняком, Ю.Бачинським, А.Чернецьким та ін.) підписав відозву "До українських робітників", яка була опублікована практично відразу після з'їзду й роз'яснювала позицію "молодих" щодо розколу[23].

В умовах фактичного розколу в партії В.Темницький у травні-червні 1911р. спробував свої сили у виборчій кампанії до австрійського парламенту. Він був кандидатом від УСДП по виборчому округу №70 (Скалат - Підволочиськ - Гусятин)[24]. Основним його конкурентом по округу був відомий і популярний серед населення діяч, посол попереднього скликання, націонал-демократ М.Петрицький. Попри це "молоді" покладали великі сподівання на мандат В.Темницького, оскільки шанси решти представників їх фракції оцінювалися як значно гірші, а результати виборів могли суттєво вплинути на співвідношення сил у внутріпартійній боротьбі[25]. Однак унаслідок гострої нестачі сил і засобів, неспроможності знайти порозуміння й консолідуватися з іншими українськими політичними силами УСДП ці вибори програла. Не пройшов жоден кандидат від "молодих", а В.Темницький здобув найменшу кількість голосів серед кандидатів УСДП у Галичині[26] . Єдиним українським соціал-демократом у парламенті став тоді С.Вітик.

У 1913-1914 рр. В.Темницький, як найменш заангажований у внутріпартійній боротьбі, відіграв одну з провідних ролей в організації переговорів між фракціями та відновленні єдності в УСДП[27]. Вірогідно, що саме тридцятип'ятилітнього В.Темницького як компромісну, до певної міри, фігуру й водночас молоду, енергійну та перспективну людину на V (об'єднавчому) з'їзді УСДП 1-2 березня 1914 р. було обрано головою партії[28].

В умовах назрівання світового воєнного конфлікту В.Темницький узяв активну участь в організації українських воєнізованих формувань, що за відповідних обставин могли б стати зародком національної армії. Зокрема, коли в березні 1913 р. у Львові було створене перше військове товариство "Січові стрільці", очолюване В.Старосольським, В.Темницького було обрано скарбником організації [29].

Від початку Першої світової війни В.Темницький у числі інших представників УСДП увійшов до складу Головної (з травня 1915 р. - Загальної) української ради та Української бойової управи [30]. До кінця серпня 1914 р. він перебував у Львові, потім, перед загрозою російського наступу, пішов разом з легіоном УСС на Закарпаття, а з початком зими осів у Відні [31].

Окреслюючи позицію партії щодо війни та причини її виступу на боці Австро-Угорщини, В.Темницький у статті "Українська соціал-демократична партія і війна" писав: "УСДП Австрії вважає війну проти Росії не лише війною в обороні прав і свобод, якими тішиться український народ у Гали-

чині, але й війною висвободження мільйонів українського народу з-під російського гніту і неволі". На його переконання, це "війна середньоєвропейських народів проти реакції царського деспотизму", проти віджилої форми правління, "опертої на придавлення міліонних людових мас і на поневолення народностей". Підсумовуючи, він зазначав: "Бажаємо, щоб на руїнах царської імперії, на розвалинах тюрми народів повстали вольні людові республіки, самостійні і незалежні: українська, великоруська, польська і т. д."[32]. УСС він характеризував як "національну міліцію", в організації якої партія принципово взяла активну участь [33].

У період війни В.Темницький, як і переважна більшість інших лідерів галицько-української соціал-демократії, тісно співпрацював із Союзом визволення України (СВУ). Вісник СВУ регулярно публікував його статті й замітки, політичні огляди закордонних новин, репортажі з місць тощо [34]. У полеміці, що виникла між українськими соціал-демократами в еміграції з приводу ставлення до СВУ, В.Темницький рішуче став на бік останнього. Висловлюючи одностайну думку всіх провідників УСДП, які перебували на той час у Відні, він писав Л.Юркевичу, що робота СВУ, хоч і "йде вправді при помочі австрійського правительства, але в хосен (користь) тільки ідеї самостійності України"[35].

Початок Української революції 1917-1920 рр. створив нову суспільно-політичну ситуацію на українських землях, зумовив зміну позиції УСДП щодо війни. Очолювана В.Темницьким партія виступила за якнайскоріше укладення миру без анексій і контрибуцій та демократичні перетворення в державах, до складу яких входили українські території. Навесні 1917 р. УСДП вирішила взяти участь у Стокгольмському мирному соціалістичному конгресі, підготовку якого здійснював так званий Голландсько-скандинавський комітет. 14 червня В.Темницький узяв участь у попередніх нарадах комітету з делегаціями ряду соціал-демократичних партій у Стокгольмі, в ході яких від імені УСДП висловився за "найскорше укладення миру без анексій та воєнних контрибуцій", причому передумовою тривкого миру партія вважала "справедливу розв'язку національного питання", яка могла б бути здійснена "дорогою права на самовизначення кожного народу й дорогою політичної та господарської національно-територіальної автономії". У поширеному ним меморіалі про позицію УСДП з цих питань підкреслювалося, що "з'єднання всіх українських областей в одноцільний під політичним і господарським оглядом автономний державний організм є на тепер остаточною ціллю української національної політики"[36].

На першому етапі партія вимагала, як мінімум, "повної політично-господарської, національно-територіальної автономії" українців у межах Австрії й Росії, для чого ці країни мали бути перетворені на "федеративні держави автономних і рівноправних народів". Територіальні розмежування повинні були б здійснюватися за етнографічним принципом, через що партія рішуче відкинула можливість входження Галичини, Холмщини чи Підляшшя до складу майбутньої польської держави й висловилася за її відбудову виключно в етнографічних межах [37]. Документ містив також вимогу створення окремої української секції на конгресах Інтернаціоналу та в Міжнародному соціалістичному бюро, про що були розіслані звернення до всіх партій II Інтернаціоналу [38]. В.Темницький уклав попередні домовленості про підтримку цієї вимоги з рядом делегацій у Стокгольмі (німецькою, російською, чеською). Водночас голова УСДП звернувся з відкритим листом до Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, у якому він вітав демократичну революцію в Росії й висловив переконання, що революція незабаром перетворить імперію на "союз свобідних, рівноправних, незалежних народів"[39].

Діяльність В.Темницького стала предметом обговорення на конференції УСДП, що відбулась у Відні 5-6 серпня 1917 р. Конференції передував неприємний інцидент. Віденська організація УСДП надіслала голові Української парламентської репрезентації (УПР) Ю.Романчуку листа із заявою про те, що вона не визнає В.Темницького головою партії. Про це ж було повідомлено всі національні секції СДРПА. Головним "гріхом", який ставився у провину Темницькому, була його робота в австрійському Міністерстві закордонних справ, що, на думку частини членів партії, означало втрату ним політичного обличчя й перетворення на "мужа довір'я" уряду [40]. На конференції В.Темницький спростував усі закиди та пояснив, що його посада в МЗС не є політичною, а пов'язана з перекладами матеріалів українських та інших часописів про українську справу. Разом із тим, він висловив готовність скласти з себе повноваження голови партії. В результаті бурхливої дискусії конференція не прийняла відставки, більше того, одностайно й цілковито схвалила політичну позицію та діяльність В.Темницького на посаді голови партії й обрала його та М.Ганкевича делегатами на Стокгольмський конгрес Інтернаціоналу, намічений на вересень того ж року [41]. Щоправда, через ряд причин цей конгрес так і не відбувся.

29-30 серпня 1917 р. у Відні В.Темницький представляв УСДП на конференції соціал-демократичних партій Австро-Угорщини, Німеччини та Болгарії за участю всіх національних секцій СДРПА, окрім ППСД. У своєму виступі він висловився за припинення війни, а також за створення окремої української секції в Інтернаціоналі. Загалом усі партії - учасниці конференції виступили за негайний мир без анексій і контрибуцій та перебудову Австро-Угорщини на демократичних засадах [42].

Як репрезентант галицько-української соціал-демократії, В.Темницький виступав і на з'їзді представників усіх українських політичних партій у Львові, скликаному УПР 25 березня 1918 р. в умовах поглиблення процесів дезінтеграції Австро-Угорщини й загострення українсько-польського протистояння в краї. Він висунув вимогу "перебудови цілої Австро-Угорщини у федерацію окремих національних держав" [43], однак не погодився на створення єдиної надпартійної структури, спільної з іншими українськими партіями, мотивуючи це глибиною ідеологічних суперечностей між ними [44].

Бачення українськими соціал-демократами майбутнього західноукраїнських земель знайшло своє відображення в політичних гаслах, під якими УСДП відзначала Першотравневі свята 1918 р. Партія закликала робітників "висловити привітання самостійній Україні" і "домагання свободи й рівноправності українського народу в Австро-Угорщині". "А се наступить лише тоді, коли Австро-Угорщина буде перебудована на основі права самовизначення народів, коли буде перетворена в союз вільних національних держав, в котрім українські землі Галичини, Буковини та північної Угорщини (Закарпаття. - *Автп.)* будуть з'єдинені в Українську Державу", - відзначалося у зверненні з нагоди Першого травня, підписаному за керівництво УСДП В.Темницьким і П.Буняком [45].

Пізніше позиція соціал-демократів щодо державно-правового статусу західноукраїнських земель зазнала суттєвих змін: напередодні листопадових подій 1918 р. у Львові та створення ЗУНР УСДП виступила за негайну злуку з Наддніпрянською Україною. Проте В.Темницький на той момент фактично вже відійшов від керівництва партією. 23 червня 1918 р. на конференції УСДП у Львові він передав обов'язки голови партії О.Крупі, мотивуючи це своїм постійним проживанням у Відні[46]. Хоча формально він залишався головою партії, оскільки відповідні зміни в екзекутиві, за статутом, були прерогативою партійного з'їзду.

В.Темницький підтримав проголошення на уламках Австро-Угорської монархії Західноукраїнської Народної Республіки. Однак, уже на початку листопада 1918 р. ЗУНР була втягнута в кривавий польсько-український конфлікт, який поділив партію українських соціал-демократів на дві частини: одна з них діяла на території, підконтрольній уряду ЗУНР, інша - під польською окупацією. Л.Ганкевич стверджував, що УСДП, "хоч розбита була тодішніми стратегічними лініями на два табори, які не могли бути в злуці, все ж таки виявляла помітну діяльність і брала живу участь у будуванні нашої державности..., докладаючи всіх зусиль, щоб на Україні був заведений справжній демократичний мир і порядок" [47].

Як голова УСДП, В.Темницький брав активну участь у парламентській діяльності партії, входив до соціал-демократичної фракції в Українській національній раді (УНРаді). Фракція УСДП налічувала півтора десятка чоловік серед близько 160 депутатів (дві третини з них становили націонал-демократи). Члени УНДП очолювали перший (К.Левицький) та другий (С.Голубович) уряди ЗУНР, по суті, націонал-демократи визначали політичну лінію новоствореної держави. УСДП виявила поступливість і вміння йти на компроміс у процесі формування органів державної влади. Зокрема, представник УСДП А.Чернецький увійшов до складу першого уряду ЗУНР. Однак після Акту злуки ЗУНР і УНР у січні 1919 р. соціал-демократи стали в опозицію до галицьких урядовців [48].

Усупереч прийнятому УНРадою рішенню, УСДП дотримувалася централізаційної концепції злуки, вимагала ліквідації автономних структур влади Західної області УНР (ЗОУНР). В.Темницький відкрито заявив на засіданні УНРади 28 березня 1919 р.: "Наша політика мусить йти наліво, наліво і ще раз наліво"[49]. Соціал-демократична фракція виступала за проведення більш лівої, соціалістичної політики, домагалася створення єдиного соціалістичного уряду в Україні.

Політичний курс УСДП визначила партійна конференція 28 -29 березня 1919 р. у Станіславі. В.Темницький виступив на конференції з доповіддю про стратегію зовнішньої й внутрішньої політики. Суть політичного моменту, на його думку, полягала в боротьбі "двох світів": світу "капіталізму й імперіалізму зі світом демократії". Перший із них представляла Антанта, а другий - соціалістичні держави Сходу Європи. Доповідач підтримав "тріумфальний похід демократичного, визвольного руху й соціальної революції" та вказав на неможливість "входити у воєнний союз з Антантою проти большевиків". З іншого боку, він уважав, що російський більшовизм "під покришкою насаджування соціялізму ограблює Україну", а тому поставив вимогу "припинення війни проти большевиків на основі визнання повної самостійності та суверенності Української Народної Республіки". В.Темницький засудив орієнтацію уряду ЗОУНР "виключно на Антанту". Було сказано, що уряд С.Голубовича "не йде ... по лінії інтересів робочих мас"[50].

Учасники конференції прийняли ухвалу про необхідність негайного проведення реформ у соціалістичному напрямку й підписання мирної угоди з урядом радянської Росії на засадах визнання незалежності УНР. Подальші події засвідчили нереальність цієї вимоги, бо російські більшовики, виступаючи під гаслом "диктатури пролетаріату", всесвітньої соціалістичної революції, не збиралися визнавати українську державність. На конференції було розроблено програму боротьби за прихід до влади лівих сил на ґрунті парламентської демократії. Очевидно, В.Темницький був одним з ініціаторів прийняття відповідних рішень конференції.

Соціал-демократи захопили ініціативу на Селянсько-робітничому з'їзді ЗО - 31 березня 1919 р. у Станіславі. З'їзд було скликано керівництвом Се-

лянсько-робітничого союзу (СРС) - легальної, опозиційної до уряду УНР, організації. В.Темницький взяв участь у засіданні з'їзду й виступив із промовою, в якій зазначив, що "день з'їзду - це день братання міста із селом". Він піддав гострій критиці діяльність УНРади та Державного секретаріату ЗОУНР, котра, на його думку, "не йде по інтересах українських трудових мас". Під оплески присутніх В.Темницький заявив: "Ми не є проти переговорів із Антантою, але протестуємо, щоб українські війська кровавилися за її інтереси"[51].

На з'їзді перемогла поміркована лінія соціал-демократів, ідеологом якої виступав В.Темницький. Делегати зайняли компромісну позицію в національному питанні, вимагаючи кооптації представників СРС до парламенту, водночас під тиском ліворадикальних елементів було прийнято резолюцію із закликом до створення єдиного пролетарського фронту. Домагання з'їзду СРС УНРада відхилила, незважаючи на підтримку їх соціал-демократичною фракцією.

Після січня 1919 р. повної злуки держави та уніфікації державного апарату так і не відбулося. УНРада зберегла свої повноваження на території УНР до скликання Всеукраїнських установчих зборів: у державі й далі існували два уряди, дві політики. За цих обставин В.Темницький підтримав діяльність Директорії, був віце-міністром закордонних справ у першому уряді УНР на чолі з В.Чехівським [52]. У квітні 1919 р. він став міністром закордонних справ уряду УНР під проводом Б.Мартоса [53]. Пізніше згадував, що потрапив "у соціялістичний кабінет міністрів Бориса МартЬса.., ніби біблійний Пілат у християнське "вірую"...". На першотравневому мітингу 1919 р. у Рівному В.Темницький заявив: "Завданням соціялістичного кабінету міністрів, до якого маю честь належати, буде будувати вільну, незалежну соціялістичну українську республіку без хлопа і без пана"[54]. В.Темницький висловлював критичні оцінки аграрного закону УНР, прийнятого в 1919 р. На засіданні УНРади 4 квітня 1919 р. він прямо заявив, що "закон Директорії не змінив відносин власності на селі в дійсно соціалістичному напрямку" [55]. "В характері міністра закордонних справ УНР я вибрався при кінці мая 1919 р. через Станіславів за границю, - писав В.Темницький у листі Л.Ганкевичу в кінці 1921 р. - Саме тоді розпочалася була офензива Галлера, і не було вже іншої дороги як пішком через Карпати" [56].

Наприкінці 1919 р. дійшло до розриву між урядами УНР і ЗОУНР, а невдовзі українська революція остаточно зазнала поразки: на Західній Україні було встановлено польський окупаційний режим, а на Наддніпрянщині - більшовицький. Перебуваючи на початку 1920-х рр. в еміграції, В.Темницький опинився поза партійною організацією УСДП. Востаннє він узяв участь у партійній конференції УСДП 3 - 4 липня 1920 р. у Львові. Виступаючи з політичною доповіддю, В.Темницький переконував делегатів, що "одноцільний соціялістичний фронт скоро буде утворений" [57]. У політичній резолюції, що була прийнята на основі його доповіді, підкреслювалося: "Соціялістична Українська републіка не може мати нічого спільного з державними планами тих націоналістичних та шовіністичних кіл, які бажають будувати Українську державу на взір теперішних капіталістично-імперіялістичних держав..."[58].

В.Темницький з-за кордону підтримував стосунки зі своїми партійними товаришами. Так, у листі до В.Старосольського в травні 1921 р. він писав: "Я хотів би в найближчім часі перенестися на постійний побут у Львів, але годі найти мешкання". Повернення до Галичини вважав обов'язковим "не тільки для себе, але і для партії, бо без того я не годен буду сповняти партійної служби"[59]. Крім нього, з різних причин не брали участі в політичному житті УСДП

відомі й заслужені в минулому соціал-демократи В.Старосольський, О.Безпалко, С.Вітик, Микола й Лев Ганкевичі та ін. Під тиском рядових членів знизу, що масово вступали в партію, будучи симпатиками радянської України, відбулася ліворадикальна еволюція УСДП. Керівництво партії, за словами радикала І.Макуха, "не поставило міцного політично-ідейного опору проти... опанування партії комуністичним і комунофільським елементом" [60]. 18 березня 1923 р. на VI партійному з'їзді УСДП відкрито перейшла на комуністичні позиції, що стало причиною заборони її польською владою в січні 1924 р.

В.Темницький повернувся до краю в 1922 р. (як гість був присутній на засіданні Головної управи УСДП 11 березня 1923 р.) [61], але внаслідок ліворадикальної еволюції УСДП на деякий час відійшов від активної партійно-політичної діяльності. Він зіткнувся з серйозними матеріальними проблемами. Про це, зокрема, довідуємося з його листа до Л.Ганкевича у квітні 1925 р. "Не могучи ніде найти як-так платної посади, аби можна було жити з родиною, я рішив відвезти жінку з дітьми на село до родини, а сам, живучи... в Станіславові, відбути судову практику, - писав В.Темницький. - У мене вже гостює матеріальна нужда. Просто їсти вже не стає!" І з болем додавав: "Найгірше, що виглядів ні надії нема ніякої..."[62].

Незважаючи на матеріальні нестатки, В.Темницький узяв активну участь у заходах колишнього керівництва УСДП щодо відбудови партії. Зусилля було спрямоване на просвітницьку діяльність у робітничому середовищі шляхом заснування культурно-освітнього товариства "Робітнича громада" (статут було затверджено в кінці 1925 р.) і газети "Вперід!", (виходила з червня 1926 р.). В.Темницький увійшов до складу ради "Робітничої громади" на першій конференції товариства, що відбулася 5 березня 1927 р. у Львові [63]. Просвітницька робота серед українського робітництва дала можливість розширити соціальну базу української соціал-демократії. Напередодні парламентських виборів 1928 р. у Польщі було засновано Українську соціалістичну групу (УСГ) "Вперід", що виступила як політична організація.

На політичній конференції робітництва 5 грудня 1927 р. у Львові, яка прийняла ухвалу про створення УСГ "Вперід", В.Темницький виголосив доповідь "Сучасне політичне становище і завдання українського пролетаріату". На думку В.Темницького, українське робітництво було "здезорієнтоване, позбавлене проводу" і тому "попадає в чужі табори, в яких затрачує своє клясове обличчя". Виходячи з цього, він закликав "створити самостійну політичну партію українського пролетаріяту", платформа якої вже була обґрунтована в газеті "Вперід!". Делегати одностайно підтримали думку В.Темницького, прийнявши резолюцію про створення партії українського пролетаріату, котра до скликання "конгресу, який вирішить справу програми, виступатиме під фірмою УСГ "Вперід""[64]. В.Темницького обрали до складу управи нової партії (крім нього, туди ввійшли В.Старосольський, Л.Ганкевич, І.Квасниця, П.Буняк і голова І.Жовнір) [65].

В.Темницький був делегатом Українського соціалістичного конгресу 8 - 9 грудня 1928 р. у Львові, який остаточно завершив ідейно-організаційну відбудову УСДП. Виступаючи на конгресі з основною доповіддю "Проект програми і організаційного статуту", він різко засудив політику більшовиків, стверджуючи, що шляхом насилля "не можна насадити нового ладу", "на Радянщині до справжнього соціялізму дуже далеко. Там тільки капіталістичний лад в своїх початках". Підкреслювалося, що комуністи вели до розбиття робітничого руху в Галичині, "не створили нової масової партії, тільки розбили нашу" (малися на увазі події 1923-1924 рр. - *Авт.).* Водночас В.Темницький вбачав в УСРР основу для будівництва української державності, виступив "проти всякої інтервенції на радянській Україні з якого-небудь боку".

Особливу увагу В.Темницький звернув на питання практичної політики УСДП. Доповідач прямо заявив, що хоч галицьке суспільство ще не визріло для соціалізму, відновлена партія повинна "ширити організацію, скуплення, підготовку" для реалізації високого соціалістичного ідеалу. На думку В.Темницького, ідея створення одноцілого національного фронту ставила українське робітництво "на службу капіталістично-клєрикальній реакції", водночас було визнано "деякі спільні інтереси" в українському політичному таборі, що робило можливим об'єднання УСДП з іншими національно-державницькими партіями на загальнонаціональній платформі. Найбільш "болючим" питанням політики УСДП він уважав проблему "ставлення до соціялістичних партій інших народів" і наполягав, що УСДП "як партія класова" мусить "порозумітися з іншими соціялістичними партіями". Доповідач закликав до приєднання української соціал-демократії в Галичині до міжнародного робітничого руху [66].

Виступаючи на другий день конгресу, В.Темницький підбив підсумки тривалої дискусії. "Нам Україна (радянська. - *Авт.)* дорога, і критикуємо, що треба, аби там поправити соціялізм, - стверджував він. - ...Там справжнього соціялізму нема, а лише в назві..., не лише повалено старий лад револьверами, але заведено ними новий лад. А це належало завести, як казав Маркс, еволюційно" [67]. Таким чином, В.Темницький став одним з ініціаторів і найбільш активних учасників партійного з'їзду, на якому було відновлено УСДП. Він критично ставився до більшовицької влади в Україні, водночас мав певні радянофільські ілюзії. Це виявилося, зокрема, у підтримці ним політичної резолюції, що була одностайно прийнята делегатами з'їзду. "Обстоюючи принцип самостійної, соціалістичної, соборної української республіки, не погоджуючись із централістичними зусиллями й диктатом Москви, - говорилося в резолюції, - український пролетаріят мусить стояти в обороні радянської України, вважаючи, що її занепад погрожує поворотом до влади чорної реакції, яка не побоїться вернути до давніх царських метод супроти українського народу" [68].

Політична біографія В.Темницького наприкінці 20-х - у 30-х роках була тісно пов'язана з партією українських соціал-демократів. На партійному з'їзді 1928 р. він увійшов до складу Центрального комітету УСДП [69]. Відновлена УСДП зайняла місце в лівоцентристському спектрі національно-державницького табору, обстоювала національну ідею, а боротьбу за незалежність і соборність українського народу поєднувала з пропагандою соціалістичних ідей у дусі марксизму. VII партійний конгрес 4 березня 1934 р. у Львові одностайно прийняв ухвалу про вступ УСДП до Робітничого Соціалістичного Інтернаціоналу (РСІ), що свідчило про підтримку партією міжнародного соціалістичного руху. На конгресі В.Темницького повторно було обрано до складу ЦК УСДП ™.

В.Темницький як кандидат від УСДП брав участь у виборчій кампанії до польського сейму 1928 р. по округу № 53 (м. Станіслав)*. УСДП сформувала на виборах спільно з Українською соціалістично-радикальною партією (УСРП) блок українських соціалістичних селянських і робітничих партій. За виборчий блок УСРП-УСГ "Вперід" голосувало близько 270 тис. чол., але за списком блоку до парламенту тоді не ввійшов жоден соціал-демократ (усього було обрано дев'ятьох послів до сейму та одного до сенату, усі - радикали) [71]. В.Темницький, як і інші есдеки, зайняв друге місце у виборчому списку по округу (після радикала Л.Бачинського). Передчасна смерть останнього в 1930 р. дала можливість Темницькому здобути посольський мандат. У друкованому органі Польської партії соціалістичної (ППС) газеті "Robotnik" у

* Парламентські вибори 1922, 1935 і 1938 рр. у Польщі УСДП бойкотувала.

травні 1930 р. з'явилось обширне інтерв'ю з В.Темницьким під назвою "Перший посол української соціал-демократії в сеймі Речі Посполитої". "Українські націоналісти стоять на позиції, що всі події в Польщі, якщо йдеться про боротьбу за демократичний устрій держави, їх, стоячи на принциповому становищі, не цікавлять, - стверджував В.Темницький. - Ми також прагнемо до незалежності України. Однак усе, що діється в Польщі, обходить нас не лише тому, що в ній живемо, але також тому, що боротьба за демократію в Польщі є важливою для нас також, з точки зору міжнаціональної". На його думку, в Речі Посполитій "українські робітники тільки у випадку збереження демократичного устрою здобудуть собі певні політичні й громадянські права". В.Темницький прямо заявив, що стосунки між УСДП і ППС "стають щоразу ближчими" і що "ППС - єдина сила, котра чесно бореться за демократію в Польщі. Тому в цій боротьбі мусимо йти разом, пліч-о-пліч" [72].

Ця заява, однак, не мала практичних наслідків, бо вже в серпні 1930 р. авторитарний режим Ю.Пілсудського розпустив польський парламент. Усе ж В.Темницький чітко висловив прагнення політичного проводу УСДП до поглиблення взаємин із польськими соціалістами, які перервала польсько-українська війна 1918 - 1919 рр. та ліворадикальна еволюція українських есдеків на початку 20-х років. В.Темницький був учасником спільної конференції УСДП і ППС 29 січня 1933 р. у Львові, на якій уперше в міжвоєнний період зібралися представники обох партій на найвищому рівні. Конференція ухвалила рішення про взаємодію УСДП і ППС у боротьбі проти націоналізму, фашизму й комунізму, водночас зафіксувавши розбіжності між партіями в національному питанні (ППС виступала за територіальну автономію західноукраїнських земель у складі Речі Посполитої, УСДП - за незалежність і соборність України) . В.Темницький, як член ЦК УСДП, підтримував взаємини з пепеесівцями в 1930-х рр., які розвивалися хвилеподібно, залежно від стану польсько-українських стосунків у Галичині.

Значну увагу В.Темницький приділив захисту соціально-економічних прав українського робітництва, що було одним із пріоритетних напрямків діяльності УСДП. Партія намагалася згуртувати робітників-українців у автономних українських класових профспілках. 29 квітня 1929 р. у Львові відбулася спільна нарада ЦК УСДП та Центральної комісії Класових професійних спілок (КПС), що об'єднували робітників різних національностей у Польщі за класовою професійною ознакою. У нараді взяв участь і В.Темницький, який разом з партійними товаришами й генеральним секретарем Центральної комісії КПС Ж.Жулавським визначили умови перебування робітників української національності в КПС. Зокрема, передбачалося створення окремої Української професійної комісії, підпорядкованої Центральній комісії КПС, видання професійного органу українською мовою ("Професійний вісник") і скликання Українського професійного конгресу . Однак УСДП у 1930-х рр. так і не спромоглася створити автономні українські профспілки в рамках загальнопольських КПС.

Як член управи УСДП, В.Темницький брав участь у спробах консолідації сил у національно-державницькому таборі Західної України, що періодично робилися в 1930-х рр. Зокрема, він рішуче виступив проти "пацифікації", що створила ґрунт для формування на виборах до польського парламенту 1930 р. спільного блоку УСРП, УСДП та Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО)[76] . Щоправда, невдовзі після виборів політична боротьба між українськими партіями знову загострилася. Процес розмежування сил викликав розкол між легальними, парламентськими і нелегальними структурами українського політичного спектру. Дедалі більше посилювалися позиції створеної в 1929 р. Організації українських націоналістів (ОУН).

Віддаючи перевагу революційним методам вирішення української проблеми в Польщі, молодь активно поповнювала лави націоналістичного підпілля. В.Темницький неодноразово виступав проти цієї тенденції в суспільно-політичному житті краю. Зокрема, він писав, що "ціле українське громадянство" повинне протиставитися "глупій та злочинній демагогії фашистського націоналізму". На його думку, "молоду енергію підростаючого покоління треба спрямувати до серйозної громадянської праці... на основах демократії та публічного контролю"[77].

Нова спроба консолідації в середовищі українських політичних партій відбулася наприкінці першої половини 1930-х рр. Поштовх до згуртування національно-державницьких сил Західної України та діаспори дали голодомор 1932-1933 рр., сталінський погром українства в УСРР. В.Темницький з болем писав, що "на радянській Україні справдішний загальний голод"[78]. На платформі боротьби за захист нації, за відновлення соборної самостійної Української держави зі столицею в Києві зійшлися сім політичних партій (УСДП, УНДО, УСРП, Українська народна обнова та декілька емігрантських організацій). Консолідаційні процеси в українському таборі підштовхнули до зближення насамперед ліві, соціялістичні партії. Виступаючи як гість на 32-му конгресі УСРП у грудні 1932 р., В.Темницький від імені УСДП висловив "потребу створення одноцілого зорганізованого фронту українських працюючих мас у змаганні за свої національні та соціяльні права"[79]. В.Темницький разом із партійними товаришами в 1933 - 1934 рр. втілював у життя концепцію українського соціалістичного блоку, що була проголошена галицькими УСДП і УСРП (згодом до неї приєдналися наддніпрянські партії в еміграції - Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП) та Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР)).

УСДП, УСРП, УСДРП та УПСР у січні 1934 р. опублікували спільну заяву, що викривала злочини сталінського режиму, виступала за "народоправство, демократичний лад", які дали б "нашому народові свободу національну й політичну" та "успішний господарський розвиток і добробут на його землі" [80]. Чотири українські соціалістичні партії 29-30 грудня 1934 р. у Львові організували з'їзд, який прийняв резолюцію, що закликала до боротьби "проти всякого роду реакції, диктатури, темноти й насильства, за вільну незалежну демократичну Україну" і втілення "ідеалу соціальної справедливости"[81]. Однак підтримана на з'їзді ідея Українського соціалістичного блоку не мала якогось організаційного оформлення. Угодовська акція нового керівництва УНДО в 1935 р. поклала край консолідаційним процесам в українському політичному таборі.

Соціал-демократ В.Темницький різко виступив проти політики "нормалізації", що викликала гостре заперечення українських партій від ОУН до КПЗУ, а також з боку опозиції в самому УНДО. Нарада ширшої управи УСДП 10 листопада 1935 р. у Львові за участю В.Темницького прийняла резолюцію, в якій стверджувалося, що "нормалізація" не виражала інтересів "цілого українського народу, а тільки цих двох буржуазно-клерикальних партій: УНДО й УНО єпископа Хомишина". Підкреслювалося, що українські трудові маси опинилися "серед страшної нужди земельного безробіття, ... під обухом денаціоналізаторської політики..."[82].

В.Темницький до кінця свого життя залишався в складі проводу УСДП - партії, що розгорнула боротьбу проти польської окупації, посилення диктатури нацизму й комунізму на міжнародній арені, критично ставилася до правої та ліворадикальної частини політичного спектру. Будучи тяжко хворим, він не зміг узяти участь у VIII партійному конгресі УСДП 17 жовтня 1937 р. у Львові, але надіслав делегатам конгресу вітального листа [83].

Своє бачення політичної ситуації та завдань УСДП В.Темницький виклав у статті, надрукованій у партійній газеті "Робітничий голос" в 1938 р. На його думку, перед конгресом партії стояло завдання - "відбудова УСДП". В основу своєї ідеології УСДП поклала "три рівнорядних чинники": "соціялізм, демократію та український патріотизм". В.Темницький визначив основні сили, з якими повинна боротися партія українського робітництва. Насамперед УСДП виступала проти польського окупаційного режиму, який розгорнув "ненависну та безпощадну екстермінаційну боротьбу... проти українського корінного на цих землях елементу...". Водночас автор критично відгукнувся на посилення в українському таборі католицьких партій (Української народної обнови, Українського католицького союзу), стверджуючи, що "темні хмари клерикалізму" закрили "сонце правди, знання, поступу та вільної думки, окутують щораз густішим туманом усе суспільне життя українського народу в Польщі...". "В кінці третя ворожа навала, що проти неї суцільною бойовою лавою мусить стати український соціялістичний пролетаріат, - писав В.Темницький, - це загрозливий наступ фашизму та гітлеризму"[84]. У статті підкреслювалося, що ідеологія фашизму є шкідливою для українського народу, бо обстоює насилля, зневажливо ставиться до ідеї національно-державної незалежності та соборності України. "Фашизм і гітлеризм", у розумінні В.Темницького, - це "тільки спроби-зусилля рятувати капіталістичний лад, якому розвиток людства та його господарки несе неминучу загибель". Насамкінець ворога ідейної платформи УСДП автор вбачав в особі більшовизму: "Російський комунізм - це тільки деспотизм московської бюрократії, помазаної на червоно". В.Темницький уважав трагедією "для цілого людства" той факт, що комуністи "дістали змогу будувати соціялістичну суспільність... методами та засобами московського царизму". В Радянському Союзі лише "пародія соціялізму", що підриває "довір'я до тих високих гасел, які голосить соціялізм"[85].

VIII конгрес УСДП у жовтні 1937 р. прийняв резолюції, що, по суті, підтримали постулати В.Темницького. Так, політична резолюція конгресу закликала "український пролетаріят до боротьби з диктатурою, фашизмом і реакцією", "проти московської націоналістичної диктатури" та "нищення всіх проявів українського національного життя в УСРР". Водночас УСДП засудила шовіністичну політику польського уряду, домагалася проведення демократичних виборів до сейму й сенату та демократизації суспільства [86]. Делегати знову обрали В.Темницького до складу ЦК УСДП [87].

На жаль, підірване здоров'я не дало змоги В.Темницькому брати участь у партійному житті, реалізувати свої творчі плани. 26 січня 1938 р. після тривалої й важкої недуги, о 6 годині вечора він помер на 58-му році життя, залишивши дружину та двох дітей [88]. Похорони відбулися 28 січня у Львові на Личаківському цвинтарі. Показово, що на похоронах були не лише його партійні товариші, а й представники закордонного уряду Української Народної Республіки, політичних партій - УСРП, УНДО, ППС, Бунду, міської управи Львова, українських культурно-освітніх і профспілкових установ. Газета УНДО "Діло" відгукнулася на смерть В.Темницького статтею, в якій дала високу оцінку його діяльності: "В.Темницький був соціал-демократом, але не був доктринером і тому годився для співпраці без огляду на партійно-політичні ріжниці"[89]. Попрощатися з людиною, яка все своє свідоме життя віддала на захист національних і соціально-економічних прав українського робітництва, прийшло багато простих робітників. Поховали В.Темницького неподалік від могили Миколи Ганкевича [90]. Пізніше з'явилася надмогильна плита, на якій, поряд із датами народження та смерті, написано: "Володимир Темницький. Міністр УНР".

Володимиру Темницькому, безперечно, належить помітне місце в історії українського національно-державного відродження. Характерною особливістю його політичної біографії стала відсутність доволі типової для багатьох генерацій діячів того часу ідейної еволюції впродовж життя з крайніх лівих позицій у політичному спектрі до його правої частини. В.Темницький залишився українським соціал-демократом, одним із провідників УСДП - партії, з якою була тісно пов'язана вся його доля.

Подальше заповнення "білих плям" та прогалин в його життєписі, створення цілісного й детального політичного портрета цього діяча могло б сприяти поглибленню людського виміру в нашому розумінні складних етнополітичних процесів в Україні кінця XIX - першої половини XX ст.

[1] *Лєвинський В.* Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині. - К., 1914; *Ганкевич Л.* З минулого нашої партії (Матеріяли до історії УСДП) // Календар "Вперед": 1920. - Львів, 1920; *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918-1920. - Відень, 1922 та ін.

[2] *Квасниця І.* Велика втрата. Над могилою тов. Володимира Темницького // Робітничий голос. - 1938. - Березень. - С.2.

[3] *Темницький Володимир U* Енциклопедія українознавства. Словникова частина. - Т.8. - Париж; Нью-Йорк, 1976. - С.3165.

[4] *Голуб А.* Міжнародна діяльність Української соціал-демократичної робітничої партії (1900-1938 рр.). Авторефер. дис. ... докт. іст. наук. - Дніпропетровськ, 1999; Його ж. Європейські обрії української соціал-демократії (кінець XIX - перша половина XX ст.). - Дніпропетровськ, 1998; *Жерноклеєв О.С.* Український соціал-демократичний рух у Галичині в кінці XIX - на початку XX ст. (1899-1918 рр.) Авторефер. дис. ... канд. іст. наук. - Чернівці, 1995; його ж. Українська соціал-демократія в Галичині. Нарис історії (1899-1918). - К., 2001; *Райківський І.Я.* Українська соціал-демократична партія (1918-1939 рр.). Авторефер. дис. ... канд. іст. наук. - Львів, 1996; його ж. Галицька соціал-демократія в Українській революції 1917-1920 років // Галичина. - Івано-Франківськ, 1998. - №2 та ін.

[5] Довідник з історії України (А - Я) / За заг. ред. *і.Підкови, Р.Шуста.* - К., 2001. - С.847.

[6] Наші кандидати. Тов. Володимир Темницький // Земля і воля. — 1911. — 21 травня.

[7] *Темницький В.* Часопис "Молода Україна" // Історичний огляд життя в студентських українських організаціях. - Львів, 1908. - С.53, 59.

[8] Молода Україна. - 1900. - 4.1. - С.1, 2.

[9] *Темницький В.* Микола Ганкевич. — Львів, 1932. — С.17.

[10] Див.: *Жерноклеєв О.* Національна ідея "Молодої України" (1900 — 1903) // Галичина. - 1997. -№1. - С.33.

[11] Молода Україна. - 1900. - 4.8. - С.320.

[12] *Темницький В.* Сецесія з Львівського університету // історичний огляд життя в студентських українських організаціях. — С.65.

[13] *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914: На підставі споминів. - Львів, 1926. - С.357.

[14] Наші кандидати. Тов. Володимир Темницький // Земля і воля. — 1911. — 21 травня.

[15] Воля. - 1903. - 1 квітня, 15 квітня.

[16] Там само.

[17] Див.: *Жерноклеєв О.* Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899 - 1918). - С 54-65.

[18] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІАУЛ). - Ф.309. - Оп.1. - Спр.2472. - Арк.17 зв., 18.

[19] Там само. - Арк.14, 14 зв.

[20] Там само. - Ф.868. - Оп.1. - Спр.11. - Арк.20.

[21] Земля і воля. - 1909. - 11 квітня.

[22] ЦДІАУЛ. - Ф.146. - Оп.8. - Спр.1003. - Арк.8; Робітничий календар на 1910 рік. - Львів, 1910. - С.31.

[23] Вперед. Однодніввка Екзекутивного комітету УСДП. - Львів, 1911.

[24] Земля і воля. - 1911. - 28 квітня.

[25] ЦДІАУЛ. - Ф.387. - Оп.1. - Спр.64. - Арк.20.

[26] Діло. - 1911. - 24 червня.

[27] *Чернецький А.* Спомини з мого життя. - К., 2001. - С.43.

[28] Діло. - 1914. - 19 березня.

[29] ЦДІАУЛ. - Ф.309. - Оп.1. - Спр.2395. - Арк.3 зв.

[30] Українські січові стрільці. 1914 - 1920. - Львів, 1991. - С.17.

[31] Наша партія в час війни // Українська робітнича газета. — 1918. — 23 березня.

[32] Робітничий прапор. - 1915. - №1 (квітень). - С.11.

[33] Там само.

6-4-1121

[34] Див., наприклад: Вісник СВУ. - 1915. - №21-22 та ін.
[35] Цит. за: *Дорошенко Д.* З історії української політичної думки за часів світової війни. - Прага, 1936. - С.57, 58.
[36] ЦДІАУЛ. - Ф.360. - Оп.1. - Спр.53. - Арк. 12, 12 зв.; Вісник СВУ. - 1917. - №28. - С.443.
[37] Там само.
[38] Там само.
[39] Вісник СВУ. - 1917. - №28. - С.445.
[40] ЦЦІАУЛ. - Ф.360. - Оп.1. - Спр.53. - Арк.11, 12.
[41] Там само.
[42] *Ганкевич Л.* Останній австрійський Інтернаціонал // Календар "Вперед": 1920. - Львів, 1920. - С.163-166.
[43] *Карпенко О.Ю.* Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західно-українських землях // Укр. іст. журн. - 1993. - №1. - С.17.
[44] Українська робітнича газета. - 1918. - 6 квітня.
[45] Там само. - 27 квітня.
[46] Там само. - 28 липня.
[47] *Ганкевич Л.* З минулого нашої партії (Матеріяли до історії УСДП) // Календар "Вперед", 1920. -С.31.
[48] *Райківський І.* Діяльність Української соціал-демократичної партії в ЗУНР (листопад 1918 року - липень 1919 року) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. — Вип.1. — Івано-Франківськ, 1998. - С114, 115.
[49] Республіка. - 1919. - 29 березня. - С.4.
[50] Звіт Партійної Конференції Української Соціял-Демократичної Партії Зах. Обл. УНР, яка відбулася дня 28 і 29 березня 1919 р. в Станіславові. - Дрогобич, 1919. - С.7, 8.
[51] Селянсько-Робітничий Трудовий З'їзд // Республіканець. - 1919. - 10 липня. - С.2.
[52] ЦДІАУЛ. - Ф.328. - Оп.1. - Спр.104. - Арк.46; Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевид. в Україні. - Т.8. - Львів, 2000. - С.3165.
[53] *Винниченко В.* Відродження нації. - Част III. - К. - Відень, 1920. - С.289, 290.
[54] *Темницький В.* Першого Травня 1919 р. у Рівному // Вперід! - 1927. - 1 травня. - С.12.
[55] Республіка. -1919.-6 квітня. - С.2.
[56] ЦДІАУЛ. - Ф.309. - оп.1. - Спр.2257. - Арк.36, 36 зв.
[57] Вперед. - 1920. - 7 липня. - С.1.
[58] Земля і воля. - 1920. - 11 липня. - С.1, 2.
[59] ЦДІАУЛ. - Ф.360. - Оп.1. - Спр.562. - Арк.47.
[60] *Макух І.* На народній службі. - Дітройт, 1958. - С.302.
[61] Державний архів Львівської області (далі - ДАЛО). - Ф.256. - Оп.1. - Спр.40. - Арк.83.
[62] ЦДІАУЛ. - Ф.309. - Оп.1. - Спр.2257. - Арк.38, 38 зв.
[63] Там само. - Ф.205. - Оп.1. - Спр.442. - Арк.72.
[64] Конференція // Вперід! - 1928. - 22 січня. -С.1.
65 ДАЛО. - Ф.121. - Оп.2. - Спр.190. - Арк.3.
[66] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф.6. - Оп.1. - Спр.470. - Арк.3; V конгрес // Вперед. - 1929. - 20 січня. - С.1.
67 ЦДАГОУ. - Ф.6. - Оп.1. - Спр.470. - Арк.9, 10.
[68] V конгрес // Вперед. - 1929. - 20 січня. - С.1, 2.
[69] ЦДАГОУ. - Ф.6. - Оп.1. - Спр.470, арк. 14; V конгрес // Вперед. - 1929. - 20 січня. -С.1.
[70] Державний архів Івано-Франківської області (далі — ДАІФО). — Ф.2 —Оп.1. — Спр.1066. -Арк.1,2.
[71] *Макух І.* На народній службі. — С.370, 371.
[72] Pierwszy poseł ukraińskiej socjalnej demokracji w Sejmie Rzeczypospolitej // Robotnik. - 1930. - 24 maja. - S.3.
[73] Львівська конференція // Вперед. - 1933. - травень. - С.2; Współpraca socjalistyczna // Robotnik. - 1933. - 1 lutego. - S.1; Konferencja lwowska // Ibid. - 2 lutego. - S.1.
[74] Детальніше див.: *Райківський І.* Взаємини українських соціал-демократів Галичини з Польською партією соціалістичною в 1918-1939 рр. // Галичина. - 2002. - № 8. - С.70-86.
[75] Розбудова професійних союзів // Професійний вісник. — 1929. - Жовтень. — С.1; Sprawy narodowościowe. - 1929. - № 3-4. - S.482.
[76] Солідарний голос політичних партій про події в краю // Діло. - 1930. - 1 жовтня. - С.1; Громадський голос. - 1930. - 11 жовтня. - С.2.
[77] ЦДІАУЛ. - Ф.309. - Оп.1. - Спр.1918. - Арк.60.
[78] Там само. - Арк.66.
[79] Archiwum akt nowych w Warszawie, Urząd Wojewódzki we Lwowie. 1920-1939. - Sygn.13. - S.210 zw.; Громадський голос. - 1933. - 14 січня. - С.3.
[80] Українські соціялістичні партії про положення на Україні // Громадський голос. — 1934. - 20 січня. - С.2; Проти більшовицького гнету і проти русифікації України // Діло. - 1934. - 20 січня. - С.3, 4.

[81] Конференція народоправних сил // Громадський голос. — 1935. — 19 січня. — С.2; Український Соціалістичний Бльок. Резолюції Української Соціялістичної Конференції // Там само. - 26 січня. - С.2; Sprawy narodowościowe. - 1934. - № 5-6. - S.609.
[82] Наради Екзекутиви УСДП // Громадський голос. - 1935. - 7 грудня. - С.7.
[83] Робітничий голос. - 1938. - Травень. - С.1.
[84] *Тємницький В.* Завдання Української Соціял-Демократії // Там само.
85 Там само.
[86] ДАІФО. - Ф.2. - Оп.1. - Спр.1486. - Арк.4, 4 зв.
[87] Sprawy narodowościowe. - 1937. - № 4 - 5. - S.439.
[88] ЦЦІАУЛ. - Ф.408. - Оп.1. - Спр.587. - Арк.17, 18; *Квасниця і.* Велика втрата // Робітничий голос. - 1938. - Березень. - С.2.
[89] *Володимир Тємницький Ц* Діло. - 1938. - 28 січня. - С.7.
[90] *Квасниця І.* Велика втрата // Робітничий голос. - 1938. - Березень. - С.2.

In the article, the author recounts the life and work of Volodymyr Temnyts'kyi, the associate of UNR governments, long-term head of the Ukrainian social-democratic party (USDP), which played a considerable role in the history of West Ukraine in the end of the 19th - first half of the 20th centuries.

*Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2004. - № 5.

О.В.Ясь (Київ)

БОРИС КРУПНИЦЬКИЙ

*(до 110-річчя від дня народження)**

Однією з перших спроб накреслити програму "нових синтез" стала брошура Б.Крупницького "До методологічних проблем української історії" (Авгсбург, 1946). Вона викликала дискусію про шляхи та засади розвитку повоєнної національної історіографії та про "переоцінку історіографічної спадщини" в наукових осередках української еміграції 1946-1949 рр. У дискусії взяли участь відомі дослідники: Л.Окіншевич, В. Мацяк, В. Петров та ін. Вперше проблеми, порушені Б. Крупницьким, обговорювалися на конференції історичної групи У В АН 6 липня 1946 р. Ця дата вважається офіційним часом її створення[49]. З матеріалів конференції була опублікована тільки вищеназвана брошура [50], яка складалася з трьох розділів: 1. Завдання української історичної науки на еміграції; 2. Про народницький і державницький напрям в українській історіографії; 3. Генетична і порівняльно-соціологічна методи. Пізніше вони були передруковані у посмертній збірці статей Крупницького [51]. На думку вченого, розвиток національної історіографії XIX-XX ст. засвідчив, що обидва напрями пов'язані з певною "методою досліджень". Народницький напрям з другої половини XIX ст. використовував "генетичну методу", яка ґрунтувалась на відтворенні та реконструкції зв'язку між подіями у процесі їх розвитку, між минулим та сучасним у межах власне однієї країни. "її головними представниками треба вважати Володимира Антоновича і Михайла Грушевського, - відзначав Крупницький. - Це метода історично-органічної школи, здавна відомої в Європі від часів романтики"[52]. Найважливіше досягнення "генетичної методи" історик вбачає в реконструкції безперервності українського історичного процесу в схемі М.Грушевського (1904), яка "...була завершенням праці цілого покоління українських істориків-генетиків"[53]. Натомість державницький напрям, за твердженням Крупницького, застосовував "порівняльно-соціологічну мето-

*Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2004. - № 5.

ду", що найпомітніше у студіях В.Липинського, зокрема в його "Листах до братів-хліборобів". Цю методу Крупницький характеризує таким чином: "...Порівняльно-соціологічна метода досліджує основне, суть, структуру, провідні лінії історичного явища чи історичної доби, але не зсередини, ізольовано, а скорше у взаємовідносинах, протиставленнях або ототожнюваннях з паралельними явищами широкого історичного потоку. При порівняльно-соціологічній методі береться здебільшого якогось явища в європейськім або в світовім масштабі на увагу, в той час як генетична метода, коли брати її як історичну методу, обмежується здебільшого іманентним розвитком якоїсь країни"[54]. Поширення використання "порівняльно-соціологічної методи" Борис Дмитрович пов'язував з необхідністю інтеграції української історичної науки до загальноєвропейського та світового процесу для опрацювання дослідницьких проблем, зокрема проблеми взаємовідносин між західною цивілізацією та Україною. "В основному порівняльно-соціологічна або універсальна метода означає для нас сьогодні виступ з меж локальности і своєрідного провінціялізму в історіографічній сфері. Зв'язати Україну з загальноєвропейським розвитком - це наше чергове завдання, тим більше необхідне, що й Європа сама переходить в нові фази свого існування", - зазначав історик [55]. Аналізуючи розвиток народницького та державницького напряму, Крупницький підкреслював, що вони розвивалися шляхом контроверсії, протиставляючи "народні маси" "національній аристократії" (державотворчій верстві), конструктивні та деструктивні чинники історичного процесу тощо. Такий підхід до дослідження історичної минувшини України, на думку вченого, незважаючи навіть на ґрунтовний документалізм Антоновича та його послідовників, обумовлював звуження кругозору в інтерпретаціях та реконструкціях, викривлення в оцінках фактів і подій, оскільки штучно обмежувався об'єкт дослідження. Проте прогностичні оцінки Крупницького стосовно розвитку української науки несподівано оптимістичні. На його думку, державницький напрям, що виник як зворотна реакція на народництво, знаходився тільки на початковій стадії свого розвитку, а відтак мав значні потенційні можливості для своєї еволюції. Підстави для такого висновку Борис Дмитрович вбачав у новітніх "відламах" державницького напряму. "Найстарший напрям заступали засновники державницької ідеології В.Липинський, С.Томашівський, Д.Дорошенко й т.д., ті, що трималися ідеї трудової монархії, - зазначав він. - Супроти цих консервативних поступовців поволі набирав обличчя націоналістичний відлам державництва і відлам демократно-соціалістичний. Щодо цього останнього, то тут до деякої міри можна говорити про синтезу між народницьким і державницьким напрямами. Лінія соціяльна, захист інтересів трудового, простого народу висловлює себе по-старому в працях представників демократичного і соціялістичного напряму, сполучаючись з виразними державницькими тенденціями. Але й взагалі легко собі уявити, що лінія національно-державна і соціяльна можуть привести в працях майбутніх істориків до злиття обох напрямків" [56]. Слід зауважити, що ідея синтезу, інтеграції науково-теоретичної спадщини двох напрямів, висунута Б.Крупницьким, була не стільки методологічним підходом, скільки питанням примирення тривалої конфронтації двох традицій української історичної думки, кожна з яких постала як реакція на соціокультурні запити свого часу. Вочевидь, Борис Дмитрович чудово розумів, що контроверсія „народництво-державництво", яка культивувалася на еміграції у міжвоєнні часи, перешкоджала нормальному розвитку української історіографії в європейському дусі, зокрема не дозволяла реагувати на модерні виклики часу. Проблему поєднання "соціальної та національно-державної ліній" (тенденцій) в інтерпретації української історичної минувшини Крупницький розглядав і пізніше. Проте, на його думку, вона не обме-

жується побутуванням у сфері історії, а й поширюється на суспільну думку взагалі. "Національне питання, - підкреслював історик, - у нас щоразу висовується на перший плян, а тому ми в ньому персоніфікуємо все або майже все... Так, як персоналізм шукає синтези між індивідуальним і колективним, себто між індивідуальним і соціяльним, так у нас питання стояло і стоїть про синтезу між лінією національною і соціяльною, питання про те, як узглядни-ти інтереси національні з інтересами соціяльними. Безперечно, в ряду наших національних проблем - це одна з найважливіших"[57]. Резюмуючи свої думки, Крупницький зазначав: „Десь треба знайти синтезу між національним і соціальним, розумну, творчу синтезу, без якої наші сусіди все зможуть у нас розкласти і обеззброїти"[58].

Ідеї, висловлені Крупницьким, викликали низку відгуків. Зокрема, В.Мацяк вважав, що вони стали причиною для "відновлення наукових змагань" щодо "методологічних та ідеологічних основ" державницького напряму [59]. Відомий літературознавець та публіцист, приятель Крупницького В.Петров у циклі своїх есе характеризував його погляди на державницький напрям як "антинародницькі", розглядаючи їх як своєрідну духовну реакцію на інтелектуальні впливи повоєнного світу [60]. Проте, найцікавішим видається відгук українського історика права Л.Окіншевича, який оцінив брошуру Крупницького як "одне з найпомітніших явищ" новітньої української історіографії. Водночас він вказав і на суперечливість тези автора про використання репрезентантами одного напряму певної "методи": "Державницький (В.Петров пропонує звати його антинародницьким) напрям може послуговуватися і генетичною, і порівняльно-соціологічною методою, так само, як і народницький напрям може користати з обох цих метод" [61]. Недолік студії Крупницького він вбачав у відриві проблеми "синтези генетичної та порівняльно-соціологічної методи" від проблеми синтезу наукових напрямів. "Автор цілком до речі говорить про можливість синтези різних напрямів, - зазначав Л.Окіншевич. - Щодо цього, він має повну рацію. Але йому варто при цьому мати на увазі не народницький напрям як один зі складників синтези, - при всіх заслугах його представників перед українським народом, це вже явно перейдений стан, і теперішні прихильники цього напряму по суті стоять на цілком уже застарілих позиціях, - а ширший, який варто було б назвати радше "соціологічним"[62]. Тому в інтерпретації Л.Окіншевича у світлі методології інший "складник синтези" виступає не як застарілий "народницький", а як "соціологічний" напрям. Тільки за умови поєднання цих складників, на думку Лева Олександровича, можливо "сперти державницький напрям" на "історично-порівняльну методу" на широкій соціологічній основі.

Слід підкреслити, що критика позитивістичної методології, яку спостерігаємо у студіях Б.Крупницького, співзвучна тогочасним інтелектуальним настроям. Так, відомий італійський історик Бенедетто Кроче (1866 - 1952) підкреслював, що історики-позитивісти віддавали перевагу виключно "національним історіям" та реконструкціям причинно-наслідкових зв'язків з витлумаченням усієї суми наявних історичних фактів [63]. Гіперболізованим виявом позитивізму стали реконструкції, в яких пошук численних універсальних і водночас формальних закономірностей історичного процесу, що мали б пояснити весь фактографічний матеріал, доводився до абсурду. Приміром, у працях Курта Брейзіга (1866-1940), одного з найвідоміших представників німецької історіографії першої половини XX ст., на які неодноразово посилається Б.Крупницький, знаходимо 24 закони першого ступеня та величезну кількість законів і закономірностей з меншими ступенями загальності [64]. Тож неухильне слідування позитивістській методології, абсолютизація емпіричного матеріалу в наукових дослідженнях часто призво-

6-1-4-1121

дили до обмеження кругозору істориків, а іноді до створення громіздких та чудернацьких історичних реконструкцій.

У своїх пізніших студіях Б. Крупницький неодноразово повертався до розгляду соціокультурних та інтелектуальних передумов розвитку української історіографії, які призвели до висунення та обґрунтування схеми Грушевського і спричинилися до формування народницько-державницької парадигми у національному науковому процесі. Зокрема, він підкреслював роль "територіально-історичних студій" у формуванні традиції дослідження історії окремих земель та територій в українській науці на відміну від централістичного спрямування російської історіографії, скерованої на висвітлення та реконструкцію історії державних центрів [65].

Історичні погляди Б.Крупницького у повоєнний час найповніше виявилися в його дискусії з Віктором Бером на сторінках часопису „Орлик" у 1947 р. [66]. Під цим та іншими псевдонімами на еміграції вміщував свої розвідки відомий вчений та публіцист Віктор Платонович Петров (1894-1969). Дискусія Крупницького з Петровим цікава насамперед з історіософського погляду як реакція українських учених на модерні інтелектуальні впливи. Приводом до дискусії стала низка публікацій В.Бера (Петрова) у збірниках МУРу [67], тижневику „Час" та інших виданнях. Однак, детальніше формалізувати проблемне поле у представлених нижче розвідках надзвичайно складно, оскільки опоненти застосовували як міждисциплінарний, полісемантичний науковий апарат, так і методологічні підходи з різних дисциплін та галузей, які вільно переходили з культури і мистецтва у суспільно-політичну та наукову сферу і навпаки. До того ж учасники дискусії керувалися різною мотивацією. Б.Д.Крупницький прагнув більш-менш чітко окреслити межі застосування запропонованого В.П.Петровим методологічного підходу, який той визначив як „методу заперечення", у світлі тогочасної пізнавальної ситуації. Натомість Віктор Платонович був схильний до надмірної абсолютизації та генералізації свого підходу, хоча робив це майстерно, спираючись на довершену, відточену систему аргументів на основі власних інтерпретацій деяких явищ та подій кількох епох європейської історії. Імовірно, що для Петрова це була інтелектуальна гра, що захоплювала його, давала можливість опосередковано висловити своє скептичне "Я". Недарма в емігрантських колах Петрова-Бера за неприхований, перманентний, а іноді й злісний скептицизм називали українським Анатолем Франсом[68]. На відміну від Петрова, в історіософських інтенціях Крупницького скептицизм стосовно об'єктивістського (позитивістського) тлумачення фактів та причинно-наслідкових зв'язків поєднується з антропоцентричними підходами в історичних реконструкціях. "...Я не належу до істориків-об'єктивістів, які хотять з історичного процесу зробити щось, що ніби відбувається або витворюється поза нашими людськими плечима. Ми творимо історію, і ми є її носіями. Цей "суб'єктивний підхід" примушує мене в центр ставити саму людину і говорити про людське наставления, про людську реакцію", - наголошував Крупницький [69]. Однак суб'єктивізм у тлумаченні Бориса Дмитровича залежить не стільки від особи історика, скільки від багатовимірності досліджуваного об'єкта. Суб'єктивізм у наукових реконструкціях, вважав Крупницький, реалізується через людську діяльність, зумовлену загальною мотивацією потреб, волею та реакцією історичної людини. Таке розуміння суб'єктивізму, гадаємо, пов'язане з його захопленням ідеями персоналістів, зокрема студіями французького філософа Еммануїла Муньє (1905-1950), який проголосив ідею пріоритету людської особистості щодо цивілізації чи іншої "системи колективізму" (соціальної організації)[70] . У повоєнній Європі персоналізм розглядали як інтелектуальний виклик тоталітарним ідеологіям, зокрема

радянському сталінізму. "Історія складається з неповторних явищ, - писав Крупницький, - явищ одноразових, індивідуальних, з явищ, при досліді яких треба не спускати з очей основну фігуру історичного процесу - людину як окрему особу і людину як народ-націю. Люди роблять історію, і коли історик або соціолог натрапляє на якісь правила сталості й подібності в "добах", то треба не забувати, що вони є висловом або результатом людської діяльности, людських реакцій на оточення і свій внутрішній світ, сталих реакцій, подібних реакцій. Отже, настановлення людське в добі і добах важніше, ніж об'єктивний, зоб'єктований стан "епохи"[71].

Поряд з низкою праць історіософського та історіографічного спрямування Крупницький опублікував ряд розвідок, присвячених добі Хмельниччини, в яких порушив проблему формування та еволюції оціночних критеріїв щодо оцінки історичної особистості Б.Хмельницького в українській історіографії. Відзначаючи варіативність образів Хмельницького в українській історичній науці[72], на яку вказував Борис Дмитрович, слід підкреслити його прагнення сформулювати інтегративний підхід до цієї постаті. Причому, останній споріднений з його історіософськими студіями. Крупницький вважає, що поєднання "національної і соціальної ліній історичного процесу" може спричинитися до формулювання виваженої та адекватної оцінки постаті Б.Хмельницького в українській історії. "Можливо, - зазначає вчений, - некритичне державництво 18 ст. і скептичне народництво 19 ст. утворять завдяки нашій праці синтезу національного і соціяльного моменту ту свідому синтезу державництва з соціяльними первнями, без якої не може бути правдивого зображення, реального, сильного своєю пластичністю і перспективністю історичного малюнку"[73]. Водночас Крупницький розглядав Хмельниччину в контексті революційних зрушень початку XX ст. „Повстання української державности в 1917-1920 рр. і боротьба за її відновлення впродовж першої половини 20 ст. видвигнули низку проблем, які дуже наближають нас до проблематики Хмельниччини, - писав історик. - Досить тільки пригадати, яке значення мали і мають для нас гасла соборності і незалежносте, щоб зараз ще відчути цілу вагу тої ж проблематики за часів Хмельницького. Наші політичні орієнтації, наші блукання між Польщею і Москвою - як живо пригадують вони нам подібні блукання гетьманової політики, починаючи з 1648 р.! Та й пов'язаність національного з соціяльним, що так явно виявила себе в революції 1917 р., знову веде нас до тої ж Хмельниччини"[74].

Наприкінці 40-х років наукові дискусії про історичні цикли, культурно-історичні комплекси та цивілізаційну належність окремих народів і країн, які точилися у світовій науковій думці, спричинилися до появи студій українських вчених з означеної проблематики. Взаємозумовленість соціально-політичного та наукового аспектів цієї проблематики, яка пов'язана з віссю Захід-Схід, випливала не тільки з геополітичного становища українських земель, а й із суперечностей та особливостей історичного розвитку, насамперед, із специфіки тієї чи іншої історичної доби на національному терені. За еміграційних передумов наукового розвитку "орієнтаційна проблематика", як і проблема цивілізаційної належності або теорія доби, досить вільно переходила з наукової сфери до політичної і навпаки. Цю проблематику порушували у своїх студіях такі відомі репрезентанти української зарубіжної науки другої половини 40-х - початку 50-х років XX ст., як Д.Чижевський[75], В.Янів [76] та ін. Не обминув її у своїх працях і Борис Дмитрович та його тогочасний опонент Лев Окіншевич [77].

На думку Крупницького, Україна самим фактом хрещення від Візантії вирішила наслідок боротьби між Європою та Азією на користь першої. Таким чином, вона увійшла до "духовної родини європейських народів" і взяла участь

в їхньому цивілізаційному процесі. Подаючи ретроспективний огляд української історії, вчений констатує різну спрямованість історичного розвитку: для "Суздальщини - Московщини" - на Схід, а для українських земель (Київ-Галич-Львів) - на Захід. Резюме своїх поглядів Крупницький подає наприкінці розвідки: "Безперечно, Україна була окраїною Європи, межею проти іншого неєвропейського світу. Як Іспанія на Заході, так Україна на Сході Європи боронила останні бастіони європейського духу проти турецько-татарського чи арабського світу. Але, борючись, вона жила європейським життям. Український розвиток завжди був європейським розвитком. В українців було європейське наставления, а це рішає. Тому говорити про європеїзацію України можна тільки з непорозуміння. Україна є частина духовної Європи, незважаючи на всі особливості її розвитку, вимушені обставинами, і тут нема чого європеїзувати: треба тільки підтримати її вічний європейський дух. Органічний шлях українського розвитку є європейський"[78].

В іншій праці Б.Крупницький дещо інакше сформулював свій підхід до цієї проблеми, хоча і дійшов майже ідентичного висновку: "Україна, безперечно, є синтезою між Заходом і Сходом, але синтези бувають різні, з перевагою того чи іншого елементу. В усякім разі європейськість України не підлягає жодному сумніву: з загальноєвропейського руху її не можна виключити, до нього вона належить органічно... Хоч Україна і належить фізично до Східної Європи, то вона духовно репрезентує в своїй синтезі Заходу і Сходу деякі важливі, навіть основні риси західної ментальності. Тому можна і навіть слід говорити про призначення України бути Заходом на Сході" [79]. Зауважимо, що у 1953 р. Б.Крупницький навіть планував видати у видавництві УВУ курс лекцій „Україна між Заходом та Сходом", який він читав в університеті [80].

Л.О.Окіншевич, якого Б.Д.Крупницький просив прорецензувати свою працю[81], вважав, що проблема взаємовідносин Сходу і Заходу в національній історії не вичерпувалася питанням про призначення України, а потребувала опрацювання цілого ряду інших аспектів національної історії. Тому вона не може бути розв'язана на засадах встановлення "вищості" певної культури. "Таке запитання, що його не раз ставлять собі українці, є в засаді невірне, - писав Л.О.Окіншевич. - Західна культура є, безперечно, старша, але східна є більше в процесі зросту... Так само й історична позиція народу не є недобра, ні тоді, коли вона свідчить про його повну сил молодість (з великими перспективами в майбутньому), ні тоді, коли вона свідчить про його мудру й багату на досвід зрілість" [82]. Відтак, пояснення та інтерпретацію явищ і подій національної історії доцільно виводити з ідеї внутрішнього конфлікту, який утворився внаслідок тривалого історичного побутування українського народу. Причому цивілізаційна межа, що проходила по українських землях, не залишалася сталою, а постійно переміщувалася в різні епохи. Тож в інтерпретації Л.О.Окіншевича проблема цивілізаційного положення України трансформувалася у питання "межового положення", "цивілізаційного перехрестя", конфронтації та взаємодії двох цивілізацій в історичному просторі України, що призводило часом до химерного поєднання західних та східних елементів в історії нашого народу. "Його трагічна історія, - писав Л.О.Окіншевич, - здається багато в чому пояснюється закладеним у ньому самому внутрішнім конфліктом. Водночас, це питання може бути складніше, ніж воно уявляється тим українським вченим і історикам, що без застереження залічують український народ і його історичний розвиток тільки до одного з відмінних культурно - історичних типів" [83].

Б.Д.Крупницький порушував також дотичні до „орієнтаційної проблематики" питання, зокрема проблему простору у східноєвропейських війнах

супроти Російської імперії та СРСР. На відміну від поширеної у ті часи думки про причини поразки воєнних кампаній 1709, 1812 та 1941-1942 рр., які пов'язували з кліматичними та географічними умовами Росії, вчений звертав увагу на етнокультурне середовище та його політичний потенціал. „Простір є не тільки географічне поняття, але й політичне: він включає в себе населення. - відзначав Борис Дмитрович. - Саме справа і полягала в тім, хто зуміє прихилити це населення до себе, хто зуміє змобілізувати ці основні, живі сили простору, далеко більш вирішальні, ніж клімат, віддалення тощо"[84]. Відтак, одну з основних причин поразки шведів, французів та німців вчений вбачав у неспроможності останніх привернути на свій бік найбільш густонаселені регіони (Балтика, Україна, Білорусь)."Трагедія тих, хто змагався з Росією, - стверджував він, - полягала в тім, що вони не вміли ані оцінити, ані змобілізувати чинників, що від них по суті залежало переборення простору, в той час, як Москва майстерно вела тут свою гру, обіцяючи всілякі „свободи", щедро даючи нагороди та створюючи ілюзії "нової ери", то застрашуючи і тероризуючи населення" [85].

Хвороби, що постійно дошкуляли Крупницькому у міжвоєнну добу і ставали на заваді його наукової творчості, дали про себе знати і після 1945 р., але він не припиняв своєї роботи. Так, праця „Гетьман Пилип Орлик (1672-1742), його життя і доля", яку Борис Дмитрович готував у 1947 р. на замовлення Науково-дослідного інституту української мартирологи, була написана ним практично на лікарняному ліжку. „Про життя Пилипа Орлика, - писав Крупницький Олександру Оглоблину 12 лютого 1947 р., - я пишу, але поволі. В лікарні воно тяжко і незручно, та й не вільно поки що напружуватися. Але я роблю і думаю, що з того щось напевно вийде"[86]. І таки дійсно вийшло! Вже в середині березня 1947 р. рукопис студії був підготовлений, але автору так і не судилося побачити свою працю за життя. Німецька валютна реформа 1948 р. призвела до ліквідації інституту, і працю було видано тільки 1956 р., вже після смерті Бориса Дмитровича [87]. В останні роки життя Крупницький публікував розвідки, присвячені діяльності української еміграції XVIII ст. в Європі, яку він розглядав з перспективи розвитку української суспільно-політичної думки [88]. "...Майже до 60-х років XVIII ст. українська еміграція тримала в своїх руках прапор незалежності України, - зазначав вчений. - Вона була репрезентована, насамперед, Орликами, батьком і сином. Вони вважали основним завданням пов'язати ідею незалежної і по можливости з'єднаної України (з'єднання Право- і Лівобережної України і тут на першому пляні) з європейською проблематикою того часу. Вони пропагували Україну, як країну, що при деяких умовинах могла знейтралізувати ту загрозу, яка насувалася на Європу зі Сходу. Для європейської рівноваги було потрібне існування сильної, з'єднаної України - це була альфа і омега політики мазепинців в Європі, може, на якесь півстоліття" [89]. Власне євроцентричність мазепинської еміграції Крупницький вважав не тільки одним з найбільших здобутків національної суспільно-політичної думки свого часу, а й цінним досвідом та орієнтиром для післявоєнної української еміграції.

Логічним продовженням досліджень, присвячених Мазепі, Орлику та мазепинській еміграції, стала велика монографія Крупницького про Данила Апостола. В оцінці його ролі в національній історії вчений виходив з історичної перспективи другої половини XVHI-XIX ст. Він писав, що "після Мазепи політична боротьба силою фактів пересунулася на лінію внутрішнього фронту. Захист інтересів автономної гетьманської держави, її прав і привілеїв ставав на перше місце і залишав усі інші інтереси далеко за собою... В загальному процес деформації України, ЇЇ перетворення на російську провінцію Апостолові до певної міри і на деякий час удалося спи-

нити. Але сили одної і другої сторони були занадто нерівні. Після смерті Апостола зараз же почалася ера безпосереднього російського правління Україною... Але що ця державність трималася ще і в другій половині XVIII в. і що завдяки цьому процес нівеляції вирівняння України на кріпацьку Росію затримався (а це скорочувало і наступний період кріпацтва на Україні) - в цім немала заслуга Апостола яко гетьмана" [90]. Борис Дмитрович також планував написати велику працю про епоху Кирила Розумовського. Клопотався про субсидію Рокфеллерівського фонду для поїздки у Францію з метою вивчення паризьких архівів [91]. Однак виконати свій задум він не встиг через різке погіршення стану здоров'я і залишив лише невелику розвідку про добу Розумовського [92].

Напружена дослідницька праця чергувалася з активною участю вченого у роботі науково-дослідних та навчальних осередків української еміграції. У 1947 р. Б.Крупницький очолив Історичну секцію УВАН та Історичну комісію НТШ. Він був також членом Науково-дослідного інституту української мартирології та Церковно-археографічної комісії Апостольського Візитатора для українців у Західній Європі та інших дослідницьких товариств і установ. За його редакцією вийшов збірник статей "В 300-ліття Хмельниччини" (Мюнхен,1948), який видали як 156 том „Записок НТШ".

Окрім того, Борис Дмитрович продовжував викладати в Українському вільному університеті, який перебрався з Праги до Мюнхена. „Проф. Борис Крупницький, - згадував колишній студент цього університету, нині відомий історик та видавець Олекса Вінтоняк, - користувався великою пошаною в студентів і тому мав найбільшу кількість слухачів. Говорив він дуже спокійно, врівноважено, а свої глибокі думки з історичних проблем висловлював звичайно простими словами. Для студентів був дуже приступний та радо давав вияснення на не завжди зрозумілі їм історичні проблеми та поради в писанні семінарійних праць" [93].

Крупницький швидко і з пристрастю відгукувався на події тогочасного емігрантського життя. Зокрема, він виступив на захист одного з представників "нової східноукраїнської еміграції" професора О.П.Оглоблина, який зазнав цькування з боку деяких еміграційних видань [94]. Слід зазначити, що Борис Дмитрович з великою цікавістю спілкувався з емігрантами з радянської України. Для нього, який залишив Україну після поразки визвольних змагань, ці відносини давали матеріал для роздумів, можливість познайомитися з іншим світоглядом та новими ідеями, що вчений цінував понад усе. Особливо добрі відносини склалися у нього з істориками Олександром Оглоблиним та Наталею Полонською-Василенко. Серед емігрантів це тріо навіть жартівливо називали „трьома мушкетерами" [95]. Майже відразу після таємничого зникнення свого опонента та приятеля ще з часів навчання у Київському університеті, відомого літературознавця, етнографа та історика В.П.Петрова (тоді на еміграції вважали, що його викрали радянські агенти), Крупницький видрукував спогади, присвячені цій непересічній особистості [96].

На межі 40-50-х років Крупницький почав тяжко хворіти, давалися взнаки й старі рани, одержані в часи визвольних змагань. Німеччина переживала перехідний етап реформ, що значно утруднювало спілкування з колегами. Тоді ж почали рватися старі зв'язки через від'їзд багатьох емігрантів до Сполучених Штатів, що практично призвело до майже повної ізоляції Круїницького у Гіммельпфортені на початку 50-х років. За свідченням Н.Полонської-Василенко, тоді його мало хто відвідував з українців, зокрема дружина покійного Д.Дорошенка та молоде подружжя Пріцаків [97]. Та, незважаючи на ці обставини, останні шість років свого життя Крупницький працював несамовито, намагаючись встигнути якнайбільше. Впродовж 1950-1956 рр. історик видав понад 50 праць та підготував до друку ряд інших.

У проблемно-тематичному відношенні науковий доробок Крупницького повоєнної доби можемо розділити на кілька напрямів. Насамперед, це традиційні напрями творчості вченого з міжвоєнних часів: 1/ історія України-Гетьманщини (І.Мазепа, Д.Апостол та ін.); 2/ висвітлення історії України XVII-XVIII ст. у західноєвропейських джерелах та літературі; 3/ мазепинці та історія мазепинської еміграції; 4/ нариси з історії „совєтської історіографії". Водночас у повоєнну епоху постають нові напрями творчості Крупницького: 1/ біоісторіографічні розвідки про ВЛипинського, Д.Дорошенка, М.Грушевського, М.Драгоманова та ін.; 2/ мемуарні статті про Д.Дорошенка, В.Петрова та ін.; 3/ проблемно-тематичні замітки з української історіографії; 4/ історіографічні огляди окремих етапів української історичної думки; 5/ синтетичні студії міждисциплінарного характеру, в яких власне історіографія поєднується з історіософією та методологією історії. Сам Крупницький у листі від 10 листопада 1954 р. до східноєвропейського інституту так визначив жанрову та дисциплінарну специфіку своїх студій: „Моя праця історіософічна. Тому мене в першу чергу цікавлять ідеї, настрої, методи нового покоління істориків, їх зв'язок і залежність від „старшого брата", роля Академії і нових державних університетів у дослідженні історії і т.д., і т.д. А звичайно ґрунт для цього дає історіографія" [98]. До таких праць, окрім вищезгаданої брошури "До методологічних проблем української історії" (Авгсбург, 1946), слід віднести три збірки наукових студій Крупницького: "Основні проблеми історії України" (Мюнхен,1955) "Українська історична наука під Советами" (Мюнхен, 1957) та "Історіознавчі проблеми історії України" (Мюнхен, 1959). Дві останні побачили світ уже після його смерті.

"Основні проблеми" складалися з виданих раніше, систематизованих і частково перероблених статей, в яких йшлося про підходи щодо розв'язання ряду дослідницьких проблем: принципи і методологічні засади періодизації національної історії, співвідношення географічних та природничих чинників українського історичного процесу, співіснування республіканської і монархічної тенденцій у козацько-гетьманській державі, визначення основних етапів формування станової держави, "призначення України" в світовому цивілізаційному процесі, проблема еволюції "українського духовного типу" в світлі модерних європейських філософських напрямів тощо. Взагалі проблематика, порушена Крупницьким, була пов'язана з поширенням ідей культурно-історичної антропології, яка спонукала істориків та дослідників соціогуманітарних дисциплін дедалі більше зосереджуватися на проблемах та суперечностях пізнавального процесу. Зазначені особливості пізнавальної ситуації, пов'язані з впливом екзистенціалізму наприкінці 40-х - на початку 50-х років, доволі добре прокоментував сам Крупницький. "Екзистенціялізм не шукає вічних правд, — відзначав історик, — він цікавиться ними тільки в зв'язку з людиною - і є вже через те іманентно історичний. Коли феноменалізм проповідував вічні правди, шукав суттєвого, працював методикою універсальної тотожності, оглядав доби як цілість, то екзистенціялізм виходив і виходить не від об'єктів (сутей і ідей), а від суб'єктів. Для нього важливий не історичний процес у гегелівському формулюванні, а людина як така - минула, сучасна і майбутня..." ". Але вченого цікавила перш за все можлива реакція української ментальності на модерні виклики часу, до яких він зараховував екзистенціалізм та персоналізм. „Мене, як історика, особливо цікавить, як реагує український духовний тип на проблематику сьогоднішнього часу... - пише Крупницький. - В основі своїй світлий, життєстверджуючий і гармонійний український духовний тип навряд чи сприйме певні риси екзистенціялізму, особливо сартрівського вислову. Скорше він буде конформний з ідеями християнської екзистенції, з філософією серця, яка була здавна висловом його власних душевних переживань" [100].

Ще задовго до публікації "Основних проблем", у 1947-1948 рр. Крупницький пропонував скликати спеціальний конгрес УВАН для обговорення кола наукових проблем, пов'язаних з періодизацією національної історії [101]. Однак реалізувати цей задум у той час не вдалося. Тому свою "спробу періодизації" (як називав її автор) він висунув в "Основних проблемах". Полемізуючи з Михайлом Антоновичем, Крупницький відкидав його "формулу" про "колонізаційний здобуток" як "найбільш міжнародно-історичне досягнення України" [102]. На його думку, вона надто однобічна і висунута під впливом праць західноєвропейських, головним чином французьких та німецьких, істориків. Натомість періодизація історії України, пропонована Крупницьким, побудована на засадах поєднання державницького принципу з суспільним, тобто з урахуванням суспільно-політичних відносин ("принцип гравітації території" до певного центру). Вона складалася з семи періодів: "І. Передісторія України. ІІ. Князівсько-земські часи: а) Київська держава; б) Галицько-Волинська держава. ІІІ. Українські землі в складі Литовсько-Руської держави. IV. Україна - колонія шляхетської Польщі і козачий рух. V. Гетьманська держава 17-18 ст. і етапи її розвитку як станової держави. VI. Україна під Росією і Австрією і національний народницький рух XIX ст. VII. Спроби розбудови української державності у 20 ст. в умовах новітнього колоніального пригнічення" [103]. Періодизація, висунута Борисом Дмитровичем, так і залишилася призабутою, хоча окремі вчені високо оцінили її з перспективи багатьох років [104].

Чутливий до нових віянь європейської суспільної думки Б.Крупницький поєднував їхній аналіз з перспективами української проблематики та фахової зацікавленості історика. Однак науковий та суспільний розвиток XX ст., зокрема на еміграції та в діаспорі, висував проблеми, які складно було вирішити на традиційних засадах. Остаточно відкинути останні було неможливо через невирішеність проблем, які зумовили їхню появу, зокрема відсутність національної державності, незавершеність процесів етнонаціональної консолідації в Україні та несприятливі соціокультурні умови наукового розвитку на еміграції. Проблематика повоєнних студій Б.Крупницького яскраво відобразила цю своєрідну, певною мірою парадоксальну пізнавальну ситуацію, яка склалася в українській еміграційній науці. Вона була зумовлена суперечністю між традиціями українського наукового розвитку, деформованого імперськими, тоталітарними чи еміграційними умовами, та новітніми тенденціями європейського модерну, які потребували адаптації до вимог та потреб західного світу. Одночасно статус та завдання еміграційної науки вимагали збереження її національної самобутності в іноетнічному культурному та інтелектуальному середовищі. Ці обставини й покликали до життя ідею синтезу двох напрямів, двох "метод" дослідження, лейтмотивом якої було збереження національних традицій на нових засадах та в новітніх умовах. Втім, усвідомлення багатьох проблем, порушених Б.Крупницьким, на превеликий жаль, сталося на еміграції через кілька десятків років, коли на науковій авансцені з'явилася нова генерація українських істориків.

5 червня 1956 р. Борис Дмитрович відійшов у вічність. Доля виявилася надто нещадною для цієї талановитої та обдарованої людини, відпустивши їй для наукової праці менше 30 років життя, які припали на часи воєнного лихоліття, визвольних змагань, еміграції та на довгі роки тяжких хвороб.

49 *Wynar L* Ukrainian Scholarship in Postwar Germany, 1945-1952 // The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II /Ed. by W.Isajiw, Yu.Boshyk, R.Senkus. - Edmonton, 1992. - P.330. - Table 3; *Антонович М.* 50-річчя Української Вільної Академії Наук//Укр.історик. - 1995.- №1/4.- С.75.

[50] *Крупницький Б.* До методологічних проблем української історії/УВАН. Секція історична: I. Праці конференції історичної групи 6 липня 1946. - Авгсбург, 1946. - 23 с.
[51] *Крупницький Б.* /сторіознавчі проблеми історії України... — С.1-7, 176-182.
[52] Там само. - С.176.
[53] Там само. - С178.
[54] Там само. - С.178-179.
[55] Там само. - С.181-182.
[56] Там само. - С.5-6.
[57] *Крупницький Б.* Основні проблеми історії України / На правах рукопису. - Мюнхен, 1955. - С.84-85.
[58] Там само. - С.89.
[59] *Мацяк В.* Українська історіографія на нових шляхах // Літературно-науковий вісник. -Мюнхен, - 1949. - № 2. - С.260.
[60] *Бер В.[Петров В.П.]* Засади історії": I.Народництво; Ii. Антинародництво; Iii. В пошукуванні синтези//Час: тижневик (Фюрт). - 1947.- №5,7-8.
[61] *О-ч Л. [Окіншевич Л.О.]* Рец. на кн.: Крупницький Б. До методологічних проблем української історії / УВАН. Секція історична: I. Праці Конференції історичної групи, 6 липня 1946. - Авгсбург, 1946. - 23 с // Україна (Париж). - 1949. - № 2. - С137.
[62] Там само. - С137.
[63] *Кроче Б.* Историография позитивизма // *Кроче Б.* Теория и история историографии: Пер. с итал. И.М.Заславской. - М., 1998. - С.173-177.
[64] *Брейзиг К.* Законы мировой истории // Философия истории: Антология [Августин, И.Флорский, Дж.Вико, Ж.Кондорсе, И.Г.Гердер, И.Кант, Г.В.Ф.Гегель, К.Маркс, Ф.Енгельс, Ф.Ницше, В.Вундт, К.Брейзиг, О.Шпенглер, К.Ясперс, А.Тойнби, П.Тиллих, К.Досон, К.Левит, М.Мюллер, Ю.Хабермас, Ф.Фукуяма, А.Шафф, О.Тоффлер, Э.Гидденс] / Сост., ред. и вступ, ст. Ю.А.Кимелева. - М., 1995. - С.150-157.
[°5] *Крупницький Б.* Теорія III Риму і шляхи російської історіографії. - Мюнхен, 1952. - С.11.
[66] *Крупницький Б.* Теорії доби і сучасність // Орлик (Берхтесгаден). — 1947. — № 8. — С.7-12; № 9. - С.1-5; *Бер В. [Петров В.П.].* Проблема епохи // Там само. - 1947. - № 10. - С.4-8. Часопис „Орлик" видавався як місячник культури та суспільного життя у Берхтесгадені (курортне місто в Баварських Альпах) протягом 1946-1948 рр. Вийшло 22 номери.
[°7] МУР (Мистецький Український Рух) - об'єднання письменників української еміграції в Європі, засноване у вересні 1945 р. в Західній Німеччині, до якого належали представники різних літературних напрямків. До ініціативної групи по створенню МУРу входили: і.Багряний, В.Домонтович (псевдонім В.Петрова), Ю.Косач, І.Костецький, І.Майстренко, Ю.Шерех. МУР організовував творчі дискусії та конференції, виступав за об'єднання всіх українських письменників-емігрантів з різних земель (Радянська Україна, Галичина, міжвоєнна еміграція), видав кілька збірників: Альманах МУР. - Новий Ульм, 1946. - 4.1. - 187 с; Альманах МУР. - Мюнхен, 1946. - 4.2. - 127 с Див.: *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині й Австрії по другій світовій війні: У 2 т. - Мюнхен, 1985. - Т.1: Роки 1945-1951. - С.189-192; *Бойко Ю.* Куди йдемо? (З приводу I і II Збірників МУР'у) // *Бойко Ю.* Вибрані праці. - К., 1992. - С.328-344.
[68] *Крупницький Б.* Мої спогади про В.Петрова // Україна (Париж). — 1953. — № 9. - С.736.
[69] Його ж. Теорії доби і сучасність // Орлик (Берхтесгаден). — 1947. — № 8. - С.7-8.
[70] *Мунье Э.* Что такое персонализм? / Примеч. и пер с фр. И.С.Вдовиной. - М.,1994. - С.10-13
[71] *Крупницький Б.* Теорії доби і сучасність... — № 8. - С. 10.
[72] *Гром В.* Актуальні проблеми історії Хмельниччини у дослідженнях Б.Крупницького // Богдан Хмельницький та його доба: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р.). - К.,1996. - С.188-191; *Міщанчук Н.Г.* Назв, праця. - С.88-89.
[73] *Крупницький Б.* Богдан Хмельницький в світлі української історіографії// Арка (Мюнхен). — 1948. — № 3/4. - С.8. Перевидання цієї праці див.: Богдан Хмельницький в світлі української історіографії / Публікація та примітки *О.Яся* // Київська старовина. — 1995. - № 6. - С.31-35.
[74] *Крупницький Б.* Богдан Хмельницький і традиції козацької державности // Орлик (Берхтесгаден). - 1948. - № 3. - С.32.
[75] *Чижевський Д.і.* Культурно-історичні епохи. — Авгсбург, 1948. - 16 с
[76] *Янів В.* Протиставлення Сходу й Заходу з психологічного погляду // Визвольний шлях (Лондон). - 1953. - № 6. - С.20-24; № 7. - С.17-23; Його ж. Психологічні основи окциденталізму [габілітаційна робота 1947-1948 рр.] / Упоряд. д-р М.Шафовал. - Мюнхен, 1996. - VIII, 205 с.
[77] Див.: *Акіншзвіч Л.* [Окіншевич Л.] Пра "Цывілізацыйньїя Асновы" беларускага гістарычнага працэсу// Запісьі Беларускага інституту Навуки і Мастацтва (New-York). - 1953. - № 2. - С.70-79; *Okinshevich L* History Civilization of Eastern Europe in the Work of Arnold Toynbee // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. - New-York, 1952. - Vol. 2, № 2. - P.305-315; Його ж. Між Заходом і Сходом / Публікація та примітки *О.Яся* // Розбудова держави. - 1997. - № 7/8. - С.108-113.
[78] *Крупницький Б.* історичні основи європеїзму України // Літературно-науковий вісник (Регенсбург). - 1948.- №1.- С.130.
[79] Його ж. Основні проблеми історії України... - С.212, 214.
[80] *Полонська-Василенко Н.* Назв, праця. - С.Х.

81 *Падох Я.* Лев Окіншевич — видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. - Нью-Йорк-Мюнхен, 1985. - С.ЗО.

82 *О-ч Л. [Окіншевич Л.О.]* Між Заходом і Сходом // Україна (Париж). - 1952. - № 8. - С.614-615.

83 Там само. - С.615.

84 *Крупницький Б.* Проблема простору в східньо-европейських війнах новітніх часів // Україна (Париж). - 1949. - № 2. - С.86.

8= Там само. - С.87.

86 *Оглоблин О.* Борис Крупницький (1894-1956)... - С.8_.

87 *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672-1742): Його життя і доля / Вступи, ст. О.Оглоблина. - Мюнхен, 1956. - 78 с

88 Його ж. Українська суспільно-політична думка в XVIII ст. I. Часи Мазепи; II. Закордонна Україна і Пилип Орлик; // Орлик (Берхтесгаден). - 1947. - № 12. - С1-4; 1948. - № 1. - С.8-12J 1948. - № 4. - С.6-8.

89 Його ж. Українська суспільно-політична думка в XVIII ст.: II. Закордонна Україна і Пилип Орлик; //Орлик (Берхтесгаден). - 1948.- № 1. - С.12.

90 його ж. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727-1734). - Авгсбург,1948. - С.183.

91 *Полонська-Василенко Н.* Назв, праця. - С.XVIII.

92 *Крупницький Б.* Гетьман Кирило Розумовський в світлі характеристики його нащадка графа Камілла Розумовського // Календар-Альманах на 1948 рік. - Авгсбург-Мюнхен,1948. — С164-171.

93 *Вінтоняк О.* Назв, праця. - С118.

94 *Винар Л.* Олександер Петрович Оглоблин (1899-1992): Короткий біографічний нарис // Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк.— К. — Торонто, 1995. - С.361.

95 *Полонська-Василенко Н.* Назв, праця. - С.XXXII.

96 *Крупницький Б.* Мої спогади про В.Петрова... - С.730-737.

97 *Полонська-Василенко Н.* Назв, праця. - CVIII.

98 Там само. - С.XX.

99 *Крупницький Б.* Основні проблеми історії України... — С.199.

100 Там само. - С.203.

101 *Полонська-Василенко Н.* Назв, праця. - С.XXI.

102 *Антонович М.* Історія України: У 4 т. / 2-е вид. — Вінніпег, 1966.— Т.1: Княжа доба. - С.9. Перше видання студії М.Антоновича побачило світ у 1941 р.

103 *Крупницький Б.* Основні проблеми історії України... - С.26.

104 *Ждан М.* Княжа доба історії України в інтерпретаціях радянських істориків // Укр.історик. - 1977. - № 1/2. - С.41.

Т.П. Ралдугіна **(Київ)**

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА СПАДКОЄМЦЯ ОСТАННЬОГО ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ ДАНИЛА СКОРОПАДСЬКОГО (1904-1957рр.)

(до 100-річчя від дня народження)

Автор знайомить читачів з видатним діячем українського руху в еміграції - Данилом Павловичем Скоропадським, який після смерті батька - гетьмана Павла Скоропадського очолив гетьманський рух і багато зробив для консолідації різних політичних українських сил в ім'я соборної суверенної України.

Серед відомих представників українського руху в еміграції значне місце посідає постать Данила Скоропадського, сина видатного військового і державного діяча - гетьмана України Павла Скоропадського.

На надгробку гетьманича, що на лондонському цвинтарі Гемпстед, викарбовано напис: "Будую Україну для всіх і з усіма". Ці слова є ключем до розуміння його життєвого *credo,* лейтмотивом усієї його діяльності.

Після падіння Української Держави 1918 р. Данило Скоропадський 14-річним хлопчиком опинився разом з родиною на чужині. Проте мрії про незалежну Україну, ту, яку він, хоча й недовго, встиг відчути й побачити зблизька, ніколи вже його не полишали. Вона жила в його споминах, серці,

надіях. Твердо й непохитно слідуючи заповіту батька, Данило Скоропадський усе своє подальше життя присвятив служінню в ім'я України, був палким патріотом і свято вірив у майбутнє свого народу. У своїх численних виступах перед українською громадськістю він неодноразово підкреслював: "За майбутнє нашого народу я не боюся, бо вірю в його здорові й творчі сили. Вірю, що здорова національна стихія [...] змете з нашого тіла й заразу московського большевизму, а всі українські державники знайдуть шлях один до одного й, об'єднавшись під покровом одної керівної ідеї, у творчім пориві здобудуть і відбудують нашу Україну" [1].

Після смерті батька (1945 р.) Данило невдовзі перебрав на себе провід гетьманського руху в еміграції. Він, як і Павло Скоропадський, вважав, що українська державність може відродитися лише у своїй традиційній національній формі. Саме в історичній традиції, що корінилася в народі, вбачав гетьманич запоруку майбутнього відродження України і був упевнений, що вона як нація давньої культури, врешті-решт, виборе собі місце в світі, на яке мала повне право. Слід зазначити, що Данило Скоропадський, відданий гетьманській ідеї, водночас з повагою й толерантністю ставився до своїх політичних опонентів. Він ніколи не кидав камінням у тих, хто організував свого часу антигетьманське повстання проти його батька Павла Скоропадського і був причетний до повалення Української Держави 1918 р. Навпаки, він схиляв чоло перед кожною жертвою, що її принесли українці на вівтар Батьківщини, незалежно від їх політичної орієнтації [2]. Вміння піднятися над особистим, без упереджень оцінити події минулого в ім'я майбутнього було його суттєвою рисою.

Зважаючи на те, що відсутність національної єдності була одним з головних чинників поразки Української революції 1917-1920 рр., Данило Скоропадський робив усе можливе, щоб сконсолідувати різні українські сили в еміграції. Сваритися через форму влади в незалежній Україні, коли такої взагалі ще не було, гетьманич вважав недоречним і виходив з того, що тільки народ має право вирішувати в майбутньому це питання. Він неодноразово підкреслював, що належить до всього українства й вірно служитиме вільній Україні без огляду на те, чи буде там устрій монархічний, чи республіканський [3].

Водночас Данило Скоропадський був безкомпромісним і послідовним стосовно тих, хто заперечував ідею суверенної України. Багато зусиль доклав він, щоб добитися взаємодії з Державним центром Української Народної Республіки (УНР) в екзилі, і сподівався, що в ньому будуть представлені за паритетним принципом усі українські політичні рухи на підставі колегіальності й рівності.

Авторитет гетьманича серед української діаспори був надзвичайно високим, і його, безперечно, можна назвати одним із лідерів українського руху в еміграції. Показово, що багато з тих, хто виступив свого часу проти гетьмана Павла Скоропадського у 1918 р., став пізніше палким прихильником його сина - гетьманича Данила. Серед них і колишній член Директорії УНР О.Андрієвський, який у 1954 р. у листі до гетьманича писав: "[...] у Вашій особі я бачу маєстат української державності й перед Вами клоню мою сиву голову"[4]. Високо оцінював діяльність Данила й Осип Назарук - один з організаторів гетьманського руху в Америці, колишній активний учасник протигетьманського повстання.

Данило Скоропадський прожив усього 53 роки. Раптова загадкова смерть обірвала його життя в самому розквіті сил. Відомий діяч Організації Українських націоналістів (революціонерів) (ОУН-р) Ярослав Стецько у своєму прощальному слові на його могилі сказав: "Українці втратили в особі гетьманича визначну постать, щирого українського патріота, самостійника і

соборника, людину високої особистої культури і такту, аристократа не тільки по крові, але передусім по духу,[...] у своїй діяльності він мав тільки основну мету - українську державність"[5].

Добре знаний і шанований у колах української еміграції, Данило Скоропадський був невідомим в Україні. За радянських часів таке ставлення до провідників українського руху було звичним, бо відповідало тим ідеологічним нормам дозволеного чи недозволеного, у межах яких розвивалося все радянське суспільство.

За 13 років незалежності в Україні багато чого змінилося на краще. Це стосується і такого важливого питання, як вивчення й переосмислення власної історії. На зміну штампованому чи упередженому трактуванню історичних процесів, подій і фактів приходить виважений об'єктивний аналіз минулого. З небуття постають забуті імена, по-іншому виглядають на тлі епох головні їх діячі та провідники. За останній період чимало вже зроблено для відновлення історичної правди, зокрема вшанування тих, хто все своє життя присвятив служінню в ім'я соборної суверенної України. До когорти таких діячів належить і Данило Скоропадський. Проте й сьогодні його ім'я все ще залишається поза належною увагою науковців і фактично незнайоме широкому загалу. Можливо, це пояснюється тим, що джерельна база вивчення даної проблеми досить обмежена.

Недослідженим залишається розпорошений архів гетьманича. Деяка частина матеріалів раннього періоду (сімейні фотографії, листи до батька) входить до фамільного фонду Скоропадських (ф.1219), що зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Велика кількість документальних матеріалів була передана після смерті гетьманича Східноєвропейському дослідному інституту ім. В.Липинського (США, Філадельфія) [6]. Достеменно відомо також, що значна частина архіву належала нареченій гетьманича Галині Мельник-Калужинській (1914-2002) і зберігається в даний час у Лондоні. Окремі цікаві документи входять до колекції В.Щербаківського (Бібліотека та Архів ім. Т.Шевченка Союзу Українців у Великій Британії). Серед них лист Данила Скоропадського до прихильників гетьманського руху та всього українського громадянства на чужині від 22 лютого 1948 р. та інші документи.

Цим переліком архівна спадщина Данила Скоропадського, безсумнівно, не обмежується. Вірогідно, що деякі матеріали могли потрапити до приватних колекцій, у першу чергу тих осіб, які належали до найближчого оточення гетьманича. Проблема пошуку та вивчення джерел для дослідників є в даному випадку першочерговою.

У період 1962-1971 рр. у діаспорі було видано цінні збірки документів і матеріалів (у 4-х частинах) під назвою "Коментар" (Лондон, вид-во "Млин"). На сьогодні це єдине видання, що містить чимало документів, листів і фотографій як самого гетьманича, так і його оточення. Окремої уваги заслуговує листування гетьмана з сином з приводу передачі гетьманських прав. Цінність "Коментарів" полягає і в тому, що вони розкривають певною мірою ключові проблеми розвитку гетьманського руху в еміграції з усіма його труднощами та суперечностями. З окремих документів, листів, спогадів постають такі історичні особистості, як В. Липинський, М. Кочубей, С. Шемет, митрополити А. Шептицький, Й. Сліпий та інші. Крім того, збірники містять цікаві матеріали про стосунки українців різних хвиль еміграції, окремих політичних угруповань та релігійних конфесій. Незважаючи на певні вади структурного характеру та відсутність достатнього професіоналізму в систематизації і подачі матеріалів, "Коментарі" є важливим історичним джерелом для дослідників. Вважаємо за потрібне зазначити, що це видання побачило світ

завдяки нареченій гетьманича Галині Мельник-Калужинській, бо саме вона стала ініціатором збирання й упорядкування документів про життя й діяльність Данила Скоропадського. Разом із подвижниками гетьманського руху М. Скрипником та А. Кирпичом Г. Мельник-Калужинська доклала чимало зусиль, щоб зберегти ці матеріали для нащадків. Початком великої, копіткої роботи стало подане нею оголошення, опубліковане майже в усіх еміграційних українських часописах, що виходили в різних куточках Європи, Америки та Канади. Наводимо текст цього оголошення:

"Звертаюся до всіх громадян, які мають документи про життя та діяльність св.[ітлої] пам.['яті] гетьманича Данила Скоропадського: листи, фотографії, спогади, публікації в пресі і т. п., з ласкавим проханням допомогти мені зберегти ці матеріали для історії та для написання монографії про покійного. Всі кошти й видатки, зв'язані з копіюванням та надсилкою матеріалів радо переберу на себе. Гарантую повернення оригіналів власникам їх. Адреса для надсилки матеріалів: H. Melnyk, 63, Minster Road, London, N, W. 2, England. Заздалегідь дякую за співпрацю. Г. Мельник-Калужинська"[7].

Все своє подальше життя ця жінка присвятила шляхетній справі збереження доброї пам'яті про гетьманича та фамільних реліквій, що належали Данилу, як спадкоємцеві славного роду Скоропадських.

У журналі "Київська старовина" (№2, березень 2002) вміщено статтю автора даної публікації "Реліквії родини Скоропадських у Музеї історії м. Києва". У ній мова йде про безцінний дарунок, який у 2001 р. передала до Києва Галина Мельник-Калужинська. Це золоті фамільні персні родини Скоропадських, оригінальні фото, документи, побутові речі. Значну частину колекції становлять матеріали Данила Скоропадського, багато з яких унікальні.

Бібліографія тематики ґрунтується в основному на публікаціях, виданих свого часу діаспорою. Найбільш відомою книгою, присвяченою гетьманичу, і на сьогодні залишається збірник І. Ісаєва "За Україну", виданий Союзом гетьманців-державників США і Канади на згадку про історичну подорож Данила до цих країн у 1937-1938 рр. (І. Ісаєв. За Україну. - Едмонтон, 1938). У ньому повністю відображено хроніку першого візиту гетьманича за океан і вміщено тексти всіх його виступів перед українською громадськістю. У 1947 р. промови Д. Скоропадського, що увійшли до збірки "За Україну", було видано окремою книжкою "Державництво і патріотизм"(Лондон, 1947). Заслуговує на увагу й праця А. Кущинського "Гетьман Павло і гетьманич Данило Скоропадські" (Чікаго, 1968), в якій, хоча й стисло, але відбито основні віхи життя гетьманича. Окремі статті про Данила ввійшли в такі збірки, як "У 60-річчя відновлення гетьманства" (Торонто, 1978) та "За всенаціональну єдність" (Торонто, 1983).

Найменш відомий і досліджений лондонський період діяльності Данила Скоропадського, хоча саме той час був найбільш плідним і водночас найбільш складним у його житті (взаємини Союзу гетьманців-державників (СГД) з УНРадою, незгоди у гетьманському русі, труднощі особистого характеру). Певною мірою цей етап життєвого шляху гетьманича висвітлюється в періодичних гетьманських часописах "Український літопис", "Світанок", "Голос державника", "Український робітник", "Ранок", "Плуг та меч", "Державницька думка", "Батьківщина" та ін., що виходили в різних регіонах Європи, Америки і Канади.

Останнім часом публікації про Данила Скоропадського з'являються і у вітчизняних виданнях. Серед них стаття Г. Бондаренко "Доля і подвижництво" і дві статті В. Штинько "Сіль волинської землі" та "Наречена гетьма-

7-4-1121

нича", вміщені у збірнику "Роде наш красний" (Луцьк, 1996). Статті присвячено Галині Мельник-Калужинській та її нареченому гетьманичу Данилу. Вони були написані після відвідування п. Галиною своєї батьківщини на Волині. Спробу відобразити основні віхи життя та діяльності Данила Скоропадського зробив на сторінках "Київської старовини" (№ 4, липень-серпень 2002) П. Гай-Нижник у публікації "Гетьманич Данило Скоропадський (1904-1957)".

Цього року виповнилося 100 років від дня народження Данила Скоропадського, який народився 31 січня (13 лютого н.с.) 1904 р. в Петербурзі. Своє ім'я він отримав на честь гетьмана Данила Апостола. Він був четвертою дитиною в родині Павла і Олександри Скоропадських, які на той час уже мали двох доньок - Марію (1898), Єлизавету (1899) та сина Петра (1900). Батьки Данила за своїм походженням, багатством і становищем належали до найвищих аристократичних кіл Петербурга.

Павло Петрович Скоропадський - блискучий кавалергард і флігель - ад'ютант царя, герой російсько-японської війни і один із найбільших свого часу землевласників. Від діда і батька йому з братом Михайлом перейшли у спадок великі володіння в Полтавській та Чернігівській губерніях (Тростянець, Полошки, Ярошівка, Восковці, Дунаєць, Кубаров). У Кубарові містився один із кращих у Російській імперії кінних заводів, великий винокурний завод; у Полошках добувалася високоякісна глина, що використовувалася на власному заводі для виробництва цегли; в Кубаровсько-Дунаєцькому та Тростянецькому господарствах продавалися будівельні матеріали. Ці маєтки щорічно давали сім'ї Скоропадських величезні прибутки.

Олександра Петрівна Скоропадська (Дурново) була єдиною дочкою генерал-ад'ютанта Петра Павловича Дурново, який також займав чільне місце у вищій ієрархії російського суспільства і належав до його найзаможніших верств - був засновником Сибірського торгового банку, членом Алтайського золотопромислового товариства, мав великі маєтки у В'ятській та інших губерніях. Матері Олександри Дурново - Марії Василівні (з роду Кочубеїв) належало кілька маєтків на Полтавщині - Чутово, Кочубеївка, Іскрівка, Скороходове.

По лінії батька Данило Скоропадський успадкував належність до одного з найстаріших і найвідоміших українських родів. Своїм корінням цей рід сягав середини XVII ст., коли вперше документально було зафіксоване прізвище Федора Скоропадського, який прославив своє ім'я в бою під Жовтими Водами 1648 р., під час визвольної війни українського народу проти польського панування [8]. В листі до Данила 1925 р. Павло Скоропадський із гордістю нагадував сину, що предки його були "простими козаками й нобілітацію роду свого дістали за службу при війську, за відвагу, за енергію, за військовий хист, ними виявлений..." [9]. Далі гетьман писав, що вони (предки. -*Т.Р.)* "ніколи не бажали спокійного життя без турбот і без праці, йшли тернистими шляхами і доходили до високого становища в державі й до видатної ролі в історії свого народу"[10]. Одним із таких діячів в українській історії був гетьман Лівобережної України Іван Скоропадський (1646-1722), якому доводилося в тяжкий післямазепинський період постійно стримувати розгін переможця Петра І, який прагнув знищити автономію України. Іван Скоропадський синів не мав, тому продовжувачем роду став його брат Василь (сотник Чернігівського полку, а потім - генерал-бунчужний гетьмана), який і був безпосереднім предком Данила Скоропадського. Протягом трьох століть цей рід дав Україні багатьох визначних військових, державних і громадських діячів.

Члени роду Скоропадських ріднились у шлюбах з найвідомішими козацько-шляхетськими родинами, серед яких були Апостоли, Бутовичі, Гамалії, Забіли, Закревські, Кочубеї, Лисенки, Кулябки, Лизогуби, Марковичі,

Миклашевські, Милорадовичі, Тарновські, Полуботки[11]. Крім того, в жіночих лініях рід Данила Скоропадського був пов'язаний з великокняжими династіями Рюриковичів, Гедиміновичів, а також із пануючими європейськими родами [12]. Нащадками цих династій у прямій лінії були бабуся Данила по батьку - Марія Андріївна Миклашевська і мати гетьманича - Олександра Петрівна, яка по материнській лінії походила з відомого українського роду Кочубеїв. Одним з найдавніших предків Олександри Скоропадської (Дурново) вважається також граф Анрі де Монс, виходець з Фландрії, який ще в середині XIV ст. опинився й осів на Чернігівщині[13].

У статті "Герб і рід Скоропадських" Р. Климкевич зазначав, що гетьманич становив X покоління від Федора Скоропадського, XXXIII - від Рюрика, XXIII - від Гедиміна, XXX - від Олафа, короля Швеції, XXVIII - від англійського короля Гарольда, XIX - від візантійського цісаря Константина Мономаха [14]. Як бачимо, родове дерево Данила Скоропадського було глибоко вкорінене в найдавніші верстви не тільки української, а й загальноєвропейської історії.

На формування національного світогляду хлопця й усвідомлення ним генетичної причетності до славних діянь предків певною мірою впливало перебування щоліта в родових маєтках батька - Полошках (вперше Данила привезли туди у шестимісячному віці) [15] і Тростянці на Чернігівщині. Портрети гетьманів (у тому числі й Мазепи) [16], старі образи й козацька зброя, рідкісні книги, що збиралися століттями дідами й прадідами, безсумнівно, не залишали Данила байдужим. І, можливо, саме тут, серед мальовничої природи, співучої української мови і родових традицій, він, всупереч елітарному оточенню Петербурга, найбільше відчував свою спорідненість із українським народом.

Але, на жаль, національний колорит Полошок і, особливо, Тростянця, не був на той час таким виразним, як, наприклад, за Івана Михайловича Скоропадського — діда Павла Скоропадського і прадіда Данила. Українська атмосфера пронизувала тоді все життя навкруги. У своїх спогадах Павло Скоропадський недаремно писав, що перші українські враження він отримав саме в будинку діда [17]. Іван Михайлович добре розмовляв українською мовою і ретельно дотримувався українських традицій не тільки в побуті, а й у релігійних обрядах. Його частими гостями були відомі українофіли та діячі української культури — Василь Тарновський, Василь Горленко, Григорій Галаган, Микола Ге та ін. [18] Тут, у Тростянецькому маєтку, постійно лунали пісні бандуристів, читали "Киевскую старину", обговорювали твори Тараса Шевченка, Миколи Костомарова та інших українських поетів та письменників. Як згадував Павло Скоропадський, він з 5 до 12 років, крім родових маєтків, Стародуба і Києва, взагалі ніяких інших міст не бачив [19].

Данилові у цьому відношенні пощастило менше, ніж батькові. Його дитячі роки пройшли в основному в Петербурзі, де сім'я проживала до середини 1918 р. Він зростав у російському середовищі і переважно під впливом російської культури. Як і всі діти тогочасної еліти, хлопчик отримав класичне домашнє виховання та освіту.

Цікавими документами, що висвітлюють петроградський період життя Данила Скоропадського, є неопубліковані досі його листи до батька, написані на фронт протягом 1914-1916 рр. (окремі листи датовано 1912 і 1917 рр.). Із 41 листа, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м.Києві, автор пропонує читачеві 8 з них - вони винесені окремим додатком до статті.

Листи яскраво відбивають внутрішній світ хлопчика з його інтересами, захопленнями, сприйняттям тогочасних подій, ставленням до рідних і близьких. Данилко, як називали його в родині, грав на роялі, альті, скрипці, вивчав

Г'

іноземні мови (англійську, французьку, німецьку), брав участь у дитячих концертах і виставах, відвідував театри та художні виставки, активно займався спортом. Взагалі коло інтересів хлопчика було надзвичайно широким. З раннього дитинства він цікавився також машинами і любив конструювати, займався випилюванням по дереву і здобував навички столярної майстерності. Речі, зроблені власними руками (етажерка, полиці, рамки для фото, підставки для квітів), він з любов'ю дарував близьким. Індивідуальні заняття вдома пізніше поєднувалися з навчанням у Першій петербурзькій гімназії.

Велику роль у вихованні дітей відігравала мати - Олександра Петрівна Скоропадська. Вона була душею сім'ї, її земним янголом-охоронцем. Павло Скоропадський, як кадровий військовий, не мав змоги приділяти дітям достатньо уваги, тому саме на дружину лягала чи не головна відповідальність за їх розвиток і становлення як особистостей.

Споглядаючи процеси, що охопили суспільство після лютневих подій 1917 р., і висловлюючи хвилювання за майбутнє дітей, вона в березні того ж року писала чоловіку: "Я с ужасом думаю о будущем воспитании Данилки. Как трудно будет внушить ему чувство порядочности в гнили окружающей среды, в которой приходится жить.[...] Но не беспокойся, я духом падать не буду, ни в каком случае, и детей твоих так или иначе выведу на путь правды и порядочности..."[20].

Незважаючи на тяжкий період, що розпочався після повалення царату, з його нестабільністю і непередбаченістю, повним розладом у суспільних відносинах і свідомості людей, Олександрі Петрівні дійсно вдалося врятувати дітей від втрати тих ідеалів, на яких вони виховувалися, і виростити їх чесними й шляхетними.

В цьому сенсі доречно згадати статтю О.Назарука "Гетьманська родина", яку автор написав у 1927 р., невдовзі після відвідування сім'ї Скоропадських у Берліні. Як сторонній спостерігач і людина неупереджена, він був зачарований атмосферою й стосунками, що панували в сім'ї гетьмана. Але особливе враження на нього справили діти. У зв'язку з цим він писав: "Діти виховані так, що дай Боже, щоб у кожного з нас діти були хоч трохи так виховані: вони вчені,побожні, працьовиті (працюють з гетьмановою в огороді). При тім поведения їх таке людяне і скромне, що їх тут усі люблять"[21].

1917 р. став фатальним для Російської імперії Романових і переломним для багатьох поневолених народів, що входили до неї. Із зреченням від престолу імператора Миколи II почався докорінно новий етап і в житті Скоропадських. Ця звістка застала сім'ю, крім батька, в Петрограді. Данилу виповнилося тоді 13 років. На той час у родині було вже п'ятеро дітей: 29 вересня 1915 р. у Олександри Петрівни народився ще один хлопчик - Павло.

Події, що вирували в революційному Петрограді, не могли залишитися поза увагою учня п'ятого класу гімназії, котрий звик до розміреного впорядкованого ритму столичного життя. У своєму листі до батька, написаному 9 березня 1917 р., він поділився своїми враженнями про те, що відбувалося довкола.

"Милый Папа, у нас тут беспорядки, тебе мама, наверное, про них уже писала. Мы долго сидели дома. На нашей улице почти не стреляли. Недалеко от нас, в церкви, на колокольне сидели городовые, которые стреляли в солдат. Теперь в городе спокойно. Мы уже выходили гулять. Сегодня были у Аничковского дворца. Почти все окна прострелены во многих местах. Дырки заклеены бумагой. На домах висят красные флаги. К нам приходили революционеры для обыска, но ничего не нашли. Они искали оружие. Твоё старое оружие на стене кабинета они вначале хотели взять, но потом решили, что не стоит.

Уроки у меня начались. Во время беспорядков многие учителя не прихо-

дили. Сегодня по телефону госпожа Фризон сообщила, что её обокрали. По городу ездят автомобили с красными флагами"[22].

Про революцію батько Данила довідався в Україні, де в той час дислокувався 34-й армійський корпус, яким він командував. Революційні події, що набирали обертів, призвели до зміни і в світогляді колишнього царського генерала, який став свідком небувалого піднесення національно-демократичного руху. Перед Скоропадським постав вибір: з ким іти далі та який шлях обрати. Як українець, генетично пов'язаний козацькою славою предків, він, ймовірно, підсвідомо визначив цей шлях одразу, але увійшов в українську революцію поступово, після вагань і роздумів. Адже все його попереднє життя було тісно пов'язане з Російською імперією, в якій він посідав одне з чільних місць, а соціалістичні ідеї лідерів Української Центральної Ради були для нього абсолютно чужими й неприйнятними.

Однак калейдоскоп бурхливих подій у Петрограді та Києві, особливо після приходу до влади в Росії більшовиків, змусив Павла Скоропадського прийняти остаточне рішення й усвідомити свою місію в революції. У своїх споминах він писав:"... Я пішов тим шляхом, до якого ближче всього лежало моє серце. Цей шлях вів до України. Йшов я без честолюбивих замислів, од етапу до етапу, поступово все більше і більше приймаючи той український світогляд, який і привів мене до ідеї української державності" [23].

Навесні 1918 р. політика Української Центральної Ради зазнала повного краху: 29 квітня 1918 р. розпочався новий етап в історії української революції. Саме того дня з'їзд хліборобів-власників, що зібрався в київському цирку П. Крутикова по вул. Миколаївській, проголосив гетьманом усієї України Павла Скоропадського.

Про події в Україні Олександра Скоропадська з дітьми дізналася з петроградської преси. їх подальше перебування в Петрограді в умовах більшовицького режиму ставало дедалі небезпечнішим. Але питання про переїзд було вирішене лише в червні, після підписання в Києві (12 червня 1918 р.) договору про перемир'я між Українською Державою і більшовицькою Росією. В кінці червня 1918 р. родина гетьмана прибула спеціальним потягом до української столиці.

Резиденція Павла Скоропадського містилась у невеликому будинку по вул. Інститутській, 40, де колись жили генерал-губернатори (будинок не зберігся). Зайняти царський палац, що знаходився неподалік і був значно більшим, гетьман категорично відмовився з принципових міркувань: в ньому не так давно перебував київський більшовицький ревком. У гетьманському будинку, який охоронявся спеціальною вартою, родині Скоропадських відвели разом з їдальнею та вітальнею шість невеликих кімнат[24].

Згадуючи в еміграції ті часи, Данило писав, що він кожного дня спостерігав зміну гетьманської варти, яка рівно о 12-тій годині з музикою й українськими прапорами проходила повз його вікна, і це викликало у нього особливі хвилюючі відчуття [25]. Тут же, в будинку, Данило був свідком прийому гетьманом іноземних послів і делегацій, а також щоденних засідань гетьманських міністрів. Він мав змогу зблизька побачити тих, хто відповідав у той час за долю України і докладав багатьох зусиль, щоб її збудувати. Це були такі відомі особи, як М. Василенко, Д. Дорошенко, Д. Донцов, А. Ржепецький, Б. Бутенко, В. Липинський та багато інших. У своїх спогадах Д. Дорошенко згадував, якою дійсно титанічною була робота гетьманського апарату, і як самовіддано, майже без відпочинку, працював сам гетьман. Д. Дорошенко відзначав надзвичайну працездатність Павла Скоропадського, його вміння чітко й суворо розподілити час і завдяки цьому встигнути багато зробити. Взагалі, як писав Дорошенко, "... він [Скоропадський. — *Т. Р.]* жив в'язнем у

7-1-4-1 121

своїй господі: з ранку до глибокої ночі просиджував за прийомами, вислуховуванням доповідей та засіданнями. Просто доводилося дивуватись, як людський організм міг виносити таке напруження"[26]. У цьому відношенні приклад батька був тим підґрунтям, на якому формувався в подальшому характер і особистість Данила. Через ціле життя гетьманича, як згадували його сучасники, червоною ниткою проходила праця. Праця над собою, над гетьманською ідеєю, на широкім громадськім полі, за фахом [27].

У Києві гетьманич вчився в українському класі гімназії В.Науменка, відомого педагога, громадського діяча і редактора "Киевской Старины". Своїм "домашнім" учителем Данило називав полковника Н.Блаватного, який проводив з ним багато часу і завдяки якому Данилу вдалося багато чого зрозуміти й усвідомити. 15 серпня 1918 р. родину Скоропадських спіткало велике горе: раптово помер молодший брат Данила, трирічний Павло [28] і одночасно з цим Олександра Петрівна втратила ще одну дитину, яка не встигла народитися [29].

Перебування гетьманича в Києві обмежилося трьома місяцями, а період існування гетьманської держави - сімома з половиною. Вона була повалена внаслідок антигетьманського повстання і приходу до влади Директорії.

Але ті часи, коли Українська Держава існувала реально і ставала вже міцно на ноги, назавжди вкарбувалися в пам'ять гетьманича. Спогади про них стали пізніше тією життєдайною силою, яка живила його душу і допомогла визначити свій шлях на чужині.

Незадовго до повстання Павло Скоропадський відіслав дітей за кордон. Його дружина залишилася в Києві, щоб бути поруч і розділити всі труднощі чоловіка. Після того, як Директорія оголосила Павла Скоропадського поза законом, він змушений був залишити Київ і виїхати з дружиною до Німеччини, а потім на деякий час до Швейцарії. Універсал Директорії, оголошуючи Павла Скоропадського поза законом, водночас конфісковував і всі його маєтки. Як писав з цього приводу В. Липинський, у той час це був "одинокий український наказ про персональну конфіскату панського маєтку. Ні одному з панів, що з погордою та ненавистю ставились до українства, і тому в життю українськім ніякої участі не брали, інтелігенція українська маєтків не конфіскувала. Сконфіскувала тільки маєтки Скоропадських і самого гетьмана - що віддав усі свої сили будові Української Держави"[30].

У Швейцарії (Лозанна) Данило з відзнакою закінчив у 1922 р. французьку реальну гімназію і виїхав невдовзі до Німеччини, у Ванзеє (біля Берліна), де з кінця 1921 р. остаточно оселилася його родина. Тут він працював робітником на фабриці Сіменса і Шукерта, а потім вступив до Вищої технічної школи (Політехнічний інститут) в Шарлотенбурзі. Після її закінчення, з 1928 по 1932 рр., був співробітником найбільшої в ті часи електротехнічної фабрики Сіменса і Гальске [31].

В той час українська політична еміграція чітко розмежувалася на три групи: республіканців УНР, консервативні кола та націонал-революціонерів. Діячі, які репрезентували на чужині Українську Державу 1918 р. і належали до консервативного табору (В. Липинський, М. Кочубей, С. Шемет, О. Скоропис-Йолтуховський) заснували в Австрії 1920 р. Український Союз хліборобів-державників (УСХД), що дало початок гетьманському руху в еміграції. Політична програма Союзу, головною суттю якої був принцип трудової монархії, була викладена в праці В. Липинського "Листи до братів-хліборобів". УСХД ставив за мету побудову української суверенної держави у формі дідичного гетьманату, персоніфіковану в особі гетьмана Павла Скоропадського та його роду. Гетьман Павло Скоропадський став на чолі УСХД у 1922 р., і одночасно в Берліні було створено Центральну управу (пізніше - Головна управа об'єднаних хліборобських організацій), як виконавчий орган УСХД, якому підпорядковувались усі члени Союзу в різних країнах.

На початку 1920-х рр. постала низка гетьманських організацій у Чехословаччині, Польщі, Німеччині, Франції. На гетьманські позиції перейшли численні українські організації США і Канади.

Влітку 1926 р. в Берліні було створено Український науковий інститут, фундатором якого стало Товариство допомоги біженцям на чолі з дружиною гетьмана Олександрою Скоропадською. Першим директором інституту був професор Д. Дорошенко, відомий національний діяч, історик, колишній міністр закордонних справ Української Держави 1918 р.

Активізація української політичної еміграції, гетьманського руху зокрема, не залишила осторонь Данила Скоропадського - на той час уже цілком сформовану , віддану українській ідеї людину. Великий вплив справляли на нього й близькі стосунки з В. Липинським та іншими відомими діячами неомонархічного напряму. В той період Данило проводив активну роботу серед української молоді і очолював студентську організацію "Дніпро", тісно співпрацював з багатьма відомими українськими діячами, у тому числі зі Степаном Федаком - братом дружини полковника Євгена Коновальця [32], а також брав участь у роботі Гетьманського клубу ім. Липинського, в якому, між іншим, постійним гостем був і Євген Коновалець. Окрім цього, брав активну участь і в більш широкому українському студентському житті, центром якого був тоді берлінський Humboltshaus [33].

Павло Скоропадський та його однодумці бачили в Данилі людину, яка змогла б очолити гетьманський рух після батька. Зважаючи на важливість цієї справи і відповідальність, яку Данило мав прийняти на себе, Павло Скоропадський звернувся до нього у 1925 р. зі своїм відомим листом. Лист був приурочений до повноліття Данила, і в ньому гетьман висловив свої думки з приводу тієї місії, що лежала на ньому і гетьманському русі взагалі. Він писав: "Коли в 1918 р. я, шукаючи виходу для свого краю з критичного становища, керувався більше інстинктом, то тепер я вже цілком свідомо й продумано кладу на плечі свої і своїх нащадків цей тяжкий хрест і це велике завдання служити незмінною, непохитною підпорою для Української Державності. Моїм обов'язком є не тільки до кінця свого життя вести гетьманців до перемоги, але також приготувати собі наступника, достойного високої чести й великої відповідальносте бути вождем нації.

Тому я ставлю тобі, мій сину і єдиний спадкоємче моїх прав і обов'язків, питання: чи готовий ти мої права й обов'язки на себе перейняти й до кінця їх непохитно нести? Все обдумай і розваж. Хай велич завдань не лякає тебе"[34]. Після тривалих роздумів Данило через рік дав позитивну відповідь. На початку 1933 р. він залишив роботу на фабриці і повністю віддався діяльності в гетьманському центрі. 16 травня 1933 р., в день свого 60-річчя, гетьман Павло Скоропадський урочисто проголосив: "Після мене провід нашого діла й обов'язки старшого в нашім роді переходять на сина мого Данила" [35].

Готуючись до цієї місії, Данило Скоропадський за дорученням батька здійснив у 1937-1938 рр. свою найбільш відому подорож до США і Канади. Українська діаспора і гетьманська організація за океаном були на той час найчисленнішими. Приїзд вперше на американський континент репрезентанта гетьманської ідеї та спадкоємця Павла Скоропадського мав для них величезне значення. Перша зустріч із гетьманичем відбулася в Чикаго, куди він прибув у зв'язку з церемонією посвячення українського літака "Київ". Тут Данило звернувся до співвітчизників з промовою й одразу вразив присутніх своєю ерудицією та глибоким знанням української справи. Впродовж чотиримісячного візиту, що проходив, як писала тогочасна преса [36], під гаслом "За Україну" і під знаком українського тризуба, він провів численні зустрічі з українцями різних поколінь і політичних спрямувань. Його виступи були спов-

нені великого патріотизму, закликів до єднання, серйозних роздумів про майбутнє нації.

Знайомство заокеанської діаспори з Данилом Скоропадським перевершило будь-які уявлення про нього. Він зумів завоювати серця багатьох українців, заразити своєю енергією, дати новий імпульс їх життю на чужині. Як згадували сучасники, гетьманич, окрім інших позитивних рис, володів ще особливим даром привертати до себе людей і згуртовувати їх навколо себе. Він був справжнім дипломатом у своїх стосунках з ними. Ця якість проявлялася в його поведінці, манерах, вчинках. Саме таким побачили Данила тисячі українців Америки і Канади, коли писали про нього: "Високий, стрункий, сильно збудований, знаменитий спортовець, мужній і ласкавий, енергійний у рухах і мові, спокійний, але рішучий, здержливий, поважний, але не зимний, елегантний ззовні і в зносинах з людьми, вільний у поведінці, а при тім повний дійсно гетьманської поваги. Він поривав українців за собою..." [37].

Справжнім тріумфом стала для Данила його поїздка до Канади, де він зробив 41 публічний виступ перед українськими громадами Торонто, Монреаля, Оттави, Саскатуна, Едмонтона, Калгарі. Його популярність досягла на той час свого апогею. В ньому вбачали лідера, про якого навіть іноземні газети писали: "... 33-літній принц України одного дня може стати центральною фігурою у великім повстанні, від якого може залежати доля Європи й України"[38]. Високо оцінюючи візит гетьманича до США і Канади, українська діаспора зробила головний підсумок: "Найбільше його діло - це проломання ледів у цілім українстві, яке майже два десятки років перебувало в полоні демагогічної протигетьманської пропаганди"[39].

З 1939 р. почався новий етап у житті Данила Скоропадського, пов'язаний з Великою Британією. В умовах, коли Друга світова війна фактично почалася, він, за пропозицією батька, виїхав на початку серпня 1939 р. до Англії. Тут, у Лондоні, він прожив останні 18 років свого життя, до того трагічного дня 23 лютого 1957 р., коли його не стало. На момент приїзду гетьманича до Великобританії українських емігрантів там було небагато, і чи не єдиним представником гетьманського руху в цьому регіоні був Володимир Коростовець, який приїхав свого часу до Англії за дорученням Павла Скоропадського. Але в повоєнний час коло української еміграції у Великій Британії значно розширилося: тут опинилося близько 40 тис. біженців із СРСР, у тому числі членів ОУН та вояків УПА [40]. Згодом українська діаспора стала тут однією з найбільших у Європі. Серед багатьох проблем, які постали перед гетьманичем, однією з головних було створення Союзу Українців у Великій Британії (СУБ). Вирішенню цього питання він надавав першочергового значення, бо розумів, що українська еміграція може продовжувати боротьбу за свої ідеали лише тоді, коли сама буде сильною і згуртованою. Такий Союз було створено 1946 р. в Едінбурзі., Невдовзі Данила, як одного з головних організаторів СУБу, було обрано його незмінним почесним головою. З початком війни становище Данила Скоропадського було досить складним. Щоб утриматися на поверхні і не бути тягарем для гетьманських організацій за океаном у матеріальному плані, він після війни знову повернувся до праці за фахом.

У 1946 р. доля звела його з відомим у світі підприємцем Володимиром Джусом, американцем українського походження, який очолював в Америці велику літакобудівну компанію "Dzus Fastener". Маючи філію цієї фірми в Англії, він запросив Данила до праці і протягом наступних 11 років, аж до самої смерті, гетьманич працював тут технічним директором. В. Джус надзвичайно цінував Данила як фахівця і був переконаний, що якби той не займався політикою, то зробив би велику кар'єру в індустрії. Взагалі щирі та добрі сто-

сунки цих двох людей заслуговують на особливу увагу. Треба зауважити, що В. Джус завжди був для гетьманича великою підтримкою та надійною опорою в різних, часом дуже складних, ситуаціях. Хочеться наголосити й на тому, що В. Джус був першим, хто після смерті гетьманича запропонував купити його будинок з метою створення в ньому історико-меморіального музею [41]. Через певні обставини цього, на жаль, не вдалося зробити.

Після смерті батька (1945) і закінчення Другої світової війни Данило фактично перебрав на себе функції провідника гетьманського руху. Хоча офіційно був проголошений ним 5 листопада 1948 р., після складення обов'язків регента гетьманського руху його матір'ю Олександрою Скоропадською, яка незадовго до того відзначила свій 70-літній ювілей. З цієї нагоди гетьманич 25 жовтня 1948 р. прибув до Німеччини. В Оберстдорфі він зустрівся з матір'ю та сестрами, яких не бачив майже 10 років, і відвідав могилу батька у Вісбадені[42].

Приймаючи на себе права й обов'язки керманича гетьманського руху, Данило звернувся до українців з такою промовою: "Заявляю твердо й урочисто, що, виконуючи заповіт покійного батька мого - гетьмана всієї України Павла, продовжуватиму гетьманське діло, започатковане ним. Так само, як і він, завжди і по кінець життя мого служитиму найвищим національно-державним прагненням українського народу та його визвольній справі^..].Молю Господа Бога, щоб скріпив мене в духовних і фізичних силах для успішного продовжування й закінчення розпочатого діла на добро й велич України. Молю Господа Бога, щоб дав усім українцям внутрішню віру, єдність і силу, щоб освятив боротьбу українського народу за його законні права і дав йому остаточну перемогу" [43].

Під час візиту Данило Скоропадський відвідав українські табори поблизу Мюнхена, Український вільний університет, Українську вільну академію наук, провів зустрічі з відомими українськими діячами, в тому числі Степаном Бандерою [44]. У своїх промовах гетьманич знову і знову закликав українців до єдності, повної політичної консолідації. Проте цей період характеризувався загостренням відносин між різними політичними колами української еміграції, у першу чергу між представниками гетьманського та уенерівського напрямів. Фактично їх стосунки віддзеркалювали той стан справ, який створився в українському національному таборі ще в процесі визвольних змагань 1917-1920 рр.

У липні 1948 р. лідерами УНР в екзилі було створено УНРаду, яку проголосили єдиним репрезентативним органом українського руху в діаспорі. У зв'язку з цим Союз гетьманців державників, який не був представлений у Раді, виступив із заявою, в якій чітко висловив позицію гетьманців щодо тієї ролі, котру УНРада мала відігравати як дійсно представницький орган усієї української громадськості на чужині. Гетьманці наголосили, що концепцію УНР поділяють не всі українці, і для того, щоб УНРада мала статус всенаціонального політичного центру, вона повинна не обмежуватися вузько соціалістичними інтересами, а будуватися на засадах всеукраїнства, об'єднуючи навколо себе всі політичні і громадські еміграційні угруповання.

На противагу уенерівцям, гетьманці запропонували свою структуру УН Ради з тим, щоб у ній були представлені всі чотири, існуючі на той час в українському русі, державно-визвольні концепції, виразниками яких були А.Лівицький, С.Бандера, А.Мельник і Д.Скоропадський [45]. Але заклик до співпраці й взаєморозуміння не дав бажаних наслідків, а, навпаки, призвів до ще більшої конфронтації між двома політичними таборами. Свідченням цього є, наприклад, той факт, що в зал засідань II сесії УНРади (1949 р.) не було допущено навіть кореспондентів від гетьманського руху [46].

Данило Скоропадський дуже хворобливо сприймав чвари і конфлікти серед української еміграції, що істотно послаблювали її позиції. Як людина надзвичайно толерантна, перед якою був приклад західних демократій, він з прикрістю зазначав відсутність розуміння пріоритету національних інтересів над партійними. (Слід зауважити, що проблема співіснування різних течій в українському еміграційному середовищі надзвичайно складна й заслуговує окремого розгляду).

Повернувшись до Англії, Данило продовжив активну діяльність по зміцненню гетьманського руху, зокрема створенню на теренах Великої Британії Крайової організації Союзу гетьманців- державників. Така організація офіційно була оформлена (хоча фактично існувала вже два роки) на першому установчому з'їзді СГД Англії, що відбувся у Болтоні (поблизу Манчестера) у листопаді 1949 р. На ньому виступив Данило Скоропадський, який ще раз наголосив, що гетьманський рух — це складова частина загальноукраїнського руху і головною позицією гетьманців є консолідація всіх українських політичних сил навколо Української Соборної Суверенної Держави.

Діяльність гетьманича на англійському терені була плідною й багатогранною. Він займався вирішенням такого важливого питання, як створення у Великобританії структур Української автокефальної православної церкви, активно допомагав українським біженцям облаштовувати їх життя на чужині, проводив велику роботу серед української молоді, співпрацював з організацією Антибільшовицький блок народів тощо. У 1956 р. в Лондоні відбулася 10-тисячна демонстрація українців і поляків, приурочена до приїзду в Британію радянського лідера М. Хрущова. її учасники звернулися до англійського уряду з петиціями засудити тоталітарний режим в СРСР і порушити питання про самовизначення українського народу. Одним з організаторів цієї політичної акції був гетьманич Данило Скоропадський. Йому виповнилося на той час 52 роки, він, як і раніше, вражав своєю енергією, активністю, працездатністю, не любив "слабодухів, тонкосльозих, злочинно-пасивних" [47].

23 лютого 1957 р. гетьманича Данила не стало. Звістка про раптову смерть за загадкових обставин приголомшила всіх, хто його знав. Медичний висновок констатував, що причиною смерті був крововилив у мозок, хоча посмертного розтину при цьому не було зроблено [48]. Для організації похорону було створено громадський комітет з представників усіх діючих у Великобританії українських політичних і громадсько-культурних організацій. Похорон Данила Скоропадського відбувся 2 березня 1957 р. на лондонському цвинтарі Гемпстед у присутності великої кількості людей. У цей скорботний день перед гетьманичем, великим патріотом і державником, схилили чоло й об'єдналися всі без огляду на ідеологічну, партійну та віросповідну належність. За простою дубовою домовиною, вкритою українським національним прапором і родовим гербом Скоропадських, йшли рідні та найближчі до гетьманича люди [49]. Серед них виділялися три жіночі постаті у чорному жалобному вбранні — сестри Данила: гетьманівни Марія Монтрезор (найстарша сестра) та Олена Отт (наймолодша сестра), а також Галина Мельник-Калужинська — наречена гетьманича, яка мала на руці зарученевий перстень з рубіном і перстень роду Скоропадських, який носив гетьманич за свого життя [50].

Так сталося, що довгоочікуваний шлюб з цією шляхетною жінкою, яка опинилася в Англії після Другої світової війни, так і не відбувся. Як фатум сприймається той факт, що заручини Данила Скоропадського з Галиною Мельник-Калужинською відбулися за 10 днів до смерті гетьманича, а офіційне повідомлення про їх вінчання мало бути опубліковане в пресі саме на початку березня 1957 р.

На жаль, Данилу Скоропадському не довелося дожити до того часу, щоб побачити на власні очі відродження української державності. Але й сьогодні все ще залишається актуальною думка, яку гетьманич висловив у своїй промові перед українською громадою Едмонтона у 1937 р.: "Україна — це нелегка справа. Здобути Українську державу, то ще не значить її збудувати. Нам не лише націоналізм потрібен, але перш за все конструктивне державництво, щоб не загубити того, що націоналізм здобуде. Тільки тоді, коли в нас ті дві здорові течії — націоналізм і державництво — дисципліновано поведуть працю під одною кермою, тільки тоді можна буде більш надійно дивитися на наше завтра"[51].

[1] *Скоропадський Д.* Державництво і патріотизм. З промов, виголошених у Канаді і США в 1937-1938 рр. - Лондон, 1947.- С.9.
[2] Плуг та меч. — Буенос-Айрес, 1938.— С.24.
[3] *Кущинський А.* Гетьман Павло і Гетьманич Данило Скоропадські.— Чикаго, 1968. — С.58.
[4] Лист колишнього члена Директорії УНР О.Андрієвського до гетьманича Данила. 12 лютого 1954 р.// Коментар 1.— Лондон, 1971.— С.29.
[5] Українська думка.— 1957. — 7 березня.
[6] З інтерв'ю з Оленою Отт-Скоропадською під час зустрічі в Музеї історії м. Києва 13 травня 2002 р.
[7] Українські вісті. — 1965. — 9 травня.
[8] *Пріцак О.* Рід Скоропадських // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873-1945. - К., 1993. - С.179.
[9] Лист гетьмана Павла до гетьманича Данила. 25 січня 1925 р. // У 60-річчя відновлення гетьманства. — Торонто, 1978. — С.98.
[10] Там само.
[11] *Кущинський А.* Вказ. праця — С 15.
[12] *Пріцак О.* Вказ. праця. - С.191- 193.
[13] Там само.
[14] *Кущинський А.* Вказ. праця — С 51.
[15] ЦЦІАК України. - Ф. 1219. - Оп. 3. - Спр.2. - Арк. 115.
[16] Там само. — Арк. 135.
[17] Там само. — Арк. 134.
[18] Там само. — Арк. 131- 132.
[19] Там само. — Арк. 136.
[20] *Папакін Г.* Листи з 1917 року (Кореспонденція Павла Скоропадського часів Лютневої революції в Роси) //Архіви України. — 2002. — №1-3. — С.100.
[21] *Назарук О.* Гетьманська родина. — На чужині. — 1947. — №7. — С. 8.
[22] ЦДІАК України. - Ф. 1219. - Оп. 2. - Спр.469. - Арк. 51 зв., 52-52 зв.
[23] Гетьман Павло Скоропадський. Спомини. — К., 1992. — С 49.
[24] *Дорошенко Д.* Історія України 1917-1923 рр. — Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 року. — Ужгород, 1930. - С 77.
[25] *Скоропадський Д.* Вказ. праця. — С.24.
[26] *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. — Мюнхен, 1969. — С. 323.
[27] Ранок. — 1949. — 31 грудня.
[28] *Донцов Д.* Рік 1918. - Торонто, 1954. - С 55.
[29] З інтерв'ю з Оленою Отт-Скоропадською. Музей історії м. Києва, 13 травня 2002 р.
[30] *Гирський Д.* Дивні способи виправдування антидержавної політики. — Торонто, 1973. - С 171.
[31] *Ісаїв і.* За Україну. — Едмонтон, 1938. - С 22.
[32] Ранок. - 1949. - 31 грудня.
[33] Там само.
[34] Лист гетьмана Павла до гетьманича Данила. — 25 січня 1925 р. // У 60-річчя відновлення гетьманства. — С 104.
[35] Заповіт Ясновельможного пана гетьмана Павла // У 60-річчя відновлення гетьманства. — С 105.
[36] Плуг та меч. - Буенос-Айрес, 1938. — С 19.
[37] На шляху до історичної місії// Коментар. 1. — Лондон, Гаага, 1971. — С 11.
[38] *Ісаїв і.* Вказ. праця. — С 271.
[39] Слово з приводу янгола його вельможності гетьманича Данила // Голос державника. - 1947.- № 6. - С. 4.
[40] Ранок. — 1948. — 27 листопада.
[41] Коментар 3. - Лондон, 1971. - С.62.

[42] Ранок. -1948. - 27 листопада.
[43] Обітниця гетьманича Данила // У 60-річчя відновлення гетьманства. — С. 109.
[44] *Горобець І,* Гетьманич Данило Скоропадський // За всенаціональну єдність. — Торонто, 1983,- С 132.
[45] Ранок. - 1949.- 24 квітня.
[46] Там само. — 9 липня.
47 *Овчинник С.* Гетьманич Данило в Мюнхені-Фраймені //Коментар 1. — С.14.
[48] Коментар 3. — Лондон, 1971. — С.2.
[49] *Кущинський А.* Вказ. праця. — С.57.
[50] *Веселовський П.* Перші роковини //Ми і світ. - Торонто, 1958. - №46. - С.20.
[51] *Кущинський А.* Вказ. праця. — С.59.

ДОДАТОК

(Листи Данила Скоропадського до батька)[1]

№1

Петербург, 26 липня 1914 р.

Милый Папа, как ты поживаешь?

Напиши мне письмо о том, что ты там делаешь. У меня тут много знакомых. Я с ними играю в городки, в футбол и в палочку-воровочку(?) в саду около домика, там есть качели. Много ли ты ездишь на моторе с Медведевым [2]? Был ли ты в сражении?

В каком городе стоит твой полк? У нас были манифестации, и толпа народу сбросила статую с германского посольства и утопила в Мойке[3]. Вчера вечером мимо нас проехали очень много телег красного креста, штук 30. Мы ходим по воскресеньям в Елизаветинскую общину. Сегодня утром Павел [4] поехал в деревню. На моторах у тети Сони [5] наклеены красные кресты. У повара может быть возьмут мотоциклет на войну. Мама сказала мне, что Медведев взял себе собачку, которую назвал Добровольцем.

Кланяйся от меня Медведеву.

Любящий тебя Даниил Скоропадский.

26 июля 1914 г. Петербург.

ЦДІАК України. - Ф. 1219. - Оп. 2. - Спр.469. - Арк.9-9зв.
Автограф, оригінал.

№2[6]

[Петербург, 1914 р.]

Милый Папа! Не беспокойся о нас, все мы здоровы. Поздравляю тебя с Георгиевским крестом. Вера Николаевна [7] тоже тебя поздравляет и очень за тебя рада. У меня недавно был флюс, но теперь я совершенно поправился. Сегодня у нас Володя, и мы играем в разные игры. Петя [8] с А[лександром]Ф[едоровичем] выпиливают.[9] В[ера]Н[иколаевна] тебе кланяется. Целую тебя.

Твой Данилка.

ЦДІАК України. - Ф. 1219. - Оп. 2. - Спр.469. - Арк. 8-8 зв.
Автограф, оригінал.

№3

[Петроград, кінець 1914 р.?]

Милый Папа!

Очень благодарю тебя за твое поздравление. Морозы у нас стоят довольно сильные, между 15-25. Когда бывает 20 градусов, я не выхожу гулять. В воскресенье у нас шла тут оживленная работа. Мы делали подарки конногвардейцам. Было много гостей. Сергей Васильевич [10] был контролером. В этот день мы насыпали в мешки орехов и пряников, а также приготовляли конверты с бумагой. Теперь мы все окончили.

Я хожу с Ник[олаем] Николаевичем][11] на каток в Юсупов сад. У меня там есть знакомые. На именины я получил много подарков. Тетя Соня подарила мне полное собрание сочинений Майн Рида, а Мама — машину паровую, которая может сама двигаться и качать воду.

Так [как] это письмо подоспеет к Рождеству, то поздравляю тебя с наступающим Праздником. Желаю тебе всего хорошего.

Твой сын Данилко.

ЦДІАК України. - Ф. 1219. - Оп. 2. - Спр.469. - Арк. 18, 19-19 зв.
Автограф, оригінал.

№4

[Петроград, початок 1915 р.]

Милый Папа!

Как ты провел Новый год и Рождество?

Я провел очень весело. Я получил очень [много] подарков, и очень благодарю тебя за палатки. Мама мне купила еще крепость Перемышль, которую я должен вырезать. Я делаю сам стулик[12], к моему маленькому письменному столику. Мне осталось сделать только спинку и перекладины на ножках.

Где ты теперь находишься? И где находится твоя дивизия? К нам по воскресеньям будет ходить учитель по столярному искусству. Мама велела принести с чердака второй верстак, который принадлежал Дяде Павлику [13], в залу для Петиньки [14]. Я с Александром Федоровичем сделали подъемный кран для железной дороги, который поднимает даже большую тяжелую пушку, которую ты подарил мне на именины. Теперь я устраиваю уголок в комнате. У нас довольно сильные морозы: было пятнадцать градусов мороза днем, а ночью восемнадцать. Напиши, пожалуйста, ответ. Любящий тебя сын твой младший Д. Скоропадский.

Кланяйся конногвардейцам.

ЦДІАК України. - Ф. 1219. - Оп. 2. - Спр.469. - Арк. 42-42 зв., 43.
Автограф, оригінал.

№5

[Петроград], 3 травня [1915 р.]

3-го Мая.

Милый Папа, поздравляю тебя с рождением. Как ты поживаешь? Я теперь держу экзамены. Пока все благополучно. Отметки я получил следующие: по русскому письменному 5, по русскому устному 5, по Закону Божему 5, по географии 5, по естественной истории 5, по истории 5, по арифметике письменному 4, но если сегодня я выдержу устный экзамен на 5, то и отметку выставят 5. По немецк[ому] я получил 3, но отвечал не на тройку. Меня немец совсем не слушал, а потом сказал, что я не умею рассказывать. Он меня сам все время перебивал, и поэтому я не мог ему ровно рассказывать. То же случилось и с моими знакомыми. Если они будут держать переэкзаменовку, то и я тоже буду держать. Сегодня у меня будут последние два экзамена, по французскому] и по арифметике - устному. Мы на дачу переезжаем, кажется, в субботу. Погода у нас была одно время плохая и даже шел снег. Желаю тебе всего хорошего.

Твой сын Данилко.

ЦДІАК України. - Ф. 1219. - Оп. 2. - Спр.469. - Арк.39-39 зв.
Автограф, оригінал.

№6

[Петроград, 1915 р.?]

Милый Папа!

Мы переехали на Английскую набережную. У нас уроки уже начались. Ко мне приходит новая учительница арифметики и немецкого языка. Позавчера у меня был новый учитель русской грамматики по фамилии Гастев. Я хожу гулять с Николаем Николаевичем. Вчера мы ездили с ним в Лесной и гуляли в парке. Я сделал из велосипедов очень удобную машину. В воскресенье мы были в театре на пьесе под заглавием "Воевода" или "Сон на Волге". Мне она очень понравилась. Мама позволила мне ходить в этом году иногда в театры. Напиши, пожалуйста, как вы там деретесь с немцами?

Я читал про тебя в газете "Русское слово" под заглавием "Молодой Генерал". Желаю тебе всего хорошего.

Твой сын Данилко.

Кланяйся Якунину [1b].

ЦДІАК України. - Ф. 1219. - Оп. 2. - Спр.469. - Арк. 15-15 зв.
Автограф, оригінал.

№7

[Петроград, 1915 р.]

Милый и Дорогой Папа!

Христос Воскрес! Поздравляю тебя с Пасхой и желаю тебе провести ее как можно лучше. У нас сегодня у дедушки будет служба, придут священники. Мне Марийка[16] подарила плащ и индийскую шляпу с перьями, а Лиленька индийские штаны [17].

В Тростянце Тимофей будет называться Великим Змеем, а я буду Кровавой Рукой. Мы будем в этом году не из племени команчей, а из племени апачов. Я сделал Маме на Пасху шкафчик, Тете Соне этажерку, Вере Николаевне подставку для цветов. Эти подарки я сделал вместе со столяром. А[лександру]Ф[едоровичу] я сделал подставку для часов, Сергею Васильевичу рамку, а Сергею Николаевичу маленькую полку.

У нас стоят теперь погоды хорошие. Обыкновенно температура не больше нуля. Я каждый день хожу гулять. Я теперь говею. Мы вчера были на выставке плащеницы. Желаю тебе всего хорошего.

Твой сын Даниил Скоропадский.

ЦДІАК України. - Ф. 1219. - Оп. 2. - Спр.469. - Арк. 31-31 зв.
Автограф, оригінал.

№8

[Петроград], 4 листопада 1916 р.

Милый Папа, я теперь буду ездить каждые две недели к Шереметьевым, где я играю в оркестре. Позавчера я играл в первый раз. Мы играли Серенаду Чайковского, Элегию и Вальс тоже Чайковского. Домой вернулись около половины (десятого) двенадцатого. Кроме того, я обыкновенно каждое воскресенье играю в квартете у г-на Заветновского. Скоро мы начнём играть в квартете "Бородино". Каждые три недели мы ходим в Мариинский театр на оперу. Последний раз была опера "Севильский Цирюльник".

Во втором действии Шаляпин, который играл в этой опере, поссорился с артистом Каракашем. В конце концов Каракаш отказался играть, продолжать игру. Его заменил Тартаков, который пел гораздо хуже.

Вчера мы были в Народном доме на "Вие". Мне эта пьеса очень понравилась, особенно, когда вылезла из гроба ведьма. В воскресенье мы пойдём на "Ромео и Джульету" в Мариинский театр.

Погода у нас довольно хорошая. Небольшой мороз. Сегодня шел снег.

Павлик ходит уже хорошо и очень весёлый.

В последнее время на заводах бывают часто забастовки. Говорят, из-за провизии. Моего воспитателя не заберут в солдаты, так как у него на ноге какая-то шишка, которая, впрочем, не мешает ему ни ходить, ни бегать.

Желаю тебе всего хорошего.

Любящий тебя сын Данилко.

4-го Ноября 1916 года. 9 с половиной часов вечера.

ЦДІАК України. - Ф. 1219. - Оп. 2. - Спр.469. - Арк. 49-49 зв., 50.
Автограф, оригінал.

[1] Всі листи датовано, згідно з оригіналом, за старим стилем, у сучасній російській орфографії та пунктуації.

[2] Медведев — один з ординарців П.П.Скоропадського.

[3] Йдеться про події в Петрограді, пов'язані з початком 1-ої світової війни, а саме про оголошення 1 серпня (19 липня за ст. ст.) 1914 р. Німеччиною війни Росії.

[4] Павло — служник Скоропадських.

[5] Дурново Софія Петрівна — дружина брата Олександри Петрівни Скоропадської, капітана 2-го рангу Павла Петровича Дурново (1874—1909).

[6] Лист написаний на поштівці із зазначенням адреси: Ковно. Гостиница Метрополь. Действ. Армия. Генералу Скоропадскому.

[6] Віра Миколаївна — гувернантка сестер Данила — Мари та Єлизавети.

[7] Петро (1900-1956) — старший син Павла і Олександри Скоропадських.

[8] Олександр Федорович,- вірогідно, служник у домі Скоропадських.

[9] Пешехонов Сергій Васильович — керівник Петроградської контори Михайла Петровича та Павла Петровича Скоропадських.

[10] Микола Миколайович, — вірогідно, вихователь Петра і Данила Скоропадських.

[11] Цей стільчик "мандрував" з Данилом в еміграції, тепер зберігається в колекції Національного музею історії України.

[12] Вірогідно, йдеться про Дурново Павла Петровича (див. прим. 5).

[14] Див. прим. 8.

[15] Якунін — один з ординарців П.П.Скоропадського.

[16] Старша сестра Данила, в заміжжі Монтрезор-Скоропадська Марія (1898-1959).

[17] Старша сестра Данила, в заміжжі Кужім-Скоропадська Єлизавета (1899-1975).

The author introduces to the readers the outstanding figure of the Ukrainian movement in emigration - Danulo Pavlovych Skoropads'kyi, who headed the hetman movement after his father's - Pavlo Skoropads'kyi's death and contributed a lot into the consolidation of the Ukrainian forces in the name of united and sovereign Ukraine.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О.Л.Баженов (Кам'янець-Подільський)

МІСТА ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОНИЗЗЯ В ЛІТОПИСАХ

У розвідці йдеться про основні етапи в історії заселення Давньоруського Пониззя східнослов'янськими племенами і відображення цього у літописах.

Важливим джерелом вивчення історії Київської Русі та її регіонів є давньоруські літописи. Однак під час ординської навали значна частина першоджерел була знищена.

Як зазначає П.П. Толочко, пошук літописних першоджерел, авторських канонічних текстів розпочався від часів В.М. Татищева і продовжується донині. Безперечною заслугою давньоруського літописання є те, що воно є не тільки історичною хронікою Русі IX - XIII ст., а й однією з форм суспільної свідомості. Разом із цим учений підкреслює, що фонд літописів, який зберігся, не вичерпує собою всієї повноти давньоруської історичної писемності. Тому сучасні дослідники повинні з усією серйозністю ставитися до тих повідомлень пізніх літописних зводів, які не мають паралелей у відомому писемному фонді Русі[1].

Автор даного огляду ставить за мету навести і по можливості проаналізувати повідомлення різних літописних списків про міста Давньоруського Пониззя в контексті історії одного з важливих регіонів Південно-Західної Русі - України.

Питанню вивчення історії регіону Середнього Подністров'я (складової Пониззя) було приділено багато уваги як у XIX ст. (М.С. Грушевський[2], Н.В. Молчановський[3], Й.Й. Ролле[4], Ю.Й. Сіцінський[5], В.К. Гульдман[6] й ін.), так і в XX ст. (В.Т. Пашуто[7], І.С.Винокур, П.А.Горішній[8], О.Пламеницька[9], Б.О. Тимощук [10] та ін.). Заслуговує на увагу також праця В.П.Нерознака "Названия древнерусских городов"[11], в якій автор за літописними згадками намагається пояснити понад 300 назв давньоруських міст.

Науковці неодноразово звертали увагу на появу у Південно-Західній Русі нового регіону - Пониззя, який відігравав важливу роль в історії спочатку Галицького, а потім Галицько-Волинського князівства. Оскільки до 1144 р. у літописах немає жодної згадки про міста Пониззя IX - XI ст., то у багатьох дослідників виникла думка, що Середнє Подністров'я до середини XII ст. було малозаселеним. І тільки згодом були зведені фортеці по Дністру, які мали оберігати кордони Давньоруської держави від нападів кочівників. Але археологічні дослідження свідчать, що регіон Середнього Подністров'я був досить густонаселений протягом усього І - початку ІІ тис. н. є. Тому згадані у літописах з 1144 р. міста вже існували значно раніше. Це - Ушиця, Микулин, Кучелмин, Кам'янець, Бакота, Каліус. Проте цікаво, що ці міста то з'являлися на сторінках літописів, то зникали з них (із 1255 р.). І лише в 1361 р. Пониззя знову з'явилось, але вже під іншою назвою - Поділля.

Отже, як зазначалося, більшість дослідників відзначає початок життя давньоруського Пониззя з 1144 р., обминаючи при цьому питання щодо заселеності Середнього Подністров'я у більш давній час, вказуючи тільки, що, за "Повістю временних літ", тут проживали слов'янські племена - тиверці й

уличі, які, на думку московського історика В.В.Сєдова, були безпосередніми нащадками антів[12]. Тому важливе значення мають археологічні матеріали, знайдені в регіоні з кінця XIX і протягом XX ст.[13].

У даному дослідженні робиться спроба проаналізувати перші літописні згадки про регіон Пониззя, починаючи з IX - по XIII ст.

Про регіон середньої течії Дністра (Пониззя) можна дізнатися до початку XIII ст. із багатьох давньоруських літописів. Це пояснюється тим, що майже всі літописці з усіх регіонів Київської держави брали за основу "Повість временних літ", яка мала загальноруське значення і була основою для кожного літописного джерела. Доречно зазначити, що в Галицькому князівстві та на Волині не існувало традиційного літописання аж до середини XII ст. Тільки з того часу, тобто з князювання Володимирка Галицького тут і започатковується літописання.

Найціннішим джерелом з вивчення історії Галицько-Волинського князівства та Пониззя, яке було східним кордоном цього князівства й узагалі Швденно-Західної Русі, є Галицько-Волинський літопис, котрий ще називають Іпатіївським або Південноруським. Він зберігся у вигляді кількох літописних зводів. Головні серед них - Іпатіївський, написаний на початку XV ст., і Хлєбниковський - XVI ст. Галицько-Волинський літопис складається з двох частин: Галицького ізводу - з 1205 по кінець 50-х рр. XHI ст., і Волинського - з 50 - 60-х рр. до кінця XIII ст. Його недоліком є те, що в ньому спостерігається порушення хронологічної послідовності викладу, а іноді й відсутність датування подій. Проте цей суттєвий недолік вдало компенсується синхронними згадками з інших літописів, написаних або передубльованих з того ж самого джерела, або аналітично виправлених переписувачами та сучасними дослідниками.

Із початку заселення Середнього Подністров'я слов'янами тут осідають племена тиверців і уличів. В Іпатіївському літописі ми знаходимо згадку такого змісту: "д Оуличии Тиверци скдАху по Бугу, и по Днепру, и при(при)сЬдАху к Дундевн, и БТІ множтво ихт», скдАХУ в* по Бугу и по Днепру юли до морА. и суть городи ихт» и до сего дне, дл то сА зовАху СО Гріікт» Велнклгд Окуфь, им'Ьгдхуть ко и>вычд" СВОГА, Н ЗАКОНЫ ОЦЬ СВОИХТ», И пре//дднигд кождо свогд норовт»"[14]. В інших літописах є невеликі розходження щодо місця проживання уличів і тиверців. Зокрема у Лаврентіївському літописі зазначено: "д Оулучи Тиверци свдАху во по Днтістру приС'ЬдАхУ кт» Дундевн в'є множество нхт» сЬдАху во по Днестру или до морА [и] суть грдди их и до сего дне дд то cfe звдху Грект» £елнкдгд Скифь"[15]. У Патріаршому або в Никонівському літописі зазначено, що ""А Лютичи и Тиверци присЕДДХУ к Дундевн, н вії множество нхт>, СТіддху по Днестру и до моря, и суть грдди ихт» и до сего дни, до то ся зоветт» от Грект» Беликдд Скифь"[16].

Цікаво, що уличі завжди виступають у літописах разом із тиверцями. Можливо, між цими племенами існував якийсь союз. Сама літописна згадка, датована 885 р., засвідчує, що поляни, деревляни, сіверяни змушені були платити данину князеві Олегу, "д ст» уличи и Тивтірци имяше рдть" [17]. Вона також наводить на думку, що ці племена мали повну автономію від київської князівської влади. Чим закінчилася "рать" князя Олега з уличами та тиверцями у літописі немає ніяких відомостей. Наступні події - "Иде Олег нд Грекы, Игоря остдвивт» Кнев'к; поя [же] множество Вдряп», и Словент», и Чудт», и Кривими, н ЛЛерю, и Деревляни, н РАДИМИЧИ, И ПОЛЯНЫ, И Стіверо, н ВЯТИЧИ, и Хорвдты, и Дуловы, и Тивруцы" [18] - дають підставу вважати, що після "раті" був укладений договір між Олегом і "непокірними" племенами, за яким тиверці й уличі повинні були на вимогу київського князя присилати власні військові контингенти. Про сплату данини київському князю ми вже не

S--1 '121

зустрічаємо більше ніяких згадок, з чого випливає, що за тиверцями й уличами збереглася певна автономія. Ця автономія могла зумовлюватися також і близькістю до степового світу, з яким київські князі боролися протягом усього існування Давньоруської держави, і, ймовірно, використовували ці племена як буферні.

Проте ця автономія не була тривалою. Новий стольний князь Ігор не хотів змиритися з існуванням у Київській державі майже незалежного від центральної влади племені уличів. У 914 р. князь Ігор **"И взя угьлнцн и дасть воєводі ихт» своему Овентелъгду, скдяху же угліци вннзъ по Днепру. А подт» Пересеченомт» стод 3 л^тл и едвл взя ихт»"[19].** Таким чином, з автономією уличів було покінчено раз і назавжди. Щодо останньої згадки, то відразу ж впадає у вічі місце проживання уличів. Аналізуючи всі вищенаведені літописні повідомлення, можна дійти висновку, що в більшості літописів, зокрема в Лаврентіївському, Патріаршому або Никонівському, фіксується, що уличі і тиверці проживали компактно в регіоні між Південним Бугом і Дністром. В Іпатіївському та Єрмолинському літописах локалізація цих племен пов'язана з межиріччям Бугу і Дніпра. Ймовірно, що уличі мали досить велику територію проживання, населяючи, на нашу думку, південні окраїни Давньоруської держави. На думку київського дослідника О.С. Стрижака, уличі були витіснені з Подніпров'я в пониззя Бугу й Дністра печенігами [20]. Наступ князя Ігоря на ці племена призвів до того, що після 3-річної облоги центрального міста (можливо, столиці) улицької землі - Пересічного, це плем'я змушене було переселитись у регіон Південного Бугу і Дністра.

Аналогічний погляд на дану проблему мав і М.С. Грушевський, який так само пояснював локалізацію уличів, вказуючи на те, що внаслідок зіткнення уличів з київською князівською владою, останні були змушені залишити обжиті міста і переселитися на Дністер до тиверців[21]. Н.Молчановський зазначав, що це переселення з басейну південного Дніпра в Подністров'я могло відбутися до початку XI ст.[22]. З боку центральної князівської влади даний крок був вимушений, бо київські князі намагались об'єднати всі слов'янські племена в межах однієї держави. З іншого боку, переселення уличів і знищення основних їх міст відкрило сюди шлях печенігам, які вперше з'явились у 914 р. на південних кордонах молодої Київської держави. В результаті південний кордон був майже знищений печенігами, проти яких лише в 989 р. князь Володимир Великий наказав спорудити оборонну лінію.

На превеликий жаль, це були останні літописні згадки про уличів і тиверців, які безслідно зникають із писемних джерел.

В історичній науці кінця XIX - початку XX ст. існувала думка, що Середнє Подністров'я мало певну автономію від центральної влади. Проте племена тиверців і уличів, які населяли даний регіон, були зобов'язані висилати свої війська на допомогу київському князю[23]. Відсутність писемних згадок для XI ст. вчені пояснювали тим, що в результаті частих набігів кочівників (спочатку печенігів, потім половців) населення Середнього Подністров'я було змушене переселитися на північ, аж до Полісся[24].

Незацікавленість літописців даним регіоном, на наш погляд, пояснюється тим, що ця територія на ранньому етапі ще не відігравала якоїсь значної політичної ролі. На думку О.Пламеницької, відсутність даних у літописах може пояснюватися також адміністративною самостійністю краю [25].

За нашими спостереженнями, літописці описували переважно до XIII ст. життя та діяльність великих князів київських і боротьбу за Київ. Тому першою згадкою про Середнє Подністров'я є міжусобна війна між Володимирком Галицьким і коаліцією князів на чолі з великим князем Всеволодом Ольговичем: **"Пріиде же тогда и князь Изяслдвъ, сынт» Давыдова, внук Свято-**

сллвль, ст» Половецкими князи, имуще съ СОБОЮ множество Половець, и взяшд два града князя Володнмерка Галнскаго, ушицу и Ліикулинт»"[26]. Зважаючи на воєнні дії, що відбувалися під Звенигородом, та чисельну військову перевагу коаліції київського князя змусили Володимирка Галицького поклонитися Всеволоду Ольговичу. Перед цим важливим політичним кроком Володимирко замирився з князем Ігорем Ольговичем. У літописі про це є така згадка: "И ддде князь Володимеръ Галичскій великому князю Кіевскому Всеволоду Олговичю дв'к тысящи руклевъ срекрл; князь великій же Кіевский Всеволода Олговичь возврати грады великому князю Володимеру Галичскому, еже Б^ взял у него ушицу и Микулинт."[27]. Ці перші літописні згадки про міста Середнього Подністров'я - Ушицю і Микулин - зустрічаються майже у всіх літописах давньоруського часу. Літописці зафіксували факт взяття цих міст, на наш погляд, тому, що вони відігравали важливу оборонну роль у Галицькому князівстві. Розташовані на Дністрі Ушиця і Микулин охороняли південно-східні рубежі Галицького князівства, а також контролювали Дністровський торговий шлях. Імовірно, Ольговичі хотіли економічно відрізати Галицьке князівство від півдня, як це пізніше зробив Іван Ростиславич Берладник, або ж літописці хотіли відобразити активні і переможні дії Ольговичів.

Вдруге літописці фіксують Ушицю в 1159 р., тобто через 15 років після подій міжусобної війни Ольговичів та Володимирка Галицького. Вже змінилися князі (як великий київський, так і галицький), проте міжусобиці не припинялись. У центрі боротьби за галицький стіл проти свого двоюрідного брата Ярослава Осмомисла постав Іван Берладник.

Івану Ростиславичу вдалося за короткий період перерізати всі південні комунікації Галицького князівства, здійснити напади на каравани галицьких купців, які поверталися з товарами з Анатолії та інших сусідніх країн, а також рибалок, котрі займалися промислом на Дністрі та Дунаї[28]. Зібравши значні сили, Іван Берладник у 1159 р. вирушив на Галич. Літопис повідомляє: "Того же л'Ьта Ивдн'ь Еерладникъ йде от*ь Изяслава вт» поле кт» Половцемъ, и шедт» ст» Половцы ста подт. городы Дунайскими, и ту на Дунай ИЗБИ две ку-Едр'Ъ, и взя много товара в*ь нею, и пакостяше рыБОловомъ Галичскимт». Пріидоша же к нему Половцн мнозн, и скопися у него вой 6000, и поиде кт» Кучелмину, и ради вышд ему, и оттуду к ушицы поиде. Туже вошла в'Ь вт» города засада Ярославля, и начяша витися крепко изт» града, а смерди скакаху черезт» заворолы кт» Ивдновн, и перекаже их*ь 300; Половцы же хоттіша взяти град, но не дасть имт» Йвані», и розгнівавшеся на него Половцы, прочь пондоша отт» него" [29].

Ця літописна згадка про Ушицю, на жаль, була останньою в літописанні XII ст. Загалом пояснити увагу літописців до даного регіону можна тим, як уже зазначалося, що вони фіксували події, які були пов'язані з великим князем київським. Іван Берладник же мав приязні стосунки з Ізяславом Давидовичем, який на той час був великим князем. Тому Середнє Подністров'я потрапляє до їх уваги лише тоді, коли виявляється до нього інтерес київського князя.

Отже, Пониззям у давньоруські часи називали окраїни або пограничні території князівств. Дослідники розрізняють Пониззя (територію, яка в майбутньому склала основу сучасного Поділля) та Галицьке Пониззя. Різниця між ними полягала в тому, що термін "Пониззя" включав територію, яка зосереджувалась у середній течії Дністра і частково охоплювала сучасну Буковину (Ушиця, Микулин, Василів, Бакота, Каліус, Кам'янець, Онут). Галицьке Пониззя охоплювало весь південний кордон Галицького князівства, який доходив до гирла р. Дунаю (Малий Галац), в тому числі і Середнє

Подністров'я. Під терміном "Пониззя" в XII - на початку XIII ст. прийнято було вважати південно-східний кордон Галицького князівства. На півдні крайньою межею було узбережжя Чорного моря від міст Олешшя до Малого Галаца (на лівому березі Дунаю)[30]. Східним кордоном цього князівства були міста Ушиця, Бакота, Каліус, що розташовувалися по р. Дністер. Із нападом і підкоренням монголо-татарами роздробленої Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, яке тоді було у своєму розквіті, південний кордон став проходити по р. Дністер. Тому вся прикордонна смуга Середнього Подністров'я й отримала назву Пониззя. В XIII ст. Пониззям вважали регіон середньої течії р. Дністер із центром у місті Бакота.

Скориставшися смертю князя Романа в 1205 р., колишній київський князь Рюрик, якого насильно було пострижено у ченці, виходить із монастиря, наймає половців і зібравши дружину "Роуси много", вирушає на Галич, де його зустрічають у тому ж самому Пониззі — біля Микулина.

Проте в Іпатіївському літописі є коротке повідомлення про Микулин, датоване 1202 р.: "Оокрдвшю же Роурикоу Половци и Роуси много, и при де НА ГАличь. шстдвнвъ минский чинъ. кі; БО принглъ БОГДЗНИ рддн. РОМАНОВЫ. И прншедшю емоу нд ГАЛИЧЬ, и ср^тошд и коАре ГАЛИЧки и £олоднмерьстии. оу Микоулннд НА р'feК'fe Сереті, н внвшнмлсА [31].

Отже, похід Рюрика на Галич міг відбутися не пізніше 1205 р., бо тільки зі смертю Романа Мстиславича перший "шставивъ мниский чинь", тобто скинув чернецтво. Тому буде слушно зазначити, що "воскресіння" Микулина припадає на 1205 рік. Під час битви князь Рюрик зазнав поразки і був змушений "срдмомт, возкрдтися" [32].

Поява Пониззя як окремої адміністративної одиниці пов'язана з ім'ям галицького князя Мстислава Удатного, який у 1219 р. відступив у даний регіон. Князь Данило після того як оборонив Галич, вирушив до Мстислава, що перебував на Пониззі - у місті Кучелмині. Цікаво, що Мстислав не один раз з'являвся в даному краї. Перша письмова згадка про нього в зв'язку з Пониззям з'являється в Галицько-Волинському літописі під 1227 р. Галицьке боярство, яке на той час мало сильні політичні позиції, почало тиснути на Мстислава, щоб він передав Галицький стіл угорському королевичу, на що він і погодився, віддавши дочку і Галич королевичу Андрію. Коли ж князь Данило Романович послав до свого тестя Мстислава Удатного посла (тисяцького) Дем'яна, останній зумів переконати Мстислава відмовитися від намірів бояр. Мстислав дав таку відповідь: "Соудислдвд. льстьцА св'ктомт». иівольсти БО мА. Ажъ Бт» восхочеть. пондив^к НА А*fe. дзт» всджоу Половци д ты своими, дще Ет. ДАСТЬ его ндмА. ты возми Гдличь д Азт» Понизье" [33].

Після смерті Мстислава Удатного в 1228 р. почалася міжусобна війна в Галицько-Волинському князівстві. її організували не брати-князі, як це можна спостерігати в інших князівствах, а бояри, які не вважали князя Данила своїм господарем, а скоріше хотіли мати особу, яка буде слухатись їх, як Мстислав Удатний. Данило Романович, що успадкував княжий стіл, був ще занадто слабким, щоб утримати в своїх руках князівство. Однак, незважаючи на це, він почав енергійно збирати докупи всі свої землі.

Тим часом, скориставшись із смерті Мстислава Удатного, київський князь Володимир Рюрикович разом із Михайлом Чернігівським та половцями в 1228 р. напали на володіння Данила Романовича і взяли в облогу Кам'янець: "Володимерт» же Киевский соврд вон Михдилт» Черниговьскъж Ако БО Б'к ГОць его пострнглъ ГОцд моего. Е'fe БО емоу ЕОАЗНЬ вели к д во сртцн его. Володимеръ же ВСАДИ КОТАНА И вен Половцн н прндошд к*ь Кдменцю fio~ лодимерт» же сос вснмн кнАзи. и КоурАнък и ПинАни. и Новгородцн. н Тоуровьци шсьсЬдошд Кдмен'Ьць"[34]. Під цією датою вперше з'являється на істо-

ричній сцені місто Кам'янець, котрому судилося майже через два століття стати головним військовим і торговим центром Поділля. Енергійний Данило Романович зміг зібрати великі сили, перекупити половців і змусив відступити Володимира Київського та Михайла Чернігівського.

Проте й досі залишається невідомим, якого Кам'янця стосується ця згадка. На той час давньоруських міст із такою назвою було чимало, наприклад, Кам'янець-Литовський, Кам'янець-Волинський, Кам'янець на Хоморі (річка Хомора на півночі сучасної Хмельницької області) тощо. Дослідники І.С. Винокур і М.Б. Петров схильні вважати, що датована 1228 р. літописна згадка стосується саме сучасного Кам'янця-Подільського[35], чого дотримується й автор статті. На користь цієї версії свідчить та обставина, що на той час Пониззя, на нашу думку, стало центром Галицького князівства, оскільки Мстислав Удатний залишив Галич і переїхав на Пониззя, де й перебував майже 4 роки до своєї смерті, залишаючись при цьому великим князем галицьким. І не дивно, що після смерті Мстислава Михайло Чернігівський зробив спробу захопити Пониззя, підійшовши до Кам'янця. Набагато пізніше, про що мова йтиме нижче, син Михайла - Ростислав також намагався захопити Пониззя, але це йому не вдалося.

В Іпатіївському літописі є ще й така згадка про Кам'янець, датована 1196 р.: "РОСТИСЛАВІ» Рюриковича, с володимеричн н с Чернталгь Клокоукомт». Є\АВШЄ и повоевАшд и пожгошд. волость Ромдновоу. школо КлленцА"[36]. На користь того, що мова йде про сучасний Кам'янець-Подільський, свідчить те, що Кам'янець, як і все Пониззя, входив до складу Галицького князівства і де, окрім Кам'янця на Пониззі, більше міст із подібною назвою не існувало. Роман був насамперед великим князем галицьким, і тому можна слушно зазначити, що Галицьке князівство стало його вотчиною, на відміну від Волинського. Саме військові загони, з якими Ростислав Рюрикович з Володимировичами йшов на Кам'янець - чорні клобуки - вказують на те, що удар завдавався по південно-східному кордону Галицького князівства, який тоді проходив по р. Ушиці. Чорні клобуки - це узагальнююча назва кочівників, яким дозволили оселитися на південних окраїнах Київської держави, як правило, прилеглих до степу, за що вони повинні були й захищати їх від інших кочівників. Імовірно, Ростислав Рюрикович, оминаючи Ушицю, яка на той час була досить потужною фортецею, спробував захопити Кам'янець, але вирішив лише зруйнувати місцевість навколо останнього.

Незважаючи на цю перемогу, перед Данилом Романовичем стояли невирішені проблеми. В Галичі сидів угорський королевич Андрій, міста захопили бояри. Як згадують літописці: "КнАзю же Дднилови воудоущоу во Оугровьсц'Ъ, прнслдшд ГАЛИЧАН^ рекоуще ГАКО СоудислАвт. шелъ есть во Поннзье, л королевнчь в Гдличи МУСТАЛЬ" [37]. Тобто, боярин Судислав, який правив від імені королевича Андрія, заволодів Пониззям.

Данило Романович не забарився з відповіддю. Він відрядив воєводу Мирослава у Пониззя проти Судислава, а сам пішов на Галич. Мирослав, мабуть, дуже швидко розбив війська боярина Судислава. Тим часом Данило зібрав великі військові сили, включаючи загони з Пониззя: "И ШБЬЄХА ДЛНИЛЪ городт» и сокрлвь землю Глличкоую СТА НА четыре ЧАСТИ шкрить его. и сокрА ГО Боврокы. доже и до рНіки Оушии/к и Проутд и ОБЬСБДЄ в сил^ тАжьц'Ъ" [38].

Далі Пониззя знову з'являється на сторінках літописів у 1240 р. Після навали монголо-татарів, котрі вогнем і мечем пройшлися по Давньоруській державі й вторглися в Європу, Галицько-Волинське князівство знову опинилося на межі міжусобної війни. Скориставшись відсутністю в князівстві Данила Галицького, бояри захопили міста без його дозволу і почали, як вказує літописець, "зелллю грдвить". Вони дійшли до того, що відкрито відмовилися ко-

♦

8 - I - 4-1121

ритися князівській владі: **"Докрослдв же вокнАжилтьсА Б*Ь и Соудьичь поповъ вноукт,. и грлкАше всю землю, и въшел во Едкотоу. все Понизье прнА. везт» кнАжд повеленнгл"[39].**

І знову Данилу Романовичу потрібно було об'єднувати свою землю. Скориставшись тим, що опозиційні до нього бояри самі з'явилися на третейський суд, він наказав **"видА БЄЗАКОНИЄ ихт», н повелА его изоимдти"[40].**

В 1240 р. у поле зору літописців потрапляє ще одне місто Пониззя, яке було столицею цього регіону, - Бакота. Згадка про неї 1240 р., на нашу думку, парадоксальна, тому що це місто давно було вже столицею Пониззя. Захопивши Галич, Данило Романович посилає свого печатника Кирила на Пониззя, в Бакоту, з військом, щоб **"исписати грабительства нечтыхъ бояр оутиши землю",** і, як показали події, недаремно. Одночасно князь Ростислав Чернігівський разом із болохівськими князями нападає на Пониззя і підходить до Бакоти: **"РОСТИСЛАВІ», соврд кнАзь Болоховьские. и WСТАНОКТ» ГАЛИЧАНТ». приде ко Едкотії"** [41]. Але печатник Кирило зумів відбити наступ Ростислава з болохівцями й **"утишив землю",** діючи **"мудростью и крепостью".** На думку В.Т. Пашута, в той час на Пониззі виникло антифеодальне повстання, спрямоване проти боярства. Успіх Кирила пояснювався підтримкою населення центральної князівської влади, оскільки правління тут Судислава досить-таки підірвало авторитет місцевого боярства, яке грабувало смердів та інші верстви низів, що і допомогло йому навести лад у Пониззі.

Зі свого боку, князь Данило Романович не примусив на себе довго чекати і відповів болохівцям нападом на їхню територію: **"СлишАвт» ж Дднилъ прихо//дъ РОСТИСЛАВАМ, СО КНАЗН БОЛОХОВЬСКНМН. НА Блкотоу дкье оустремнсА НА нНк. грлды ихт» итневи преддсть. и гревлА ихт» рдскопд"[42].**

Досить цікаво, що разом із Ростиславом Чернігівським виступали болохівські князі, які вже не вперше приходили з війною в Галицько-Волинське князівство. Як зазначає М.Ф. Котляр, болохівці - це нащадки племінної знаті, бояри, котрі управляли Болохівською землею[43]. В цих частих нападах болохівців на Галицько-Волинське князівство можна простежити, що між ними та галицькими боярами існував певний договір, так би мовити, "про взаємодопомогу". їхня соціально-станова спорідненість - боярство - робить цей договір реальним.

У 1240 р. з'являється ще одне місто в регіоні середньої течії Дністра - Каліус. Появою цього міста на сторінках літописів можемо завдячувати князю Данилу Галицькому, який у 1240 р. здійснив поїздку до Бакоти і Каліуса, щоб **"оуставити землю"**[44]. На нашу думку, **"оуставити землю"** - встановити кордон. Якщо, згідно з літописом, східний кордон Галицького князівства раніїіе доходив до річки Ушиці: **"и соврдвь землю Гдлнчкоую СТА НА четыре ЧАСТИ «»крить его. и соврд О Еокроки. доже и до р'feКТj Оушни/Ь и Проутд",** то тепер кордон вже проходив набагато східніше - по річці Каліус.

Бакота ще раз згадується у зв'язку з подіями 1255 р., коли татарський воєначальник Куремса вторгся в Галицько-Волинське князівство у відповідь на каральну експедицію Данила Галицького проти Болохівського князівства: **"Приехаша Татаре ко Бакоте и приложися Милей к нимъ".** Данило ж послав на Пониззя свого сина Льва, який повинен був привести до покори Милія, що вдалося оперативно зробити. Але Милій-баскак, як його називають літописці, незважаючи на те, що за нього поручився князь Лев, при першій же нагоді знову зрадив Данила Галицького: **"МИЛ^ГА" БАСКАКА, И приведе Лев М'Ьл'кгА" ГОцю си. и БЫ ПАКИ БАКОТД королевд ГОцд его. потом же сдоумдвъ со снмъ и Фпоустн и пороучникъ БЫ Левт». гдко в'крноу емоу (емоу) БЫТИ. И ПАКИ прнткхАВШИ'м Тдтдромъ и створи листь, и преддст ю пдки Тдтдромт» Бдкотоу"** [45].

Деякі дослідники вважають, що з цього часу Бакота й інші міста Пониз-

зя переходять під владу татар. Заслуговує на увагу сам Милій - хто ж він був? Скоріше за все Милій був боярином, якого призначив Данило Галицький, і повинен був здійснювати управління Пониззям та Бакотою. Тиск татар, що прийшли у Пониззя в 1255 р., змусив його (можливо, через опозиційність до Данила Романовича або через особисте боягузтво) перейти на службу до татар, ставши баскаком. Викликає здивування той факт, що за Милія поручився син Данила Романовича Лев. Імовірно, Милій все-таки був не простим боярином, і мав якісь особисті заслуги, за котрі його відпустили і направили знову ж таки на Пониззя, в Бакоту. Н.Молчановський вказує на те, що скоріше за все Милій був представником мешканців Бакоти та її околиць[46]. Так це чи ні - нам достовірно невідомо. Але сам факт, на який вказують майже всі дослідники, полягає в тому, що реально Пониззя виходить з-під влади галицького князя. На наш погляд, це відбулося, скоріше за все, на початку 60-х років XIII ст., а не в 1255 р., як вказує літопис. Хоча з 1255 р. припиняються всі літописні згадки про даний регіон, проте життя в ньому продовжувалося.

Про життя й побут населення Пониззя у XIV ст. ми можемо здогадуватися на основі літописних повідомлень, зокрема повідомлення 1362 р., "коли гсдрт» кьілті НА Литовской земли кнзь велыкы УУлгирдт». и шед в поле с Литовъскнмь воискомь ПОЕИЛЬ Тдтдровь. НА Оин'Ьн воде трех кратовт». кнзА Хочевигд. А Коутлоукоугоу & Дмитрегд А то си три врдты Тдтдрскыд кнзи **ШЧНЧИ И ДеД'БЧН. ПОДОЛСКОН ЗЄМЛИ А ГО НИХ ЗАВЯДАЛИ ВТАМОНИ. А БОИСКДКН** приїдезьдАючи ГО них о\тдмон*ъвт» НМЫВАЛН. ИС ПОДОЛТ^/СКОИ зел\ли ДАНЬ" [47]. Про існування міст XIV ст. у літописах теж немає певних відомостей. Зокрема, лише зазначено, що коли в Подільську землю прибули брати Коріатовичі, то "тогды в Подолскои зел\ли. не БЫЛ'Ь ни ЧУДННТ» город ни деревомъ роукленого. А ни кдменемъ коудовдного" [48]. Такі ж повідомлення ми знаходимо і в інших списках, зокрема в "Списке археологического общества"[49], "Списке графа Рачинского"[50], "Списку Биховця"[51] тощо.

При аналізі літописного повідомлення, що на Поділлі "не БЫЛИ» НИ ЮДННТ» город, ни деревомъ роукленого, А ни кдменемъ воудовдного", відразу ж виникає питання, куди ж зникли міста Пониззя? Археологічними дослідженнями було встановлено, що більшість міст давньоруського часу дійсно припинила своє існування саме в середині XIII ст. Проте з літописного повідомлення випливає також, що в цей регіон продовжували приїжджати баскаки, котрі збирали данину з Подільської землі.

Відповіддю на це питання якоюсь мірою може слугувати згадка про прихід в 1261 р. у Галицько-Волинське князівство Бурундая. Враховуючи невдачі свого попередника Куремси, Бурундай не вважав за потрібне одразу ж розпочинати військові дії проти Данила Галицького. Внаслідок коротких переговорів Бурундай наказав Данилу Романовичу "есте мои мирницн розмечете городы СВоł век" [52], що останній змушений був зробити. Таким чином, укріплення майже всіх міст Галицького-Волинського князівства було зруйновано не ворогом, а князівською владою. Ця доля не оминула і міста Пониззя. Якщо врахувати, що міста Пониззя з 1255 р. перебували під владою татар, як нам на це вказує літопис, то дивує, що "тогды в Подолскои земли, не *БЫЛЬ* ни юдинт» город ни деревомт» роувленого, д ни кдменемъ воудовдного". Якщо б Пониззя дійсно перебувало під владою татар, то такої необхідності в зруйнуванні укріплень літописних міст просто не було б. Виходячи з вищенаведеного, можна припустити, що якраз із зруйнуванням укріплень міст Середнього Подністров'я (Пониззя) і припиняється влада галицько-волинських князів, оскільки вони вже не могли захистити даний регіон від татар та інших ворогів. Імовірніше, саме населення вирішило стати данниками татар, виробляючи для них сільськогосподарську продукцію і сплачуючи данину.

Такий порядок речей існував доти, поки князі Коріатовичі - Юрій, Олександр, Костянтин і Федір - із дозволу великого князя Ольгерда не пішли в Подільську землю. Брати Коріатовичі зав'язали добрі стосунки з отаманами і почали боронити землю від татар, за що місцеве населення почало сплачувати їм данину. Першою їхньою справою було відбудування укріплень таких літописних міст, як Смотрич, Бакота і Кам'янець. З того часу, як нам повідомляє літопис, **"вен городы Подольские помуровдли и швселнлисА"** [53].

Таким чином, литовські князі спочатку зав'язали стосунки із місцевим населенням і лише укріпили ("помуровали") існуючі раніше поселення.

Досить цікавим джерелом є також список **"Имен всемь градомь Рускымъ, и далнимъ, и ближнимъ".** Зокрема в ньому ми знаходимо серед переліку польських міст міста Пониззя: **"А се Польши: Кдменечь, Иловечь, Ерясдвль, Соколець, Звенигорода, Черкасы, Червень, Новый Городокъ, Веннчд, Скала, Бакота"[54].** "Список" складено невідомим автором і розміщено в Єрмолинському літописі. Скоріше за все він написаний у другій половині XIV ст. і є вагомим джерелом, яке зафіксувало існування міст у Середньому Подністров'ї. Цікавим є те, що на першому місці в "Списку" виступає вже не Бакота, а Кам'янець, який у 1374 р. отримав магдебурзьке право.

Наведені з різних літописних списків відомості про населення і міста Давньоруського Пониззя, з урахуванням результатів археологічних досліджень останніх років у Середньому Подністров'ї, дають можливість з'ясувати основні етапи в історії заселення регіону східнослов'янськими племенами. Йдеться про уличів і тиверців, що проживали у Пониззі в IX -X ст.

Літописи допомагають також конкретизувати основні віхи функціонування давньоруських міст XII - XIII ст. та їхню роль у військово-політичних подіях того часу. З літописів і матеріалів археолого-архітектурних досліджень випливає, що в XIV ст. мало місце "умурування", тобто відновлення основних давньоруських міських осередків Пониззя -Поділля.

[1] *Толочко П.П.* Літописи Київської Русі. - К., 1994. - С.5.
[2] *Грушевський М.С.* історія України-Руси: В 11 тт., 12 кн. - К., 1991. - Т.1, 2.
[3] *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. - К., 1887.
[4] *Dr. Antoni J.* (Rolle J.) Zameczki podolskie na kresach multanskich. - Warszawa, 1880. - T. I. - 398 s.
[5] *Сецинский Е.* Бакота, древняя столица Понизья // Подольские епархиальные ведомости. - 1899. - №46 -49.
[6] *Гульдман В.К.* Памятники старины в Подолии. Материалы для составления археологической карты Подольской губернии. - Каменец-Подольский, 1901. - 401 с.
[7] *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950. — 328 с.
[8] *Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота.* Столиця давньоруського Пониззя. - Кам'янець-Подільський, 1994. - 362 с.
[9] *Пламеницька О.* Висліди і перспективи студій мурованого оборонного будівництва Поділля // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 18 — 22 жовтня 1993 р. — Кам'янець-Подільський, 1993. — С.5 - 8.
[10] *Тимощук Б.О.* Давньоруська Буковина. X - перша половина XIV ст. - К., 1982. - 203 с
[11] *Нєрознак В.П.* Названия древнерусских городов. - М., 1983. - 206 с.
[12] *Седов В.В.* Древнерусская народность и предпосылки ее дифференциации // Укр. іст.журн. - 2001. - №3. - С.21.
[13] *Винокур І.С., Горішній П.А.* Назв. праця. - С.36.
[14] Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. - М., 1962. - Т.2. - С.9 - 10 (далі - ПСРЛ).
[15] ПСРЛ. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. -М., 1962. -Т.1. -С.13.
[16] ПСРЛ. Патриаршая или Никоновская летопись. - М., 1969. - Т.9. - С.5.
[17] Повесть временных лет по Лаврентиевскому списку. - СПб., 1910. - С. 24.
[18] Там само.
[19] ПСРЛ. Ермоленская летопись. - СПб., 1910. - Т.23. - С.5.
[20] *Стрижак О.С.* До питання про український етногенез // Укр. іст. журн. - 2001. - № 3. - С.39.

[21] *Грушевський М. С.* Назв, праця. - Т.1. - С 204 - 205.
[22] *Молчановский Н.* Указ.соч. - С.26.
23 *Грушевський М.С.* Назв, праця. - Т.1. - С.419.
[24] *Раппопорт П.О.* Военное зодчество западнорусских земель X - XIV вв. - Ленинград, 1967. -С.167- 168.
[25] *Пламеницька О.* Назв, праця. - С. 6.
[26] ПСРЛ. Патриаршая или Никоновская летопись. - С.167.
[27] Там само. - С. 168.
[28] *Толочко П.П.* Історичні портрети: 3 історії давньоруської та європейської політики X - XII ст. - К., 1990. - С.223.
[29] ПСРЛ. Патриаршая или Никоновская летопись. - С.212.
[30] *Пашуто В.Т.* Указ.соч. - С.169.
[31] ПСРЛ. Ипатьевская летопись. - С.717.
[32] ПСРЛ. Львовская летопись. - СПб., 1910. - Т.20. - 4.1. - С.145.
[33] ПСРЛ. Ипатьевская летопись. - С.752.
[34] Там само. - С. 753.
[35] *Винокур І.С., Петров М.Б.* Про час виникнення Кам'янця: погляди дослідників // Кам'янеччина в контексті історії Поділля. - Кам'янець-Подільський, 1997. - Т.1. - С.53 - 61.
[36] ПСРЛ. Ипатьевская летопись. - С. 698.
[37] Там само. - С.758.
[38] Там само. - С.759.
[39] Там само. - С.789.
[40] Там само. - С.791.
[41] Там само.
[42] Там само. - С.791 - 792.
[43] *Котляр М.Ф.* Галицьке боярство проти князів Романовичів // Археологія. — 1999. — №2. - С.88.
[44] ПСРЛ. Ипатьевская летопись. - С. 793.
[45] Там само. - С.829.
[46] *Молчановский Н.* Указ. соч. - С. 151.
[47] ПСРЛ. Супрасальский список. - СПб., 1907. - Т.17. - С.81 - 82.
[48] Там само. - С.82.
[49] ПСРЛ. Список Археологического общества и дополнение. - СПб., 1907. - Т.17. - С. 278 - 279.
[50] ПСРЛ. Список графа Рачинскаго. - СПб., 1907. - Т.17. - С.327 - 328.
[51] ПСРЛ. Список Быховца. - СПб., 1907. - Т.17. - С.496 - 497.
[52] ПСРЛ. Ипатьевская летопись. - С.849.
[53] ПСРЛ. Список графа Рачинскаго. - С.328.
^ПСРЛ. Ермолинская летопись. - С. 162.

In this scientific prospecting, the author highlights main stages in the history of Old Russian Ponyzzia settlement by the eastern-slavic tribes and depiction of this process in the chronicles.

Л.П.Маркітан (Київ)

СХІДНА **(КРИМСЬКА) ВІЙНА** 1853-1856 **рр. ТА УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ її ГЕРОЇВ У ФОТОКШОДОКУМЕНТАХ**

У *статті на основі фотокінодокументів відображено події Східної (Кримської) війни 1853- 1856 рр. та заходи по увічненню пам'яті її героїв.*

22 липня 2003 р. Президент України Л.Д.Кучма видав указ про відзначення 150-річчя Східної (Кримської) війни 1853-1856 рр.[1] Саме Кримський півострів - окраїна тодішньої Росії, а зараз територія України, став театром кровопролитного протистояння між військами Англії, Франції, Туреччини, а пізніше й Сардинського королівства, з одного боку, і Росії, з іншого. Відомо, що весь тягар бойових дій прийняв на себе Севастополь. 349-денна оборона

міста протягом 1854-1855 рр. - найважливіший і найдраматичніший сюжет війни.

Події Кримської війни та увічнення пам'яті її героїв широко відображено в різних видах історичних джерел, у т. ч. зображальних, до яких належать і фотокінодокументи.

Джерельною базою статті є матеріали Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного) та фотоілюстрації, уміщені в друкованих виданнях. Зрозуміло, що це, в основному, фоторепродукції з художніх творів, але, зняті на плівку, вони набувають статусу історичного джерела. Пізніше, десь наприкінці XIX ст., з'являються документальні фотографії, а згодом і кінокадри, що зафіксували моменти відкриття пам'ятників героям Східної війни, зустрічі ветеранів та окремі їх портрети.

На фотознімках, присвячених Синопському бою 18 листопада 1853 р., в якому російський флот під командуванням адмірала П.С.Нахимова розгромив турецьку ескадру - апофеоз цього бойовища. Бачимо вітрильники, притиснуті один до одного, частина з них палає, деякі занурені у воду. Праворуч, на високому березі бухти - берегова батарея турків із трьома кам'яними баштами[2]. У рапорті начальникові штабу Чорноморського флоту ґенерал-ад'ютанту В.О.Корнилову П.С.Нахимов зазначав: "...Ворог у цьому бою втратив усі кораблі; ті з них, які не були знищені нашими бомбами або спалені самими турками, згодом знищили наші фрегати й пароплави. Усі укріплення знесено до ґрунту".

Міць російського флоту визнавав і супротивник. Так, одна з тогочасних англійських газет писала: "Як би не подавали справу публіцисти, ми, моряки, не можемо не поважати невідомий флот, який протягом місяця бореться з бурями, одразу ж по цьому дає бій, знищує ворога й, попри ушкодження, повертається в порт"[4].

Перемога в Синопській битві стала формальним приводом для введення наприкінці грудня 1853 р. англійцями та французами свого флоту в Чорне море. Навесні Росії було оголошено війну, а 10 квітня ескадри союзників піддали бомбардуванню Одесу з метою висадки десанту. І хоча сили сторін були нерівні, захисники міста відбили напад коаліційних сил. На фотографіях бачимо ворожі кораблі, що ведуть бій в Одеському порту та маємо портрет молодого артилерійського прапорщика О.П.Щоголева, чия батарея протягом шести годин до останнього снаряда вела бій із ворогом [5] . За проявлений героїзм він був нагороджений орденом Св. Георгія 4-го ступеня, а батарея стала носити його прізвище.

У вересні 1854 р. англо-французький флот у складі вісімдесяти дев'яти військових парових кораблів і трьохсот транспортів протягом 6 днів висадив південніше Євпаторії 62-тисячну армію, що мала на озброєнні 134 польові й 114 облогових гармат [6]. На фото: досить широка смуга низинного узбережжя з озером, яке відділяється від моря вузькою смугою берега, схожою на довгу греблю. На березі розташовано велику кількість наметів, багато військових, в окремих місцях палає багаття [7].

У фотоматеріалах зафіксовано ще один із епізодів Східної війни - битву на р. Алма, де російські війська під орудою головнокомандуючого Кримською армією генерал-ад'ютанта О.С.Меншикова 8 вересня 1854 р. зробили невдалу спробу зупинити війська союзників, котрі рухалися в напрямку Севастополя. Це - загальний вигляд бою, атака вояків Володимирського полку, урятування командиром Мінського полку Раковичем прапора, оточення росіян дивізією французького генерала Боске [8].1 останнє фото з цієї серії - відступ російської армії після битви [9]. Укладач збірки рукописів з історії оборони Се-

вастополя полковник М.Ф.Дубровін відзначав: "Поле битви було вкрито пораненими й помираючими... Повсюди уламки зброї, частини тіл, купки людей і коней у крові"[10]. У цій битві з російського боку загинуло 4 Генерали, 193 офіцера та 5500 солдатів [и].

У документальному кінофільмі виробництва Української студії хронікально-документальних фільмів "Укркінохроніка" "Місто безсмертної слави"[12] відзнято обеліск з інкерманського каменю, установлений на високому березі річки Алма. На монументі напис, зроблений слов'янською в'яззю: "Пам'яті воїнів, полеглих в Алмінській битві". Автор пам'ятника - скульптор Годебський.

Ще одна спроба зупинити ворога відбулася 13 жовтня 1854 р. в долині між Севастополем та Балаклавою. Тут російські війська, очолювані генерал-лейтенантом П.П.Ліпранді, здобули перемогу над англійцями й турками, але не змогли скористатися з неї. Один із моментів цього бою зображено на знімку, зберігся й фотопортрет генерала [и].

Важливою віхою в Кримській війні була Інкерманська битва, якій присвячено чотири фоторепродукції[15]. Ось як писав про неї французький письменник і історик Базанкур: "Це штурм, жахливий, безупинний, подібний хвилям припливу... Простір, на якому точиться бій, нерівний, місцевість хвилясста: через це то там, то тут з'являються нові колони супротивника. Ця метушня, що тривала понад сім годин, не піддається жодному описові: приклади геройства, жахлива боротьба, мужність, відчайдушні атаки - ось Інкерман!"[16].

Битва продемонструвала стійкість російських солдатів, а також те, що при вмілому керівництві можна було досягти результатів у бою, але, як відзначав відомий російський учений Є.В.Тарле,"... зняти облогу, що могло б статися у випадку перемоги під Інкерманом, не вдалося" [17].

Шлях на Севастополь було відкрито. Розпочалася 349-денна оборона міста. Тепер основні сили коаліційних військ були спрямовані на захоплення Севастополя - головної бази Чорноморського флоту. Недарма англійська газета "Times" у жовтні 1854 р. писала, що "головної мети нашої політики й війни не може бути досягнуто, допоки стоятиме Севастополь і існуватиме російський флот"[18].

Із боку моря місто захищав Чорноморський флот. Аби не допустити прориву в порт кораблів супротивника 9 вересня 1854 р. начальник штабу флоту віце-адмірал В.О.Корнилов видав наказ про затоплення кораблів: "Я, з дозволу його світлості (О.С.Меншикова - *ЛМ.)* оголошую розпорядження, яке прошу виконати: кораблі розташувати за визначеною в плані диспозицією й із них старі кораблі "Три святителя", "Уриїл", "Селафаїл", "Варна", "Сілістрія", фреґати "Флора" й "Сизополь" затопити у фарватері" [19].

11 вересня п'ять лінійних кораблів і два фреґати були затоплені при вході на рейд між Костянтинівською й Олександрівською батареями. "Більшість матросів і багато хто з офіцерів були сумні через те, що кораблі, на яких вони служили й з якими поріднилися, мають загинути, не помірявшись із ворогом силами у відкритому бою... Опівночі 11 вересня глухий тріск і плюскіт води сповістили про затоплення. Лише корабель "Три святителя" довго опирався, залишаючись на поверхні й не бажаючи розлучатися з життям"[20].

Ми не випадково навели рядки з книжки М.Ф.Дубровіна, бо цей момент в історії оборони Севастополя відображено на фотовідбитку - на тлі уламків гордо стоїть красень-корабель, якого спіткала доля його бойових побратимів[21].

Пізніше, у лютому 1855 р., між Михайлівською та Миколаївською батареями було затоплено ще 6 лінійних кораблів [22], а після припинення боїв на Малаховому кургані, коли захисники Севастополя відступили на Північну сторону, були затоплені й решта кораблів[23].

Ушановуючи учасників оборони Севастополя й, перш за все, моряків, які поповнили лави захисників сухопутних укріплень, у 1904 р. до 50-річчя оборони міста відкрито пам'ятник затопленим кораблям, автором якого був естонський скульптор, академік Амандус Адамсон [24]. Пам'ятник, заввишки 16,6 м, установлено в бухті на 3-метровій штучній гранітній скелі в 10 м від берега. Він нагадує коринфську колону з діориту, на верхівці якої бронзовий орел підняв вінок на честь кораблів, затоплених у бухті. На гранітній плиті напис: "У пам'ять кораблів, затоплених 1854-1855 рр. для загородження входу на рейд". Навпроти колони - на підпірній стінці - два якорі, зняті з кораблів перед затопленням. Маємо низку кінокадрів та фотодокументів із зображенням цієї споруди [25].

Акція із затопленням кораблів захистила Севастополь із моря, але з суші він не був підготовлений до оборони. Розташоване по обидва береги 7-кілометрової бухти місто поділялося на Північну та Південну сторони. Війська коаліції, наблизившись 13 вересня до Севастополя, зосередили головні сили на підступах до Південної сторони.

Натхненником і організатором оборони міста став начальник штабу Чорноморського флоту віце-адмірал В.О.Корнилов [26]. Ось як характеризували його сучасники: "Це був один із небагатьох, хто не втратив голову в настільки складних обставинах; це була людина, яка очолила оборону не за старшинством, а за здібностями й енергією. Холоднокровний у найскладніших обставинах, Корнилов дивився на справу прямими очима, не захоплюючись, але й не впадаючи у відчай"[27]. Л.М.Толстой, зокрема, відзначав: "Можна, не боючися звинувачень в упередженні, сказати, що всю безприкладну оборону Севастополя створив Корнилов"[28].

5 жовтня 1854 р. на батареї Станіславського (Малахів курган) В.О.Корнилов був смертельно поранений. А через рік на місці його загибелі було споруджено пам'ятник. На постаменті знаходилася бронзова фігура віце-адмірала, ураженого гарматною кулею. Трохи підвівшись, він правицею вказує на місто: "Відстоюйте Севастополь! Не віддавайте його!" (це дійсно, як свідчать захисники міста, були його останні слова). Нижче, біля цоколя, бронзова фігура легендарного матроса Петра Кішки (П.В.Марковича) з бомбою в руках. Під час II світової війни гітлерівці демонтували бронзові фігури й відвезли їх на переплавку, залишивши тільки постамент. Але пам'ятник живе у фотознімку [29]. Маємо й фотопортрет В.О.Корнилова та загальний вигляд батареї, де він загинув [30].

Після загибелі віце-адмірала оборону Севастополя очолив адмірал, командир Севастопольського порту та військовий губернатор міста П.С.Нахимов. Сучасники називали його "душею оборони". Дослідник Кримської війни майор А.Н.Лаговський зазначав:"... чудовий бойовий командир, під орудою якого Чорноморський флот здобував неодноразові перемоги... Цілоденно він був на укріпленнях оборонної лінії, вникаючи в усі деталі й дрібниці оборони, приділяючи увагу її матеріальному забезпеченню... Нахимов дбав про заходи щодо зменшення великих щоденних втрат серед захисників Севастополя"[31].

2 березня 1855 р., майже відразу після того, як він очолив оборону міста, Нахимов видав наказ: "Подбати, щоби при відкритті вогню не було жодної зайвої людини не лише на відкритих місцях і не при справах, але щоб гарматна обслуга й число людей для необхідних під час бою робіт були обмежені до краю; дбайливий офіцер, використовуючи обставини, завжди віднайде спосіб зробити економію в людях і таким чином зменшити небезпеку для інших" [32]. Сам П.С.Нахимов по декілька разів на день бував на передових позиціях, відчайдушною сміливістю привчаючи матросів до життя на сухопутних позиціях. Навіть будучи адміралом, залишався чуйною, доступною людиною.

Сам він із гордістю говорив: "Матроси люблять і розуміють мене; це для мене важливіше, ніж відгуки пихатих дворянчиків. У багатьох командирів негаразд зі службою на суднах через те, що вони неправильно розуміють значення дворянина й зневажають матросів, забуваючи, що мужик також має розум, душу й серце, як і будь-хто" [33].

28 червня 1855 р. адмірал зазнав смертельного поранення на Малаховому кургані. Тут, на кургані, до 45-ї річниці Синопського бою 18 листопада 1898 р. було відкрито монумент П.С.Нахимову. Пам'ятник створено за проектом кавалерійського генерала, художника О.О.Більдерлінга. Виконав його І.М.Шредер . Складною була доля цього пам'ятника. У 20-х рр. XX ст. герой Синопа й оборони Севастополя повинен був поступитися місцем вождю світового пролетаріату. Під час закладання пам'ятника В.І.Леніну 7 листопада 1928 р. [35] у поле зору кінооб'єктива потрапив і пам'ятник П.С.Нахимову [36].

Новий пам'ятник флотоводцю роботи народного художника СРСР, академіка М.В.Томського й архітектора О.В.Ареф'єва було відкрито 5 листопада 1959 р. Бронзова шестиметрова скульптура П.С.Нахимова в адміральському однострої встановлена на гранітному постаменті висотою 7,5 м. У підніжжя напис: "Адміралу Павлу Степановичу Нахимову". На постаменті з полірованого граніту — горельєфи, що відображають епізоди з його бойового життя. На тильному боці, повернутому до Графської пристані, на тлі зброї й бойових прапорів, бронзова меморіальна дошка з написом: "Слава російському флоту". Над нею в бронзовому лавровому вінку позначено дати поранення й смерті Нахимова. На всіх кутах постаменту - чавунні якорі [37]. Цей монумент відображено в кінофотодокументах . Зберігся й фотопортрет П.С.Нахимова та епізоди його перебування 17 жовтня на 4-му бастіоні [39].

Фотодокументи розповідають і про перший обстріл міста 5 жовтня 1854 р. Укладач збірника історичних нарисів "Оборона Севастополя" (СПб., 1904. - С. 31-32) полковник А.П.Заінчковський зазначав:"... цього дня зранку всі ворожі батареї загуркотіли вогнем. Над містом у прямому сенсі стояло пекло; щохвилини на наші укріплення падали ворожі снаряди. Опівдні з моря підійшов ворожий флот і почав громити берегові севастопольські батареї. Повсюди витала смерть... Через густий пороховий дим не було видно сонця. Аби уявити силу цього бомбардування, згадаємо, що з нашого боку вело вогонь усього 276, а з ворожих батарей і флоту - 1396 гармат, і це цілий день".

Коаліційним силам не вдалося швидко оволодіти Севастополем. Недарма командувач 1-ї піхотної дивізії французький генерал Канробер доповідав своєму військовому міністрові: "Вогонь російських батарей усупереч очікуванням був доволі дієвим; фортечний мур на всьому протязі озброєно морською артилерією величезного калібру; ця обставина може вповільнити облогу" [40].

Удень та вночі, під постійним вогнем, севастопольці зміцнювали фортецю. Створювалась ешелонована система укріплень: батареї, бастіони, редути, люнети, бліндажі, ложементи, зводилися оборонні мури, копалися траншеї, насипи, ходи сполучення, мінні шахти, ґалереї тощо, а головне - нові артилерійські позиції, куди перевозилися гармати з кораблів Чорноморського флоту.

Зведення укріплень було важкою працею. Вояки, матроси, жінки та навіть діти тягали землю й каміння, колоди й дошки, на руках перетягували величезні гармати від пристані на батареї та бастіони. Маємо дві фоторепродукції. На одній із них велика група людей тягне в гору, на бойову позицію, гармату [41]. На іншій - спорудження батареї на Дівочій горі, у тилу 4-го бастіону, головними будівельниками якої були жінки [42]. У кінофільмі "Легендарний Севастополь" виробництва "Укркінохроніки"[43] знаходимо кадри, які зафіксували обеліск жінкам-трудівницям.

Уся лінія укріплень складалася з чотирьох дистанцій, згодом ділянок, оборону яких очолювали генерал-майор Асланович, адмірали М.Ф.Новосильський, О.Г.Панфілов і В.І.Істомін. Керівництво оборонними роботами здійснював інженер-фортифікатор, ґенерал-майор Е.І.Тотлебен [44]. Захисники міста не обмежувалися першою лінією укріплень - під час облоги Е.І.Тотлебен спорудив перед Малаховим курганом укріплення - Зелений курган, який англійці називали "Matelon vert"[45].

У серпні 1909 р. на місці 4-го бастіону видатному фортифікаторові було встановлено монумент висотою 13,75 м за проектом художника О.О.Більдерлінґа й скульптора І.М.Шредера [46]. П'єдестал з діориту імітує бастіон і підземну галерею. На п'єдесталі - фігура Е.І.Тотлебена. Тильний бік пам'ятника містить текст наказу про нагородження генерала орденом Св. Георгія III ступеня й мапу оборонних споруд Севастополя. На постаменті відтворено фігуру солдата-мінера, що риє підкоп, і ще п'ять фігур вояків різних родів військ, які зводять оборонні споруди [47]. Пам'ятник постраждав під час II світової війни, але фотознімок 1934 р. зберіг для нас первісний вигляд монумента [48].

На низці фотознімків зафіксовано оборонні споруди, зведені в 3-тижневий термін. Тут окремі батареї [49], підземні мінні шахти й ґалереї [50], бліндаж начальника 3-ї ділянки оборонних споруд, якою керував контр-адмірал О.Г.Панфілов [51], бастіони [52], тогочасна зброя [53] тощо. На одній із фотографій зображено французькі батареї та траншеї перед Малаховим курганом [54].

Ключовою позицією оборони Севастополя був Малахів курган. Він являв собою замкнуте укріплення яйцеподібної форми, поділене на декілька майданчиків траверсами, бліндажами й пороховими погребами [55]. Тут розташовувався Корниловський бастіон, який отримав цю назву після загибелі віце-адмірала, та 7-а батарея. На фото - двоярусна кам'яна башта з амбразурами та п'ятигарматною батареєю на верхньому майданчику, збудована влітку 1854 р. за проектом інженера Ф.А.Старченка на гроші, зібрані севастопольцями [56]. У ній містилися командний пункт, канцелярія, пороховий погріб, перев'язочна, бастіонна церква. Зберігся й внутрішній вигляд батареї [57].

Півроку оборону Малахова кургану, незважаючи на поранення й контузію, очолював контр-адмірал, учасник Синопського бою, В.І.Істомін [58]. Про його участь в обороні один із її учасників писав так: "Постійна надзвичайна діяльність Істоміна гідна подиву навіть із боку ворога. День і ніч він працює, день і ніч він готовий до смерті. В який відмінний стан привів Істомін Малахів курган! Які здійснено роботи, які траверси нагромаджено! Чистота, лад, обережність, дисципліна панують на кургані, і повсюди видно готовність до боротьби й смерті"[59].

7 березня 1855 р. контр-адмірал загинув. П.С.Нахимов відзначав: "Оборона Севастополя втратила в його особі одного зі своїх головних діячів"[60]. Між Малаховим курганом і Камчатським люнетом, на місці загибелі В.І.Істоміна, стоїть півтораметровий монумент із мармурового вапняку у вигляді чотиригранної ступінчастої піраміди з георгіївським хрестом на лицьовій частині. Його відкрито 1905 р. На пам'ятнику напис: "Тут 7 березня 1855 року убито ядром у голову контр-адмірала В.І.Істоміна" [61]. Первісний вигляд монумента також знаходимо в кінодокументах[62].

Оборона Севастополя мала активний характер, який особливо виявлявся у вилазках її учасників на позиції ворога. "Вилазок було багато. Не стільки кровопролитних, скільки жорстоких" - відзначав Л.М.Толстой [63]. Маємо три фоторепродукції, що зафіксували ці епізоди [64].

Героєм оборони став кріпак із с Ометинці Гайсинського повіту Подільської Губернії (зараз Вінниччина) П.В.Маркович (Кішка). Відданий

поміщиком у рекрути, матрос 1-ї статті 30-го флотського екіпажу, із січня 1855 р. "произведенный за отличие" у квартирмейстери, П.Кішка вісімнадцять разів здійснив вилазки у тил ворога. Під час однієї з них, 17 січня 1855 р., він зазнав багнетного поранення в живіт. Ось що писав академік М.І.Пирогов у листі до своєї дружини: "Зараз у шпиталі на перев'язочному пункті лежить матрос на прізвисько Кішка; він став знаменитим; його відвідували великі князі (сини царя Миколи І - Микола та Михайло - *Л.М.).* Цей Кішка брав участь у всіх вилазках, та й не тільки вночі, але й удень творив дива під пострілами... Зараз лежить у шпиталі; бо під час вилазки він одержав багнетом у черево. Уже одужав, прогулюється, покурює папіроску й нещодавно злупив з попа й з Колашникова по двогривеному на горілку. Подейкують, із великими князями сюди приїхав Тімм (Тімм В.Ф. - видавець "Художественного листка", художник-баталіст - *ЛІМ.)* і портрет Кішки буде надруковано" [65].

За свої подвиги П.Кішка був нагороджений трьома георгіївськими хрестами та чотирма медалями [66]. Пам'ятник йому відкрито 26 травня 1956 р. Автори - скульптори, брати Василь та Осип Кейдуки [67]. На гранітному чотиригранному постаменті червоного кольору встановлено бронзовий бюст матроса. Постамент оздоблено барельєфами на теми оборони, гарматними кулями та якорями. Такий самий монумент 14 серпня 1955 р. споруджено в рідному селі П.Кішки Ометинцях, де він похований [68]. Різні плани пам'ятника зафіксовано в кінодокументах [69].

В "Історії Української РСР" (К., 1978. - Т.3. - С. 147) як ілюстрацію вміщено фотокопію з малюнка В.Ф.Тімма під назвою "Солдати - захисники Севастополя". На жаль, прізвища там відсутні. Нам удалося розшифрувати це фото (зліва направо): Опанас Алексеев - офіцер резервного батальйону Волинського піхотного полку, Авксентій Рибаков - боцман 30-го флотського екіпажу, Петро Кішка, Іван Димченко - матроси й Федір Заїка - квартирмейстер екіпажу.

На останніх із фотоматеріалів, присвячених обороні міста, - сутички з ворогом на 1-му й 2-му бастіонах 6 червня 1855 р.[70], на батареї, якою командував лейтенант П.Л.Жерве [71], та штурм Малахова кургану 27 серпня 1855 р.[72].

Після одинадцятимісячної облоги й кровопролитних боїв головний бастіон оборони - Малахів курган - пав. Зруйнувавши захисні споруди, Гарнізон залишив Південну сторону й перебазувався на Північну. Ще 74 дні тривала війна, але бойові дії вже не мали великого масштабу.

Ось як оцінював оборону Севастополя головнокомандувач французької армії маршал Жан-Жак Пелісьє. Ще 22 липня 1855 р. він писав імператору Наполеону III: "Що таке облога Севастополя? Це безупинна боротьба двох армій, які рухаються одна супроти іншої, створюючи окопи, батареї й змагаючись за володіння полем битви... Це бій, що триває протягом ось уже восьми місяців"[73].

"Це не такого роду війна, - відзначав журнал "Современник" - де битва змінюється битвою... Тут потрібна витривала, залізна мужність, яка без надій, без сподівань, щохвилини бачить смерть, просто в очах, день за днем, місяць за місяцем, у постійних трудах і нестатках. Тут потрібне не те запальне геройство, якого заледве вистачає на двогодинну битву у відкритому полі, а загартоване, постійне геройство, що не знає ані відпочинку, ані втоми"[74].

І дійсно, воювали всі - військові, мешканці міста, навіть представники духівництва. Так, у книжці "Оборона Севастополя", що вийшла друком у Санкт-Петербурзі 1904 р. (С. 57) вміщено ілюстрацію: монах Іоаникій Савинов у сутичці з ворогом у ніч на і 1 березня. Тримаючи в правиці хрест, він закликає воїнів до бою.

Воювали й діти. Так, на двох фотодокументах зображено юних захис-

ників Севастополя. На одному - дванадцятирічний Максим Рибальченко [75], син матроса з Камчатського люнета, який під вогнем збирав ворожі гарматні кулі, що їх постійно бракувало, і приносив артилеристам. Зарахований до особового складу батареї, він боронив рідний Севастополь. За мужність та відвагу, за поданням П.С.Нахимова, юний захисник міста був нагороджений бойовою медаллю [76].

Інший хлопчик - десятирічний Микола Пищенко [77]. Він разом із батьком - командиром 4-го бастіону, як матрос 37-го екіпажу, воював на редуті Шварца. Під час другого бомбардування міста 8 квітня 1855 р. батько загинув, але хлопець залишився на посту. Худенький, у коротких штанцях, у батьківській куртці, що доходила до колін, босий, він стріляв із маленької мортирки [78]. Був нагороджений спочатку медаллю "За хоробрість", а потім георгіївським хрестом.

Маємо ще один знімок - юнґи Іван Рипицин і Бобер та 38-го флотського екіпажу Дмитро Фарасюк і Олексій Новиков [79].

Аналізуючи фотознімки, зупинімося на участі жінок у цій війні, і, передусім, сестер-жалібниць, що працювали під керівництвом професора госпітальної хірургічної клініки, патологічної та хірургічної анатомії Петербурзької медико-хірургічної академії, а згодом академіка М.І.Пирогова [80] .

Прибувши до Севастополя 12 листопада 1854 р., він писав у своїх "Севастопольських листах та спогадах" (СПб., 1899. - С. 26.): "На ліжках лежать смердючі поранені, але більшість на нарах. Через нестачу білизни й соломи просякнуті гноєм і кров'ю матраци залишаються під хворими по 4 - 5 днів і більше". Хірург почав навчати медичних працівників нових методів лікування - застосуванню хлороформу, накладанню гіпсових пов'язок тощо.

У російській армії вперше з'явилися сестри-жалібниці, а першою сестрою-жалібницею, що допомагала пораненим безпосередньо на полі бою, була знаменита Даша (Дарина Лаврентіївна Михайлова), названа Севастопольською[81] (фото 1901 р.). Донька матроса, що залишилася сиротою в 15 років, довідавшись про Алмінську битву, спродала все своє майно й, купивши коня та бричку, вирушила в Севастополь. Багато захисників міста зобов'язані їй своїм життям. За героїчні дії Дашу було нагороджено медаллю "Золотий хрест" із написом "Севастополь" [82]. Збереглося також групове фото сестер Хрестовоздвиженського товариства піклувальниць поранених [83] та чотири знімки сестер-жалібниць, нагороджених медалями. Це - старша медична сестра, небога полководця МЛ.Кутузова Катерина Михайлівна Бакуніна [84], Ніна Вікентіївна Грабаричі[85], Марія Григорівна Петренкова[86] й Олександра Сергіївна Тулузакова[87].

Обсяг статті дозволяє лише побіжно зупинитися на особах, чиї портрети зберігаються в ЦДКФФА України або вміщені як ілюстрації в книжкових виданнях. Це, перш за все, вище військове керівництво та активні захисники Севастополя, які зробили свій внесок у боротьбу з іноземними військами під час Східної (Кримської) війни та оборони міста:

М.Ф.Новосильський [88] - контр-адмірал, командувач другої дистанції оборони, командир Севастопольського порту.

О.І.Панфілов [89] - контр-адмірал, командуючий третьою дистанцією оборони, помічник начальника ґарнізону, військовий губернатор.

О.В.Мельников [90] - штабс-капітан, талановитий інженер, який керував мінними роботами. Мистецтво його саперів та робочих команд зводило нанівець намагання союзників зруйнувати оборонну систему Севастополя. Недарма він здобув прізвисько "обер-крот". Згодом, вивчаючи історію підземної війни періоду Кримської епопеї, "іноземні автори дивувалися російським мінним роботам. Ставлячи їх вище за французькі, вони зазнача-

ли, що велися ці роботи з неухильною силою волі й з невтомним працелюбством, поєднаним із знанням справи. Особливість російських мінних робіт полягала в їхній наступальній тактиці: контрміни не лише затримували хід підземних робіт атакуючого, але відсували їх назад, тож ці контрміни можна було вважати радше за наступальні міни атаки, ніж за оборонні - це безпрецедентний випадок в історії підземної війни".

В.П.Ползіков [92] - полковник, командир 6-го саперного батальйону, керуючий оборонними роботами на Малаховому кургані, а саме на 1-му бастіоні, що знаходився на височині між Ушаковою балкою й Кілен-бухтою та 2-м (Корниловським) бастіоном.

А.П.Хрущов [93] - ґенерал-майор, командир першої бригади 16-ї дивізії, помічник командуючого військами Міської сторони.

Д.Є.Остен-Сакен [94] - генерал-ад'ютант, начальник Севастопольського гарнізону, нагороджений п'ятьма орденами та дев'ятьма медалями, дарма що на бастіоні, за словами академіка Є.В.Тарле, "показувався не більше чотирьох разів за весь час, та й то в найменш небезпечних місцях, а внутрішнє його життя полягало в читанні акафістів, слуханні обідні й у розмовах із попами" [95].

Г.І.Бутаков [96] - капітан-лейтенант, командир фрегата "Володимир", що разом із іншими кораблями підтримував севастопольців вогнем гармат, підвозив боєприпаси, продовольство й поповнення, а з міста евакуйовував поранених та хворих. Згодом Г.І.Бутаков став адміралом [97].

В.І.Васильчиков [98] - фліґель-ад'ютант, ґенерал-майор, начальник штабу Севастопольського гарнізону. У своєму листі до О.С.Меншикова (від 20 вересня 1854 р.) М.Д. Ґорчаков характеризував генерала як хоробру й шляхетну людину [99].

ПЛ.Жерве [10°] - лейтенант, командир батареї між Малаховим курганом і Доковою балкою, якій було присвоєно його ім'я.

Н.А.Бирильов [101] - фліґель-ад'ютант, начальник аванпостів 3-го бастіону, що знаходився між Доковою й Лабораторною балками.

М.Ф.Бєлкін [102] - лейтенант, командир люнета №7 на правому фланзі 5-го бастіону, що носив його ім'я.

В.О.Де-Жерве [103] - полковник, командир Житомирського єгерського полку, який брав участь в обороні Севастополя разом із Одеським, Полтавським, Кременчуцьким, Подільським і Волинським полками.

В.К. Ґеннеріх [104] - полковник, інженер. Очолював оборонні роботи на Корабельній стороні міста. Батарея, що була збудована позаду 2-го бастіону, названа його ім'ям.

Н.І.Костомаров [105] - лейтенант, командир батареї, що носила його ім'я. Вона захищала 4-й бастіон, де воював молодий поручик-артилерист Л.М.Толстой [106].

Розглядаючи портрети організаторів оборони Севастополя не можна не зупинитися на постаті головнокомандувача російської армії в Криму, ґенерал-ад'ютанта О.С.Меншикова [107]. Як воєначальника його характеризує вислів одного з учасників війни: "Князь нічого не зробив для оборони Криму й Севастополя. Тонкий царедворець і дипломат, він завжди був кепським адміралом у морі й ще гіршим полководцем у полі" [108]. А після поразки під Алмою В.О.Корнилов писав у своєму щоденнику 14 вересня 1854 р.: "Вирішили стояти. Слава Богу, якщо встоїмо, якщо ж ні, то князя Меншикова можна назвати зрадником"[109]. Це думки військових, а ось погляд цивільної людини. Після зустрічі з Меншиковим М.І.Пирогов записав у "Журналі моєї енциклопедії": "Сухий саркастик, затятий еґоїст. І це полководець? А як він запустив усю адміністрацію, усю медичну справу! Це жах!" [110].

Під тиском громадської думки цар Микола І замість Меншикова призна-

9-4-1121

чив ґенерал-ад'ютанта М.Д. Горчакова [ш], проте це не зарадило справі - Росія програла війну.

Найвизначніший із мистецьких творів, присвячених війні - це панорама "Оборона Севастополя", рішення про створення якої було прийнято Комітетом по увічненню історичних подій, організованим наприкінці 1899 р. під орудою великого князя Олександра Михайловича [112]. Створена професором Петербурзької академії мистецтв Ф.О.Рубо [ш], панорама є унікальною пам'яткою, вершиною його творчості (за словами академіка П.П.Соколова-Скалі, який відтворював її в 50-ті рр. XX ст., це "шедевр панорамного живопису" [ш]).

Митець відтворив події 6 червня 1855 р. - відбиття штурму Малахова кургану та укріплень Корабельної сторони. Картина завдовжки по колу 115 м і заввишки 14 м та площею 1610 м^2 вражала своєю монументальністю [115].

Від моменту відкриття панорами 14 травня 1905 р. [116] вона набула значення видатної пам'ятки. Недарма французький письменник Анрі Барбюс у книзі відгуків залишив такий запис: "Я мав можливість бачити картину, яка не має собі рівних!" [117].

Унікальною спорудою була й будівля панорами, збудована за проектом інженера-підполковника В.А.Фельдмана. На її зведення комітет із будівництва пам'яток виділив 70 тис. рублів. Роботи розпочалися 27 жовтня 1902 р. і за два роки будинок, баню якого прикрасила вишукана ротонда, був зведений. Над класичним двоколонним порталом входу встановлено георгіївський хрест, повитий стрічкою, а також число "349" - кількість днів оборони Севастополя [118]. Під час II світової війни споруду було зруйновано. У фондах Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного зберігаються три фотодокументи та окремі плани з документальних фільмів, де зафіксовано зруйнований будинок та його відбудову [119].

Серед цих джерел слід окремо зупинитися на кіносюжеті виробництва Центральної студії документальних фільмів (Москва) за травень 1944 р.: бої за визволення Севастополя, горять портові споруди, радянський солдат установлює червоний прапор на будинку зруйнованої панорами [120].

До сторіччя оборони Севастополя в Кримській війні, а саме 16 жовтня 1954 р., відновлену панораму "Оборона Севастополя" було врочисто відкрито. Маємо фотодокументи, де перші відвідувачі входять до будинку музею [121], та окремі його види в післявоєнні роки [122].

Іншою пам'яткою, присвяченою Кримській війні, є пантеон російських адміралів - Володимирський собор, закладений улітку 1854 р. на місці поховання 1851 р. командувача Чорноморським флотом адмірала М.ПЛазарєва. Тут поховані М.П.Лазарев, В.О.Корнилов, П.С.Нахимов, В.І.Істомін та інші флотоводці - усього 11 поховань. Усередині храму на мармурових дошках свинцевими літерами викладено імена 33 видатних захисників Севастополя, нагороджених орденом Св. Георгія. Храм споруджено у візантійському стилі за проектом професора архітектури К.АТона. Доопрацював проект академік архітектури О.О.Авдеев. Висота храму з хрестом становить 32,55 м [123].

Автор книжки-путівника "Севастополь" З.Чебанюк пише, що під час окупації міста 1855-1856 рр. було вчинено наругу над прахом чотирьох адміралів. Як засвідчив акт спеціальної комісії від 11 квітня 1881 р., під час перекладання останків флотоводців із дерев'яних трун у нові, свинцеві, було виявлено, що покришки з усіх трун вирвані й розбиті, із мундирів зірвано еполети, а останки П.С.Нахимова засипано землею [124]. Під час II світової війни Володимирський собор було зруйновано, але у фотодокументах зберігся його первісний вигляд [125].

Комплексним меморіальним пам'ятником є Братське (Петропавлівське)

кладовище, що знаходиться на Північній стороні міста - високому правому березі Севастопольської бухти. Закладене воно було за спеціальним наказом В.О.Корнилова 21 вересня 1854 р. [126] 17 грудня 1856 р. Морське міністерство звернулося з проханням розпочати збір коштів для його організації. Через рік, 5 вересня 1857 р., відбулась урочиста церемонія закладання загального пам'ятника полеглим - каплиці Святого Миколая (або Миколая Морського) за проектом архітектора О.О.Авдєєва [127], який за цю споруду отримав звання академіка. Будівництво тривало до 1870 р. Церква, побудована з білого інкерманського каменю, має форму піраміди, куди вписано однобанний храм у візантійському стилі. На внутрішніх стінах викарбовано прізвища 943 загиблих генералів, адміралів і офіцерів. На бокових виступах церкви-пам'ятника вибито назви частин, що відстоювали місто. Стіни та стелю розписали фресками художники: академіки А.Е.Корнєєв, О.Д.Литовченко й професор М.М.Васильєв. А коли фрески стали відволожуватися, їх замінили смальтовою мозаїкою. Реставраційні роботи проходили в майстерні венеціанського митця Сальвіаті за ескізами художника М.Н.Протопопова[128]. Увінчував храм двометровий хрест, що мав вагу 16 тонн. Маємо фото, на якому зображено верхню частину каплиці[129].

На Братському кладовищі 472 братські могили, 120 мармурових, гранітних та кам'яних пам'ятників і надгробків, могили адміралів, генералів і офіцерів, котрі померли вже після закінчення війни й заповіли поховати себе в Севастополі. Свій останній притулок тут знайшов і головнокомандувач Кримської армії в завершальний період війни генерал-ад'ютант М.Д. Ґорчаков (1793-1861). На його могилі встановлено монумент у вигляді каплиці з шатровим дахом, усередині склепіння розписано фресками. Цікава й епітафія: "Тіло покійного за його бажанням поховано серед воїнів, які не допустили ворога вітчизни перейти за межу того місця, де знаходяться їхні могили" [130].

У ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного зберігається єдиний фотознімок кладовища (фото 1905 р.) [131], вірніше, вхід до нього: білокам'яна огорожа оточує цвинтар, обабіч від входу - дві невеличкі споруди з хрестами, що нагадують каплички, за огорожею - великі дерева, які були привезені з Нікітського ботанічного саду й Одеського розсадника.

До комплексних пам'яток належить і легендарна висота - Малахів курган, де маємо двадцять пам'ятників і пам'ятних споруд, установлених на честь оборони Севастополя у 1854-1855 рр. та 1941-1942 рр.

У кінофільмі "Легендарний Севастополь" та в окремих сюжетах кіножурналів маємо іншу пам'ятку, також відкриту до ювілею оборони - монумент воїнам 4-го бастіону, споруджений неподалік від панорами "Оборона Севастополя"[132]. Цей бастіон знаходився на підступах до центральної частини міста - за добу на його захисників падало до трьох тисяч снарядів. До нашого часу зберігся первісний вигляд п'ятиметрового обеліска з сірого граніту у формі чотиригранної піраміди, увінчаного давньоруським шоломом зі спущеним забралом. На лицьовій стороні монумента викарбовано хрест у лавровому вінку й напис "4 бастіон". На тильній стороні зверху напис: 1854-1855, нижче перелічено назви частин, що обороняли бастіон.

У фотодокументі, уміщеному в путівнику "Севастополь", зафіксовано й пам'ятник воїнам 5-го бастіону, установлений до 50-річного ювілею оборони: п'ятиметровий обеліск із сірого граніту, увінчаний гранітним шоломом. На меморіальних дошках викарбовано назви військових частин [133].

Внутрішнім опорним пунктом 4-го бастіону слугував Язонівський редут. У листопаді - грудні 1854 р. екіпаж брига "Язон" побудував земляне укріплення з валом і ровом, аби зміцнити оборону бастіону. Майже п'ятиме-

тровий пам'ятник із полірованого граніту, виконаний у вигляді усіченої піраміди, увінчано хрестом. Назви військових частин викарбовано на тильному боці обеліска.

На Братському кладовищі поховано генерал-лейтенанта, організатора численних вилазок у тил ворога, командуючого військами Корабельної сторони С.О.Хрульова, який помер від ран у Петербурзі 1870 р., але заповів поховати себе поруч із бойовими побратимами (генерал неодноразово водив солдатів в атаки, називаючи їх словом "благодетели", а себе - "старателем").

На фото бачимо: на канелюрованій колоні, оздобленій орлом, бюст С.О.Хрульова (автор Годебський). На лицьовому боці надгробка напис: "Хрульову - Росія", що має конкретний зміст, бо побудовано пам'ятник на кошти, зібрані по всій імперії. На бокових дошках викарбовано епітафію: "К бессмертной славе за собой / Он благодетелей водил / И громкой славой боевой / Средь благодетелей почил" [135].

Східна (Кримська) війна 1853-1856 рр. назавжди ввійшла в історію. "Оборона Севастополя, - писав Л.М.Толстой, - залишиться блискучим подвигом не тільки російської, а й усесвітньої історії" . Відчути дух того часу, побачити війну такою, якою вона була насправді, нам допоможуть фотокінодокументи.

[1] Урядовий кур'єр. - 2003. - 6 серп. - №144. - С 12.
[2] Оборона Севастополя: Подвиги защитников. Краткий исторический очерк с иллюстрациями / Сост. А.Заинчковский. - Изд. 2-е. - СПб., 1904. - С.14.
[3] Севастополю 200 лет. 1783-1983: Сб. док. и мат-лов. - К., 1983. - С. 42-43.
[4] Цит. за: *Дубровин Н.Ф.* История Крымской войны и оборона Севастополя. - СПб., 1900. -Т.1. - С.18.
[5] Оборона Севастополя... - С.2, 3.
[6] Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. - К., 1978. - Т.3. - С.143.
[7] Оборона Севастополя... - С.21.
[8] Там же - С.23-25.
[9] Там же. - С.26.
[10] *Дубровин Н.Ф.* Указ. соч. - С.259-260.
[11] *Лаговский А.Н.* Оборона Севастополя и Крымская война 1854-1855 гг. - М., 1Ö39. - С.38.
[12] Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С.Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного) — Одиниця зберігання (далі — Од. зб.) 1085.
[13] Оборона Севастополя... - С.39.
[14] ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного. - Од. зб. 0-81633.
[15] Оборона Севастополя... - С. 40—42.
[16] Цит. за: *Лаговский А.Н.* Указ. соч. - С. 80.
[17] *Тарле Е.В.* Крымская война. - М., 1943. - Т. 2. - С. 100.
[18] Цит. за: Крым. Прошлое и настоящее. - М., 1988. - С. 40.
[19] Нахимов П.С. Документы и материалы. - М., 1954. - С. 414.
[20] *Дубровин Н.Ф.* Указ. соч. - С. 315-316.
[21] Оборона Севастополя... - С. 30.
[22] История городов и сел Украинской ССР: Крымская область. — К., 1974. — С. 117.
[23] *Ольшевский В.Ф.* Севастополь: Путеводитель. - Симферополь, 1981. - С. 14.
[24] Там же. - С. 29-30.
[25] ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 1085, 1053-11, 1113, 1205, 0-82166, 0-67888, 0-82463, 2-61518, 2-72944.
[26] Там само. - Од. зб. 0-74608.
[27] *Дубровин Н.Ф.* Указ. соч. - С. 386.
[28] Цит. за: *Горев Л.* Война 1853-1856 гг. и оборона Севастополя. - М., 1955. - С. 399.
[29] Оборона Севастополя... - С. 7.
[30] ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного.- Од. зб.0-74608;Оборона Севастополя... - С. 36.
[31] *Лаговский А.Н.* Указ. соч. - С. 158-159.
[32] Адмирал Нахимов: Сб. док. - М.; Л., 1945.- Док. №109.
[33] *Лаговский А.Н.* Указ. соч. - С. 160.
[34] *Ольшевский В.Ф.* Севастополь: Справочник. - Симферополь, 1977. - С. 14.
[35] *Маркітан Л.П.* Монумент над морем// Україна. - 1987. - №38. - С.8.
[36] ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 1401-VII.
[37] *Ольшевский В. Ф.* Севастополь: Путеводитель... - С. 28; *Чебанюк З.* Севастополь. - Симферополь, 1966. - С. 56-58.

38 ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 2779, 1053-11, 1205; Севастополю 200 лет... - С 85.

39 ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-74610, 0-81622; *Лаговский А.Н.* Указ. соч. - С. 57.

[40] Цит. за: *Горев Л.* Указ. соч. - С. 328.

[41] Оборона Севастополя... - С. 28.

[42] Там же.

[43] ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 27-79.

[44] Там само. - Од. зб. 0-81623; Оборона Севастополя... - С. 29.

[45] История XIX века / Под ред. проф. Лависса и Рамбо. - М., 1938. - Т. 5. - С. 217.

[46] *Ольшевский В.Ф.* Севастополь: Путеводитель... - С. 38; *Чебанюк З.* Указ. соч. - С. 62-63.

[47] ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 2279, 1113, 1205, 1053-11.

[48] Там само. - Од. зб. 4-2400.

[49] *Горев Л.* Указ. соч. - С. 413-457; *Лаговский А.Н.* Указ. соч. - С. 43.

[50] *Горев Л.* Указ. соч. - С. 353; Оборона Севастополя... - С. 50.

[51] Оборона Севастополя... - С. 463.

[52] *Лаговский А.* Н. Указ. соч. - С. 117.

[53] *Горев Л.* Указ. соч. - С. 379.

[54] Там же. - С. 445.

[55] *Лаговский А.Н.* Указ. соч. - С. 203; *Горев Л.* Указ. соч. - С. 379.

[56] Горев А. Указ. соч. - С. 399; ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-191192.

[57] Всемирная история: В 13 тт. - М., 1959. - Т. VI. - С. 482; Оборона Севастополя... - С. 36-ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 1085, 1053.

=[8] УРЕ. - К., 1979. - Т.IV. - С. 454 (фото); *Зверев Б.И.* Страницы военно-морской истории. - С. 182.

[59] Цит. за: Нахимов П.С. Документы и материалы. - М., 1954. - С. 687.

[60] Там же. - С. 478.

[61] *Ольшевский В.Ф.* Севастополь: Путеводитель... — С. 50.

[62] Там же; ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 2279, 1113, 1205, 1053-11.

[63] Цит. за: *Шохор-Троцкий К.С.* Лев Николаевич Толстой в Крыму // Крым. - 1928. - № 2(7). - С. 87-88.

[64] Оборона Севастополя... - С. 47, 56, 57.

[65] *Пирогов Н.И.* Севастопольские письма и воспоминания. - М., 1950. - С. 39.

[66] *Россейкин Б.М.* Панорама "Оборона Севастополя": Краткий путеводитель. - Симферополь, 1957. - С. 60-61.

[67] Там же.

[68] *Ольшевский В.Ф.* Севастополь: Справочник. - С. 20-21.

[69] ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 1053-2, 2779, 1205.

[70] *Зверев Б.И.* Указ. соч. - С. 19.

[71] *Россейкин Б.М.* Указ. соч. - С. 69.

[72] Оборона Севастополя... — С. 68.

[73] Цит. за: История XIX века. - С. 217-218.

[74] Современник. - 1856. - Т.2. - С. 152-153.

[75] ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-81650.

[76] *Россейкин Б.М.* Указ. соч. - С. 74. *

[77] ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-81652.

[78] *Гармаш С.* Севастополь: очерк-путеводитель. - Симферополь, 1968. - С. 29-30.

[79] ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-81651.

[80] Там само. - Од. зб. 0-81647.

[81] Там само. - Од. зб. 0-74622.

[82] *Россейкин Б.М.* Указ. соч. - С. 58-59.

[83] Оборона Севастополя... — С. 65.

[84] ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-81649.

[85] Там само. - Од. зб. 0-81648.

. [86] Там само. - Од. зб. 0-81658.

[87] Там само. - Од. зб. 0-81659.

[88] Там само. - Од. зб. 0-81626.

[89] Там само. - Од. зб. 0-81628.

[90] Там само. - Од. зб. 0-81653.

[91] *Яковлев В.В.* Краткий очерк истории подземной войны. — М., 1938. — С. 59.

[92] ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-81637.

[93] Там само. - Од. зб. 0-81629.

[94] Там само. - Од. зб. 0-81631.

[95] *Тарле Е. В.* Крымская война. - М., 1950. - Т. 2. - С. 267.

[96] ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-81635.

[97] *Россейкин Б.М.* Указ. соч. - С. 54.

[98] ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-81632.

9-1-4-1121

"*Дубровін Н.Ф.* Указ. соч. - С. 428.
100 ЦЦКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-81642.
101 Там само. - Од. зб. 0-81639.
1°2 Там само. - Од. зб. 0-81640.
103 Там само. - Од. зб. 0-81636.
104 Там само. - Од. зб. 0-81644.
105 Там само. - Од. зб. 0-81641.
1°6 *Шохор-Троцкий К.С.* Указ. соч. - С. 85 (фото 1856 р.).
107 ццкффА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-81625.
108 ц$_{ит}$. за: Нахимов П.С. Документы и материалы. - С. 685.
1°9 Цит. за: *Зверев Б.И.* Указ. соч. - С. 178.
11° Цит. за: *Довженко В., Довженко А.* Этот доктор все может // Крымские каникулы. - Симферополь, 1986. - С. 235.
111 ЦЦКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-81624; Оборона Севастополя... - С. 54.
112 *Терновский Г.* Памятник народного подвига. Панорама "Оборона Севастополя 1854-1855 гг." - Симферополь 1956. - С. 67-68.
113 *Чебанюк З.* Указ. соч. - С. 65; *Терновский Г.* Указ. соч. - С. 70.
114 *Россейкин Б.М.* Указ. соч. - С. 26.
115 *Чебанюк З.* Указ. соч. - С. 65.
116 *Ольшевский В.Ф.* Севастополь: Путеводитель... - С. 39.
117 *Россейкин Б.М.* Указ. соч. - С. 28-29.
118 Там же. -С. 30-31.
119 ЦЦКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб.0-27979, 0-74265, 0-74340,1085, 1113.
120 Там само. - Од. зб. 2208.
121 Там само. - Од. зб. 0-73862.
122 Там само. - Од. зб. 0-56064, 0-74254, 2-61519, 2-61533, 2-88386, 2-111899.
123 Там само. - Од. зб. 0-74822, 2-60365.
124 *чебанюк З.* Указ. соч. - С. 52.
125 ЦЦКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-74822, 2-63365.
126 *Веникеев Е.* Родина сыновьям // Крымские каникулы. - Симферополь, 1986. - С. 108.
127 Там же.
128 *Ольшевский В.Ф.* Севастополь: Путеводитель... — С. 62—63.
129 Там же. - Уклейка між С. 32-33.
130 *Веникеев Е.* Указ. соч. - С. 113.
131 ЦЦКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-74860.
132 Там само. - Од. зб. 1053, 2779.
133 *Чебанюк З.* Указ. соч. - С. 61.
134 ццкффА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 2779.
135 *Веникеев Е.* Указ. соч. - С. 111-112.
136 *Толстой Л.Н.* Собр. соч. - М., 1951. - Т. 2. - С. 123-124.

This article is dedicated to perpetuation of the memory of the Eastern (Crimean) War heroes. It also shows the celebration of 100-year anniversary by means of the cine-and photo documents

ОГЛЯДИ

В.Ф. Солдатенко **(Київ)**

НОВА КНИГА ПРО СИМОНА ПЕТЛЮРУ: МІРКУВАННЯ І РОЗДУМИ

У матеріалі містяться міркування щодо нової книги 0. Савченка, оцінюється внесок автора в розробку питань, пов'язаних із життєвим шляхом і діяльністю Симона Петлюри.

Ім'я і справи Симона Петлюри дуже неоднозначно сприймалися сучасниками, навіть найближчим оточенням, по-різному, нерідко - діаметрально протилежно - оцінювалися по його смерті, далекими від одностайності залишаються й у сьогоднішньому ставленні до непростого, суперечливого історичного феномена. Останнім досить показовим підтвердженням тому - 125-річчя С.Петлюри, яке минуло в травні.

На початках незалежної України та й деякий час пізніше постать одного з лідерів українського визвольного руху, національного відродження багато хто прагнув подати як найвищий символ непохитного прагнення України, її народу до свободи, власної державності, реалізації права самим обирати долю, порядкувати життям. Почали активно пропагувати спадщину С.Петлюри, вийшло кілька збірок його творів I, навіть третій том його праць[2], що продовжив заокеанську серію [3]. У Полтаві, на батьківщині політичного діяча, щороку проводилися петлюрівські читання [4], було зініційовано конкурси молодих дослідників [5]. Численні журнальні подачі вінчали перевидання монографічних праць діаспорних авторів [6] і досить великі за обсягом книги вітчизняних істориків, публіцистів [7]. Сумарно найменовані "петлюріаною", всі ці публікації були спрямовані на спростування стереотипів радянської історіографії, що десятиліттями зображувала С.Петлюру у вкрай непривабливому світлі, як антигероя-контрреволюціонера, злісного ворога народу, нації, будь-якого прогресу.

Здавалось би, достатньо виразні тенденції мали знайти логічне продовження і при відзначенні ювілейної дати. Очікувалися заходи, передусім на загальнодержавному рівні. Однак звичних у таких випадках документів не з'явилося, не було влаштовано й жодних урочистостей, а наукова громадськість відреагувала вкрай мляво. Не було проведено масштабних наукових конференцій, засідань, "круглих столів", семінарів тощо, хоча б таких, які відбулися 5-10 років тому [8]. З'явилися, та й то "навздогін", дещо трафаретні статті лише дослідників, які останнім часом якнайбільше присвятили себе вивченню життєвого шляху С.Петлюри [9].

На цьому фоні дещо несподівано "виринула" книга В.Савченка "Симон Петлюра", випущена в Харкові видавництвом "Фолио" в серії "Время и судьбы" російською мовою [10]. До цього автор там же опублікував збірку нарисів "Авантюристы гражданской войны" [n], в якій уже наблизився до постановки питань, які розв'язуються в щойно випущеному творі.

Гадається, нова книга В.Савченка прикметна не лише тим, що виявилася чи не єдиною масштабною реакцією на ювілей непересічної особистості. Вона віддзеркалила непрості процеси пошуку сучасних уявлень про місце і роль України в суспільному житті Росії перших десятиліть XX століття, про співвідношення російських і української революцій, про вплив на розвиток

подій різних ідей та організацій, про внесок окремих особистостей у реалізацію планів поступу цілих націй, народів, держав.

Незважаючи на цілком очевидні досягнення останнього часу в дослідженні досвіду національного відродження України, проблем і здобутків Української революції, значна частина істориків і публіцистів все ще дивиться на них через призму загальноросійських процесів, у яких Україні відводиться роль більше територіального чинника, як сутнісного, осібного, з іманентною власною логікою розвитку. Звичайно, і штучний відрив розгляду історії України перших десятиліть XX століття від загальноросійського контексту протиприродний, ненауковий, безперспективний. Та йдеться про дещо інший зріз.

Коли читаєш книгу В.Савченка, нерідко "спіткнешся" вже об терміни - "Велика Україна", "феномен України", "українська революція" (так-так - обов'язково в лапках), "нэзалэжнисть", "самостийность" (знову в лапках, російською транскрипцією) та ін. (с.246, 252,293, 314, 413). Виникає враження, що сама постановка питань про національне визволення, українську державність тощо для автора, як і для багатьох сучасних російських істориків, несе в собі щось протиприродне, в чомусь гідне подиву чи недовіри. А відтак вимагає певного відмежування, дистанціювання з допомогою згаданих уже "лапок" - так, буцімто, говорили українці, й їх можна цитувати (претензія на документальність), та не більше. В усякому разі солідаризуватися варто дуже обережно. Судячи з усього, надто важко подолати психологічно міцно засвоєне, що неросійська, а "самостійна", "незалежна" "Україна" - то все ж не вигадка. Можливо, й не австрійська, німецька чи ще чиясь, однак, швидше за все, - віртуальність.

Значною мірою штучним феноменом, в усякому разі не таким, на боці якого мають бути беззастережні симпатії, постає у творі В.Савченка й Українська революція (про Лютневу й говорити не варто - то взагалі "карнавал свободи" - С.52). Ну, мовляв, були такі люди (серед них, звісно, С.Петлюра), які щиро вірили в її об'єктивну детермінованість, високе призначення. Однак далі сприйняття цієї рефлексії як історичної данності справа не йде. Йдеться в основному про громадянську війну, в якій незрозуміло чому всі проти когось воювали, вбивали один одного і т. ін. (с.405). А без заглиблення у питання, пов'язані з природою революції, механізмами її дії, що, своєю чергою, зумовлювались українською ідеєю, стратегією національного визволення, прагненням до повноцінної національної реалізації важко, якщо взагалі можливо, зрозуміти мотивацію поведінки, вчинків таких особистостей, як С.Петлюра, збагнути повністю, або хоча б у найголовнішому, смисл їх життя і боротьби.

Здавалось би, що очевидні вади у висхідних, визначальних підходах В.Савченка до постаті С.Петлюри апріорно здатні визначити й однозначну загальну оцінку його публікації. Проте, мабуть, не варто поспішати цього робити. Рецензована праця по-своєму цікава, навіть приваблива, що зумовлює уважне до неї ставлення.

В.Савченко не бажає беззастережно приставати на будь-чию з наявних в історіографії точок зору і понад усе прагне заново, начебто передусім для самого себе, зрозуміти С.Петлюру як людину, зіткану з різних, суперечливих, позитивних і негативних начал. Він відмовляється штучно героїзувати, абсолютизувати непросту історичну постать і, так само, спеціально перебільшувати її очевидні вади, помилки. Взагалі створюється враження, що автор не стільки оцінює вчинки, дії політика, скільки скрупульозно констатує всі зібрані (частково відомі раніше, частково нововиявлені) факти. Прийом не новий, неодноразово доводив свою ефективність. Особливо придатним,

навіть виграшним він видається у випадку з відтворенням біографії С.Петлюри, надто заплутаної і суперечливої в літературі. На основі об'єктивно поданої інформації читач має здебільшого сам робити висновки і оцінювати політичного діяча та його дії. Звісно, обмежитись лише хронологічним нанизуванням фактів публіцист не може. Він застосовує й певний мінімум епітетів, вдається до міркувань, які, вочевидь, видаються доречними, обґрунтованими, виваженими. І отриманий інтегральний результат, гадається, виявився цілком прийнятним.

Зі сторінок книги Симон Петлюра постає живою людиною, наділеною від природи чималими здібностями та якостями. Однак усім своїм змістом праця доводить, що відносити останні до виняткових, видатних - проблематично. Адже доля, яка винесла С.Петлюру на вершину української політики в критичних обставинах, швидше виявила дефіцит справжніх обдаровань у найнеобхідніших проявах: масштабне державницьке, стратегічне мислення, здатність передбачати й теоретично обґрунтовувати суспільну перспективу, багата ерудиція, різнобічна компетентність, військовий талант, інтуїція та воля, історична відповідальність, ініціативність, вміння обирати оптимальні організаційні й кадрові рішення, тверді моральні принципи.

Ось типовий зразок відтворення діяльності С.Петлюри, що належить до липня 1919 р.: "Детально розбираючи воєнні плани, він в той же час не втручався в оперативну їх частину, оскільки був далеким від "академічної стратегії". На штабних нарадах Петлюра частіше мовчав, слухав, лише підводив короткі резюме: "З цим я погоджуюся" або "Це неможливо" (с.295). Що ж стояло за висновками, до яких приходив головний отаман, чим він керувався, для читача залишається неясним, незрозумілим.

Втім, більшого автор, мабуть, зробити і не міг. Адже назовні картину відтворено досить реалістично. В усякому разі, змальоване явно збігається зі спогадами значної частини тих, хто перебував у тогочасному оточенні українського лідера і пізніше прагнув об'єктивності. Більше того, за В.Савченком виходить, що і в моменти прийняття принципових стратегічних ухвал С.Петлюра діяв абсолютно так само.. Наприклад, у грудні 1918 р. він приставав на цілком утопічні плани військових командирів (генералів колишньої російської армії та новоспечених отаманів) щодо переможної війни спочатку проти Польщі, а потім радянської Росії (с.217-218) і тут же, буквально через кілька днів, під впливом аргументів штабістів (до речі, аргументів часом не просто непереконливих, а й очевидно сумнівних, суб'єктивних) кардинально змінював думку, вектор орієнтації чималої держави на ймовірних союзників і визначення головних, першочергових ворогів (с.219-220).

Звісно, у період громадянської війни бувають моменти, коли ситуація круто, блискавично змінюється. Однак між військово-оперативними і військово-політичними, державними рішеннями, планами існує й величезна різниця. І відповідальний державний діяч мусить чинити відповідно до масштабності того історичного місця, яке йому відвела доля, з усвідомленням високої відповідальності за кожен крок, кожне слово.

С.Петлюра ж, очевидно, (а саме такий контекст виразно прочитується у книзі В.Савченка, можливо, навіть і поза його волею), не маючи військової освіти і не продемонструвавши у цій сфері якихось надособливих природних обдаровань, беззастережно солідаризувався саме з військовими фахівцями (та й тими, кого доля несподівано й не завжди виправдано пов'язала з військовою кар'єрою). І коли "цивільні" політики прагнули довести С.Петлюрі доцільність тих чи інших рішень, дій, він від них відвертався, "продовжував і надалі довіряти військовим і покладатись виключно на їх думку"(с. 295).

Психологічне підґрунтя поведінки головного отамана полягало в тому,

що найвищого свого злету він зазнав на чолі республіканського війська під час антигетьманського повстання наприкінці 1918 р. То справді була його зоряна година. Саме тоді він на власному досвіді переконався, які неперевершені можливості надає під час громадянської війни військова влада, влада "людини з гвинтівкою". Ця влада стає верховною, непідконтрольною. "Петлюра, - констатує автор рецензованої праці, - будучи головним отаманом з функціями "генералісимуса", підім'яв "під себе" військового міністра, керуючи не лише стройовими частинами на фронтах, але й всією адміністративною частиною армії. Через військових комендантів і отаманів Петлюра контролював і місцеву адміністрацію сіл і міст (як у випадку з Києвом у грудні 1918 — січні 1919-го). Він активно виступав проти політичного контролю Директорії в армії, вважаючи, що такий контроль послабить його вплив і вплив відданих йому командирів і солдатів і знову призведе до солдатських бунтів" (с.217).

Наведене спостереження дуже точне. Однак В.Савченко згадує про нього начебто принагідно, мабуть, не розуміючи, що саме тут був корінь розходжень між такими державними діячами, як В.Винниченко, М.Шаповал, П.Христюк, Н.Григоріїв, В.Чеховський, Б.Мартос, І.Мазепа, що мали концептуальне бачення перспектив розбудови Української Народної Республіки на засадах народоправства, сповідували "трудовий принцип", і С.Петлюрою, який не володів даром теоретичного прогнозування, а отже, на різних форумах (засіданнях ЦК УСДРП і УПСР, державних нарадах, Трудовому Конгресі) мовчки погоджувався з чужими концепціями, а на практиці чинив спротив виробленій, погодженій лінії і запроваджував режим отаманщини (отаманії). Останній у найголовнішому означав формування такої державницької моделі, у якій військове начало є домінуючим над політичною, адміністративною, судовою владою, політичними й громадськими організаціями тощо. Саме це й стало одним з вирішальних чинників внутрішньої нестабільності УНР, всієї системи її влади - зверху донизу.

Залишаючи осторонь розгляд важливих складових концепції Української революції, теоретичних аспектів національного державотворення, В.Савченко бачить більше "вершину айсберга" - суперечки й конфлікти в самій Директорії. "Взагалі, - вважає автор, - "внутрішню" історію Директорії можна розглядати як детектив - суцільну шерегу змов, заколотів і їх придушень" (с.275). І ось саме тут його герой і виявлявся "на висоті" - "переграв" усіх суперників, ворогів. "Слід віддати належне витримці, волі Петлюри, - читаємо у книзі, - за владу він боротися вмів і хотів. Він блискуче розбиває інтриги недругів, виходить з критичних ситуацій, заколотів, однак вище себе він стрибнути просто не може. Він був мистецьким політиком, але не "блискучим полководцем", не Олександром Македонським ... До того ж успіхам політичним частенько приносились у жертву успіхи воєнні" (с.253).

Важко збагнути, як сприймати написане - як хвалу чи навпаки - хулу політику такого рангу, як С.Петлюра. Не зупиняючись на сумнівності і суперечливості наведеного твердження, варто звернути увагу на те, що в підтримку більш-менш цілісного образу С.Петлюри - державного діяча, національного провідника з книги В.Савченка винести непросто, навряд чи взагалі можливо. Він безперестанно (з весни 1917 р.) виключно у військових справах, вперто прагне довести всім, а понад усе - М.Грушевському, В.Винниченку, В.Голубовичу, Є.Петрушевичу, колишнім царським генералам російської армії та австрійським генералам УГА, що розуміється на військовому керівництві. Однак, по суті, він виявився найбільш причетним до провалу процесу українізації армії в 1917 р., нездатним перетворити повстанське військо на регулярні збройні сили УНР наприкінці 1918 - на початку 1919 р. Керована головним отаманом Діюча армія самотужки не мала гучних перемог, не здійснила якихось солідних воєнних операцій.

Коли читаєш книгу В.Савченка, повсюди натрапляєш на слова "Петлюра розраховував", "Петлюра вірив", "Петлюра вважав", "Петлюра думав" тощо. Однак все те в основі ніколи або майже ніколи не мало істинного раціонального знання, ретельного аналізу розстановки сил, застосування воєнного мистецтва, науки. А тому і втрати переважали здобутки.

Книга В.Савченка всім змістом наведених фактів підводить і до ще невтішніших висновків: під керівництвом С.Петлюри армія УНР могла зазнати повного краху значно раніше, ніж це настало насправді. Та на виручку приходили здебільшого не якості військового керівництва, навіть не ратні здібності вояків Дієвої Армії, а в одному випадку - непередбачувані, незрозумілі, навіть дивні паузи, які допускали на фронтах то "червоні", то "білі", то несподівана підмога УГА, яку вибили з теренів ЗУНР, чи стихійні повстання в тилу у ворогів. А частіше за все "подарунками долі" ставали суперечки й протиборство у середовищі тих же ворогів, коли їм було просто не до петлюрівців. Отож - стратегії взагалі не існувало, а порятунок зумовлювався чинниками, непідвладними С.Петлюрі, тими, яких він врахувати не міг, та часто про них навіть не знав. Про яку воєнну науку, воєнне мистецтво взагалі за таких обставин можна вести мову?!

Без тіні співчуття, з ледь прихованим глумом передає В.Савченко зміст промови свого героя після непоправної "листопадової катастрофи". 26 листопада 1919 р. на екстреній нараді уряду і командування у Старокостянтинові С.Петлюра "сміявся над слабкими, говорячи, що просто "сором" - бігти від ворога, чисельність якого в 6-7 разів менша від чисельності петлюрівців. "Умовляння" Петлюри зводились до одного: треба тижнів два "потерпіти", а там нас визнає Антанта, поляки підпишуть союзний договір, Денікін буде розгромлений "червоними". Він ще погрожував розстрілами за невиконання наказів і залишення позицій, однак уже ніхто не боявся його погроз" (с.335).

Між рядками явно прочитується: ну який відповідальний політик міг таке говорити й обіцяти? Хіба що знову слід було покластися на диво. Однак дива у великій політиці чергуються з закономірностями, і тоді трагедії не уникнути.

А тут іще й неврівноважений характер С.Петлюри, перепади у настроях. Варто було отаману О. Волоху виступити з черговими нападками на голову Директорії і головного отамана за нездатність управляти державними й військовими справами, як С.Петлюра миттєво знітився. "27 листопада всі присутні на новій нараді в Любарі побачили вже зовсім іншого Петлюру. Замість енергійного, бадьорого, повного надій і планів вождя вони побачили розбиту, пригнічену, байдужу людину. Надлам, величезна втома, внутрішня криза, нежить вибили Симона з колії. Він уже погано сприймав те, що відбувалося. Хотілося лише спати і ні про що не думати. Йому здавалось, що не лише політичний, а й життєвий шлях дійшли до невтішного фіналу. Та й не можна було розділити життя Симона й політику. Він відмовився від сім'ї, нормального життя, друзів, мінімальних зручностей заради ... України? Народу? Революції? Масонської ідеї? Слави? Амбіцій? Особистої влади?

Тепер Симон постійно задавав собі це питання: "Заради чого вся ця боротьба?" (с.336).

Довершують картину незграбні роз'яснення прийнятого С.Петлюрою рішення про від'їзд за кордон, розмови про можливі замахи та самогубство (с.336-337). Сама-собою напрошується думка: за такого керівництва Українська революція мала дуже примарні шанси на успіх, а державність просто була приречена на поразку. І загалом серйозно заперечити такій логіці непросто. За нею ж бо реальні факти! Та й багато в чому вона прямо кореспондується з оцінками тих, хто добре знав С.Петлюру, боровся з ним пліч-о-пліч,

а потім написав серйозні історичні праці - В.Винниченко, М.Шаповал, І.Мазепа, П.Христюк, МЛозинський, К.Левицький.

Проте зовсім неправомірно ототожнювати Українську революцію з однією особистістю, з режимом, який в історіографії досить широко іменується петлюрівщиною. Проти останнього виступали й активно боролись інші члени Директорії, урядів УНР, партій українських есерів, соціал-демократів, федералістів.

Однак, коли В.Савченко порівнює головного героя своєї книги з іншими персонажами тогочасного історичного дійства, він в окремих випадках дещо "перегинає палку". Найнаочніше це видно на прикладі В.Винниченка. Яких тільки характеристик не добирає автор, щоб довести: дещо заземлений політик-реаліст С.Петлюра все ж незрівнянно перевершував мало не "за всіма статтями" свого антипода - В.Винниченка. Ну що взяти з "позера", "письменника" "партійного аматора", "фантаста", легковажного драматурга й "вітії"? (С.76, 216, 256 та ін.).

Здається, досить порівняти інтелектуальний потенціал обох діячів, матеріалізований у їх творчості, теоретичний рівень, втілений у підготовлених документах, публічних виступах, моральні якості, врешті, щоб поставити під серйозний сумнів старанно нав'язувані тези про те, що, поступаючись у конкурентному політичному житті С.Петлюрі, В.Винниченко заздрив останньому, злісно інтригував проти нього, а потім ще й у "Відродженні нації", "Заповіті борцям за визволення", інших публіцистичних творах до непристойності спотворив образ головного отамана. І зовсім без оцінки залишаються факти (їх обійти ні В.Савченку, ні кому іншому не можна), що обидва рази (навесні-влітку 1917 р. і восени 1918 р.) "втягнув" С.Петлюру у "велику політику" не хто інший, як той же таки В.Винниченко (с.69-70), однак двічі наражався на "невдячність" - ініціатором тертів, непорозумінь, суперечностей, був переважно С.Петлюра (с.76, 77,116,117,124, 210,225,226,235,240 та ін.). Більше того, коли В.Винниченку державна нарада в січні 1919 р. пропонувала диктаторські повноваження, він від них відмовлявся на користь С.Петлюри (с.229.). А останній за фактами, наведеними В.Савченком, та й за досить поширеними чутками (а диму без вогню, як відомо, не буває ...), не лише перманентно так чи інакше був у центрі змов проти В.Винниченка, підготовки заколотів, переворотів (с. 210, 212-214, 226, 235 та ін.). Тож виходить, що у С.Петлюри іншої "зброї" у суперництві з В.Винниченком просто не було. Це, мабуть, добре відчуває автор твору, що аналізується, й тому "перегинає палку" вже в інший бік. Без будь-яких серйозних доказів він, наприклад, стверджує, що в десятих числах листопада 1918 р.," в ці тривожні дні кризи влади ім'я "в'язня № 1" Симона Петлюри набуло величезної популярності в Україні" (с.196). А далі - й поготів. Як відомо, коли обирали Директорію на таємному засіданні 14 листопада 1918 р., було вирішено ввести до її складу лише тих, хто був особисто присутній на зібранні. Виняток було зроблено лише для С.Петлюри, який через загрозу нового арешту (він тільки-но вийшов на волю після 4-місячного ув'язнення) виїхав під захист січових стрільців Є.Коновальця до Білої Церкви. І наполіг на тому саме голова Українського національного союзу В.Винниченко, який в особистій розмові заручився згодою С.Петлюри на входження до керівного органу, підготовленого з його ініціативи і під його орудою повстання. Тому лише здивування можуть викликати наступні рядки публіциста: "Винниченко і Шаповал, "старі недоброзичливці" Петлюри тільки зраділи його відсутності - зайвий конкурент... Вони подумували взагалі не включати Петлюру "до влади", як те зробили з "президентом" Грушевським... Петлюра був небезпечним, сильним суперником, який за-

важав "соціалістичним експериментам" лідерів Національного союзу... і до того ж його особливо не любили можливі союзники в Радянській Росії.

Присутність Петлюри на таємному зібранні могла змінити весь хід подій. Ні Винниченко, ні Шаповал, а саме він - Петлюра - восени 1918-го був найпопулярнішим діячем в колах "свідомих українців", прапором всіх незадоволених гетьманом і німцями. За ним була слава захисника Києва від "червоних", противника закликання німців, військового міністра і земця, прихильника активної боротьби проти гетьмана, а головне - потерпілого від диктатури, "сидільця", який майже весь період гетьманщини просидів за ґратами "за правду". За жодним з учасників наради за останній рік не було подібних подвигів. Петлюра цілком міг претендувати на становище голови Директорії, і його кандидатура могла зібрати більшість голосів... Але Петлюра не з'явився на Бібіковському..." (с. 200-201).

Тут буквально після кожного словосполучення з епітетом можна ставити знак питання зі знаком оклику, можна спростувати, практично кожне твердження-оцінку, висловити цілком слушні й обґрунтовані докори автору за підтасовку фактів чи занадто довільне маніпулювання ними. Обмежимось одним - В.Савченко явно й істотно змістив у часі пік популярності С.Петлюри на момент, коли про того як діяча загальнонаціонального масштабу та ще й з претензією на першу роль мало хто взагалі міг подумати. Можливо, він дивиться на свого героя через його ж амбіції, для яких об'єктивних підстав загалом то не було.

А відтак не дивно, що коли публіцисту доводиться вийти на бодай лапідарну оцінку ролі головного отамана в подіях, коли дійсно той опинився у ключовій, провідній ролі в національно-визвольній боротьбі й державотворенні, В.Савченко, здається, й зовсім втрачає почуття міри. С.Петлюра постає зі сторінок книги як одинокий рятівник української справи, справжній національний месія. Він, доводить автор, "практично не виходив зі свого розкішного штабного вагону (С. - 55), який раніше належав міністру шляхів сполучення. В цьому вагоні, що став з лютого 1919-го для нього "рідним домом", він кидався між фронтом і тилом, сподіваючись зупинити відступ військ.

У найтяжчі для республіки дні в геометричній прогресії зростали ряди "незадоволених" Директорією, "незалежністю", політичним курсом. То тут, то там спалахували бунти солдат, городян, селян, зріли змови "правих" і "лівих". Знову здавалося, що все - "українська ідея не спрацювала", виявилася нікому не потрібною, республіка загинула, а тим, хто "завинив" перед більшовиками, залишилося лише рятувати свої шкури. Можливо, що якби не опинився Петлюра з його гучним ім'ям і харизмою на чолі держави й армії, республіка б припинила своє існування ще у лютому 1919 року і розпалася би на сотню анархічних отаманій, які ворогують зі всім світом і між собою.

XX століття зберегло нам масу прикладів капітуляції властей при перших поразках у війні... Але Петлюра й петлюрівці у 1919 році боролись до останнього: в повному оточенні, без тилу, набоїв, іноді зберігаючи за собою лише кілька десятків квадратних кілометрів. Такою стійкістю не можна не захоплюватись!" (с.253).

Звісно, кожен має право бачити й оцінювати події по-своєму, а дослідник, публіцист може пропонувати власні, індивідуальні тлумачення історичного досвіду, кваліфікувати внесок у нього тих чи інших дійових осіб. Однак особливої довіри навіть поданий з пафосом висновок В.Савченка не викликає, оскільки входить в істотну суперечність як з відомими фактами (сам С.Петлюра своїми анархічними діями - демонстративним ігноруванням голови Директорії, саботуванням урядових рішень і навіть ухвал Трудового Конгресу, блокуванням переговорів з Москвою - місія С.Мазуренка, таємничими

сепаратними зносинами з антантськими інтервентами тощо, можливо, якнайбільше й сприяв тому паралічу влади, кризи республіки, від яких він потім безуспішно їх "рятував"), так і тими, які у величезній кількості наводить автор книги на інших сторінках (про них йшлося вище), і які вимальовують, м'яко кажучи, дещо інші уявлення й висновки щодо діяльності головного отамана.

Отож, як видається, цілісного образу С.Петлюри, його справжнього місця в історичному процесі В.Савченку відтворити не вдалося. Не вдалося, передусім, через брак концептуального бачення сутності революційної епохи на українських теренах, тобто концепції Української революції, її реального змісту, здобутків і втрат.

До чого виникає справжній інтерес і навіть певна довіра у творі В.Савченка, так це до сюжетів, пов'язаних з масонськими сторінками долі українського політичного діяча, роллю масонів в українській політиці революційної доби взагалі. Це саме та "родзинка", яка робить книгу В.Савченка дійсно цікавою, не дасть їй загубитися серед інших праць в історіографії, однак - можна ризикнути передбачити - буде неоднозначно сприйнята широким загалом.

Що С.Петлюра у 1917-1919 рр. належав до масонських організацій і дотримувався відповідних зобов'язань і дисципліни, було відомо давно. Однак палкі адепти головного отамана воліють обходити, замовчувати цей факт як щось надто другорядне, малозначуще, таке, що може кинути тінь на його "світлий образ". Поза їх реакцією залишаються і спроби вивести з фактів належності С.Петлюри до масонського руху деякі його політичні кроки і вчинки, поведінку [12].

В.Савченко пішов далі.

По-перше, він висловив цілком ймовірне припущення, що залучив С.Петлюру до масонського товариства, здійснював "братній" нагляд за його "масонським учнівством" професор Московського університету, відомий українофіл, філолог Ф.Корш (с.49). По-друге, дослідивши усі доступні джерела, публіцист достатньо логічно довів, що масоном С.Петлюра став задовго до революції (найбільш ранньою датою могла бути друга половина 1906 р., коли він співпрацював у газеті "Рада" з Є.Чикаленком, М.Грушевським, С.Єфремовим, що на той час уже були "вільними каменярами"). Однак його масонська ініціація могла статися і дещо пізніше - у 1909-1910 рр. в Петербурзі. В усякому разі на 1910 р. він був приписаний до київської ложі Андрія Первозванного, а в 1911 р. в Москві він став "майстром" (третій градус масонства, на 1919 р. він досяг вісімнадцятого градуса) (с .60-61).

По-третє, В.Савченко зовсім небезпідставно вважає, що з самого початку масонська ідеологія "справила величезний вплив на формування світогляду Петлюри, змусивши його пом'якшити свої непримиренні революційні позиції"(с.61). Саме належністю до таємної організації автор схильний пояснювати позицію свого героя щодо імперіалістичної війни (підтримка Росії, Антанти взагалі), орієнтації "Украинской жизни", яку співредагував С.Петлюра (с.48-49, 64).

По-четверте, В.Савченко на конкретних фактах доводить, що принаймні до половини 1919 р. керівники масонства "вели" життєвими шляхами С.Петлюру, брали активну участь у його кар'єрних переміщеннях, особливо в скрутних обставинах. Так, саме завдяки зусиллям "братів" у 1915 р. він обійняв поважну посаду помічника головного інтенданта фронтових постачань від "Земгора" на Західному фронті, яка добре оплачувалася (с.51). Значною мірою їх клопотаннями вдалося звільнити С.Петлюру з гетьманської в'язниці у листопаді 1918 р. (с.196, 250).

Вони ж лобіювали його кандидатуру на керівні ролі в українському військовому будівництві з початками українізації армії у 1917 р. (с.52-53). Звісно, все те робилося не так просто. "Своя людина" в Києві стане у пригоді й під час переговорів з військовим міністром Тимчасового уряду масоном О.Керенським, який був рішучим противником створення збройних сил за національною ознакою (с.67, 72, 78, 79), і практичної співпраці з командуючим Київською військовою округою масоном К.Оберучевим (с.72), і в ході контактів з представниками французьких військових місій, які поспішили в Україну восени 1917 р. і зовсім не випадково мали у своєму складі все тих же "вільних каменярів" (сі08, 249), і тоді, коли на посаді Генерального секретаря військових справ УНР С.Петлюра призначав на відповідальні армійські посади знову-таки масонів (с.98). Масонські знайомства навіть полегшать спілкування між С.Петлюрою і П.Скоропадським (с.187, 251).

Тими ж налагодженими каналами здійснюватиметься пошук порозуміння між інтервенційними військами Антанти і табором С.Петлюри на початку 1918 р. і в першій половині 1919 р. (с.238, 240, 248, 249 та ін.). Зокрема, щодо останніх подій В.Савченко пише: "Важливим моментом у стосунках із Францією Петлюра вважав своє масонство, яке, на його особисту думку, повинно було відкрити йому двері у всі дипломатичні представництва держав Антанти і США і вивести з політичної кризи невизнану Українську республіку"(с.244). Заходу обіцялося, що Україна Петлюри буде проводити активну антибільшовицьку політику і встановить союзницькі відносини з Польщею - і це буде фундаментом стабільності у Східній Європі (с.251).

Автор книги про головного отамана надав великої уваги масонським впливам на лідерів українського національно-визвольного руху взагалі. Він, зокрема, не раз повертається до масонства М.Грушевського, С.Єфремова, Є.Чикаленка, Ф.Штейнгеля, О.Шульгіна, М.Шумицького, І.Мазепи, А.Вязлова, Д.Дорошенка, М.Василенка, В.Чеховського, А.Ніковського, В.Прокоповича, А.Лівицького. З інтересом сприймаються сторінки про заплутану, суперечливу (за браком достовірної інформації) "генеалогію" лож "великих каменярів" в Україні, Росії, їх взаємозв'язки, стосунки з англо-французьким масонським рухом (с.244-251). Тут особливо детально описується діяльність С.Моркотуна, з яким у С.Петлюри початкові дружні стосунки згодом змінилися конкуренцію, а потім і ворогуванням.

Чи не найсенсаційнішим у праці, що розглядається, є підхід до тлумачення ролі П.Скоропадського в міжнародних стосунках України, поданий знову ж таки під кутом зору належності гетьмана до масонського руху. Причому, як і в багатьох інших випадках, цей мотив постає як визначальний, домінантний. "Зовсім не був Скоропадський "німецькою маріонеткою на українському троні", як про це ось уже 83 роки пишуть публіцисти, політики, історики. Навпаки, - наполягає автор книги, - Скоропадський був таємним, неймовірно засекреченим агентом Антанти" (с. 246). Нагадуючи про більш-менш регулярні контакти генерала з французьким генералом, емісаром Ж.Табуї, неможливість в умовах окупації України відверто виступати проти німців, В.Савченко зауважує: "А ось таємно шкодити німцям та інформувати про їх становище Францію він (П.Скоропадський - *В.С.)* міг з великим успіхом".

Доводячи висловлене припущення, автор переконує читача: "Перший аргумент на користь такої версії - масонство Скоропадського, і, вочевидь, він перебував не в останніх масонських ступенях. Ложі, до яких він належав, завжди орієнтувались на Францію й Англію і не були пов'язані з німецькими масонами. С.Моркотун (особистий секретар гетьмана - *В.С.)* як головний провідник французького впливу невідступно знаходився при гетьмані, повідомляючи у Францію про всі зміни німецької політики в Україні" (там само).

Наведені дальші міркування вже не такі переконливі: відтягування із Західного фронту німецьких дивізій в критичний момент оборони Парижа; можливе сприяння зволіканням поставок продовольства в Німеччину; ймовірне "інсценування" "якимись невідомими для нас шляхами" повстань "проти свого режиму, відволікаючи австро-німецькі гарнізони на Україну"; кадрова політика - гетьман оточив себе міністрами-масонами (Д.Дорошенко, А.Вязлов, М.Василенко, направив до Берліна послом Ф.Штейнгеля); напрочуд швидка переорієнтація гетьмана на Антанту після листопадової революції в Німеччині й подальші дипломатичні інтриги; проголошення у листопаді 1918 р. вигідної для Франції федерації України з Росією (с.246-248).

Буквально щодо кожної з перерахованих тез можна висловити істотні зауваження, значною мірою спростувати написане. Однак до загальної логіки, гадається, прислухатися все ж варто. Вона в чомусь, іноді дуже важливому, принциповому узгоджується з положеннями публікацій найґрунтовнішого знавця творчої спадщини Гетьмана - Я.Пеленського. Останній небезпідставно твердить, що генерал П.Скоропадський - людина честі, залишався вірним присязі й союзницьким зобов'язанням у війні, а відтак його "германофільство" 1918 р. мало тактичне забарвлення, було розраховане на порятунок України в щонайскрутніших обставинах. Ось тут міркування В.Савченка і можуть мати додаткове, досить вагоме значення. Цілком можна погодитися з думкою публіциста, що "аналіз" "таємної політики гетьмана - тема для копіткого архівного дослідження, можливо, дисертації" (с.247). Справді, після дослідження О.Крижановської, що хронологічно доводиться до 1917 р., українські історики не виявляють інтересу до непростої, однак, безумовно, перспективної наукової проблеми.

На сьогодні без спеціальних досліджень непросто цілком визначено зреагувати на запропонований В.Савченком нарис розвалу масонства в Україні, в центрі якого опинився С.Петлюра. Останній, буцімто, зрозумів, що над Україною після оголошення гетьманською грамотою федерації з нерадянською Росією масонський контроль у попередньому вигляді неможливий і невідворотне повстання, яке може привести до перемоги більшовиків. Тому С.Петлюра самостійно вирішив стати "прапором" повстання, "відтерти" від його керівництва всіх лівих. За твердженнями публіциста, "Петлюра щиро вважав, що Україна повинна була розвиватися самостійно і навіть подати приклад першої "масонської республіки". Реалізації цієї мети підпорядковувалася Велика ложа України (7 місцевих лож, 83 гуртки, 800 "братів"), великим майстром якої з весни 1919 р. став С.Петлюра (с.248). Однак керівні кола міжнародного масонства у Франції підтримали не петлюрівську організацію "вільних каменярів", а конкурентів - тих, хто групувався навколо С.Моркотуна.

Якщо це насправді так, а відтворена картина, слід визнати, досить правдоподібна, історична наука одержує хай не абсолютні, але хоч якісь аргументи в питанні, яке ставить чимало дослідників і на яке вони не знаходять відповідей: чому у найвирішальніший момент - 1919 р. - країни Антанти відмовилися підтримати українську державність (природно - у петлюрівському варіанті). В усякому разі це міркування доповнює тезу про те, що Антанта робила ставку на сили, які боролись за відновлення єдиної і неподільної Росії.

Згадане міркування до цього не бралося в розрахунок і тими, хто вивчав питання про причини поразки Української революції, хоча тепер гадається, воно може органічно "вписатися" в комплексне пояснення результатів боротьби за відродження нації у 1917-1920 рр.

Порівняно з іншими, не справляють особливого враження глави книги (19-21), у яких йдеться про Варшавський договір і польсько-радянську війну

1920 р., про роки еміграції і загибель С.Петлюри. Матеріали тут схематичні, фрагментарні, в цілому відомі.

Не відзначається оригінальністю й заключна глава. Дещо примітивно виглядає спроба автора виправдати свого героя тим, що в період громадянської війни хтось когось все одно мусив вбивати і всі були, так би мовити, "грішні" - то чим же С.Петлюра, мовляв, гірший, ніж інші? Втім, основне завдання, яке виконує цей структурний підрозділ - довести, що С.Петлюра не був ні антисемітом, ні погромником, намагався, правда, безуспішно, боротися з антиєврейськими ексцесами, які анархічно вибухали на підконтрольних Директорії територіях. Однак В.Савченко нічого нового тут не наводить, принаймні порівняно з працями Т.Гунчака і В.Сергійчука . І вже вкотре доводиться говорити про те, що С.Петлюру в даному разі не варто міряти "загальним аршином", як пересічного політика. Адже він був офіційним главою держави і до кого ж, як не до нього, висувати претензії за все, що діялося на території юрисдикції уряду УНР, у тому числі й за єврейські погроми. І як не прикро, однак саме на теренах Української Народної Республіки їх сталося незрівнянно більше, ніж в регіонах України, коли там панували інші влади. Це красномовно підтверджують наведені в книзі дані (с.407). Однак автор прагне й тут вивести свого героя з поля критичних стріл тезою про те, що погроми здійснювалися з ініціативи свавільних отаманів, які виходили з-під контролю С.Петлюри. Тоді постає питання, а хто якнайбільше творив, плекав той режим отаманщини, випустив того "Джина з пляшки", як не головний отаман? Так що всіляка еквілібристика тут просто несерйозна, віддає фальшивістю.

Аналізуючи книгу В.Савченка, можна зробити ще низку закидів-міркувань і, зокрема, щодо відтворення у ній масштабних, складних, неоднозначних аспектів, таких, як стосунки Української Народної Республіки з радянською Росією. У багатьох моментах автор, на жаль, довірився кон'юнктурним публікаціям, в яких у жертву принесено об'єктивність, науковість.

Можна звернути увагу й на деякі нюанси, які видаються небездоганними. Це стосується недостатньої вмотивованості запропонованої періодизації, точніше - визначення деяких періодів, у рамках яких "викладаються" ті чи інші сюжети життєвого шляху героя. Це й похибки у датуванні деяких подій (с.220), а часом невиправдані порушення хронології викладу. Автор припускається неточності, коли говорить то про півтора мільйона австро-німецького війська, яке окупувало у 1918 р. Україну (с.246), то про 150-200 тис. (с.247), хоча найближчою до істини є цифра півмільйона. Георгій (Юрій) Пятаков чомусь іменується Григорієм (с.93, 221), хоча автор знає точне ім'я (с.402). Однак на тому не варто акцентувати увагу. Таке трапляється і в інших працях. І не це визначає загальний рівень і вагу праці В.Савченка.

Хоча загалом нову книгу про С.Петлюру однозначно оцінити не можна, вона, разом з тим, і не рядове історіографічне явище. Віддзеркаливши і всотувавши очевидні недоліки у дослідженні важливих сторінок української історії, праця В.Савченка об'єктивно привернула увагу до низки дуже цікавих, важливих питань, що торкаються не лише особистості одного з непересічних, провідних політиків Української революції, а й переламної доби вітчизняної історії взагалі, пропонує оригінальні варіанти розв'язання складних, суперечливих проблем. Отже, вона викличе зрозумілий читацький резонанс і, швидше за все, різнобій в оцінках.

[1] *Петлюра Симон.* Народе український: вибрані статті, листи, документи. — Харків, 1992. - 149 с; його ж. Статті. - К.,1993. - 341 с; його ж. Вибрані твори та документи. - К., 1994, - 271 с; Симон Петлюра та його родина. До 70-річчя його трагічної загибелі. Документи і матеріали. - К.,1996. - 319 с; *Симон Петлюра.* Невідомі листи з Парижа як політичний заповіт борцям за самостійну Україну. - К., 2001. - 92 с.

10 - 4-1121

[2] *Петлюра Симон.* Статті. Листи. Документи. - Т.3. - К.,1999. - 616 с.

[3] *Петлюра С.* Статті. Листи. Документи. - Т.1 - Нью-Йорк, 1956. - 480 с; Т.2. - Нью-Йорк, 1979. - 627 с.

[4] Полтавська Петлюріана: Матеріали Других Петлюрівських читань у Полтаві 15 серпня 1993 року. - Полтава, 1993. - 91 с; Полтавська Петлюріана: Матеріали Третіх Петлюрівських читань у Полтаві 5 листопада 1994 року. - Полтава, 1996. - 208 с; Полтавська Петлюріана: Матеріали Четвертих Петлюрівських читань. - Полтава, 1999. - 160 с; Полтавська Петлюріана. Матеріали П'ятих Петлюрівських читань. — Полтава, 2003. — 140 с

5 Він — з когорти вождів. Збірник конкурсних праць про дореволюційну діяльність Симона Петлюри. - К., 1994. - 151 с; Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. - К., 1995. - 368 с

[6] Державний центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали. - Філадельфія; Київ; Вашингтон, 1993. - 494 с; Іванис В. Симон Петлюра - президент України, 1879-1926. - Дрогобич, 1991. - 265 с; 1993. - 272 с; *Удовиченко О.* Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917—1921. — К., 1995. - 206 с

[7] *Литвин С.Х.* Петлюра у 1917-1926 роках. Історіографія і джерела. - К., 2000. - 464 с; його ж. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. - К., 2001. - 640 с

[8] Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). - К., 1992. - 260 с; Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. Збірник наукових праць. - Фастів, 1999. - 280 с

[9] *Литвин С.* Симон Петлюра: штрихи політичної біографії (до 125-річчя з дня народження) // історичний журнал. - 2004. - №5. - С.55-63; *Верстюк В.* Національний герой чи опудало. Цього року відзначалося 125-річчя Симона Петлюри //Політика. Україна плюс. — 2004. - №2(3). - С.16-17; його ж. Симон Петлюра: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) // Український історичний журнал. - 2004. - № 3. - С 112-126.

[10] *Савченко В.А.* Симон Петлюра. - Харьков, 2004. - 415 с.

[11] *Савченко В.А.* Авантюристы гражданской войны. Историческое исследование . — Харьков, 2000. - 368 с.

[12] Див.: *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. - К., 1999,- С. 559-624; *Солдатенко В., Веденеев Д.* Українські масони в добу революції // Історія України. - 2001. - № 15.

[13] *Пеленський Я.* Передмова: Спогади гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 — грудень 1918) // Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 - грудень 1918. - Київ - Філадельфія, 1995. - С.24-27.

[14] *Крижановська О.О.* Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII - на початку XX ст.): Навч. посібник. - К., 1998. - 134 с.

[15] *Гунчак Т.* Симон Петлюра та євреї. - К.,1993. - 48 с; *Сергійчук В.* Погроми в Україні, 1914—1920: від штучних стереотипів до гіркої правди в радянських архівах. — К., 1998. — 543 с; його ж. Симон Петлюра і єврейство // Дніпро. - 1999. - № 5 - 6. - С105-140.

The material contains reflections on the new book of O.Savchenko, the author's input in the development of questions, connected to Symon Petliura's life pass and work is being reviewed.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Історія міста Харкова XX століття. ***Харків: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. - 686 с.***

Рецензоване видання репрезентує поширений у сучасній історіографії жанр локальної історії. Історія країни - це певна сукупність місцевих історій, які надають історичному процесові поліваріантності, а його зображенню - поліхромного колориту. Загальна історія - це не просто сума оповідань про минуле, а їх синтез. Сьогодні нам украй бракує таких узагальнень. Порівняно з періодом кін. XX ст., коли у вітчизняній історичній науці панувала критика попереднього історичного та історіографічного досвіду (насамперед XX ст.), зараз настає час толерантних підходів.

Наш великий земляк, письменник і історик за фахом, М.В.Гоголь уважав: "Усе, що не з'являється в історії: народ, події - повинно бути неодмінно живе й немовби перебувати перед очима слухачів, щоби кожен народ, кожна держава зберігала свій світ, свої барви, щоб народ із усіма своїми подвигами й впливом на світ проносився яскраво, у тому таки вигляді та костюмі, в якому він був у минулі часи. Для цього треба зібрати небагато рис, але такі, які б виказали багато, риси, найбільш оригінальні, найбільш різкі, які тільки мав народ". Це означає, що й "найбільш оригінальні, найбільш різкі риси" Харкова не можуть не ввійти до історії українського народу. Те, що М.В.Гоголь уважав притаманним загальній історії, стосується й історії регіональної, місцевої. Саме таку історію створюють історики та краєзнавці, ентузіасти дослідження минулого.

Із Харковом пов'язано багато подій, які були в прямому сенсі цього слова доленосними для України, а в окремі періоди історії ритми Харкова були відчутні й за кордоном.

Харків - одне з найбільших слов'янських міст планети - виник у сер. XVII ст., коли в Західній Європі вже займалася зоря нових буржуазних відносин, а на Сході Європи панував феодалізм. В індустріальну епоху місто швидко перетворилося на важливий економічний і культурний центр. У XX ст. Харків вступив динамічно й не без певного честолюбства харків'ян. Одним із проявів його була капітальна монографія, створена видатними істориками-харків'янами Д.І.Багалієм та Д.П.Міллером "Історія міста Харкова за 250 років його існування" *. Ця праця - грандіозне зведення фактів із історії міста, що не втратило свого значення до сьогодні. Такої ґрунтовної історії не мало на той час жодне місто України. Про значущість роботи свідчать два її перевидання (у 1993 та 2004 рр.). Д.І.Багалій та Д.П.Міллер уникали узагальнень та абстрактних міркувань, вони створили своє дослідження за канонами позитивістського дискурсу другої пол. XIX ст. Насичену фактами працю можна вважати своєрідною енциклопедією життя міста за перші 250 років його історії. Історико-довідковий характер книги зумовив її довголіття, великий попит на неї як із боку професійних істориків, так і всіх, хто в будь-якій мірі цікавився минулим міста.

Авторами рецензованого видання "Історія міста Харкова XX століття"[2], що побачило світ напередодні 350-річчя міста, є тридцять один досвідчений дослідник із Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна та інших навчальних закладів міста на чолі з керівником авторського колективу - д-ром юрид. наук, проф. О.Н.Ярмишем. Серед авторів - д-ри іст. наук В.І.Астахова, К.В.Астахова, А.І.Епштейн, В.В.Калініченко, Б.К.Мигаль, І.К.Рибалка та ін. Авторський колектив створив том, що його можна вважати

[1] *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования. 1655-1905: Ист. монография: В 2 тт. - Х., 1905-1912.

[2] Харків XX століття: Бібліогр. покажи. У 2-х вип. / Харк. держ. наук, б-ка ім. В.Г.Короленка. - Х., 2003. - 800 с.

продовженням неперевершено! для свого часу праці двох "слобожанських літописців". Звісна річ, автори не мали намірів залишатися на позиціях сторонніх спостерігачів, реєстраторів подій, і в деяких випадках (утім, не зловживаючи цим) удавалися до аксеологічних міркувань.

В основі праці лежить хронологічний принцип - усього виокремлено шість періодів. У кожному періоді розглянуто нагальні проблеми життя міста: управління, адміністративний поділ, населення, господарство, суспільно-політичне життя, культуру, науку, освіту тощо. Створенню книги передувало видання унікального бібліографічного покажчика "Харків XX століття". Автори виконували своє завдання не лише на основі вже надрукованих книг та статей із історії міста XX ст. - їм довелося значною мірою розширити джерельну базу, переглянути багато висновків, що не витримали випробування часом. У дослідженні з нових позицій висвітлено як окремі етапи історії міста, так і деякі проблеми. Це, насамперед, стосується розділів, присвячених революції 1917 р. та громадянській війні, столичному періоду історії Харкова. Уперше всебічно відтворено історію міста після проголошення незалежності України. Однак і інші розділи, завдяки наведеним новим фактам, виглядають цілком оригінальними. Ідеться про історію Харкова поч. XX ст., роки Великої Вітчизняної війни. У виданні належну увагу приділено небажаним для радянської історіографії проблемам - репресіям 30-х рр., становищу церкви, правозахисному рухові 60-х - 80-х рр. Автори висвітлюють побут та щоденне життя харків'ян, урахувавши надбання сучасної історичної урбаністики.

Слід підкреслити, що, наслідуючи за формою працю Д.І.Багалія та Д.П.Міллера, автори водночас не відкинули здобутків радянської історіографії, а це свідчить про те, що синтез удався. У підсумку маємо повноцінну й неперевершену за насиченістю фактами історію одного з найбільших міст нашої Батьківщини. Подібного видання поки що не має жодне місто України, а разом із працею попередників у нашому розпорядженні - унікальна панорама історії міста. За роки незалежності вийшли праці, присвячені історії Одеси, Дніпропетровська, деяких інших міст. Але, по-перше, вони охоплюють історію міст від часу заснування, а, по-друге, не містять такої панорами життя саме XX ст. Новаторство, продовження традиції, літературні та видавничі переваги (книгу видано українською та російською мовами, у двох варіантах, один із яких подарунковий) - усе це робить рецензовану працю подією не тільки в житті Харкова, але й історичної науки. Залишається додати, що книга має цікавий ілюстративний ряд, науково-довідковий апарат. Книга може з повним правом розглядатися як важливий крок на шляху створення тому, присвяченого Харківській області, у багатотомній "Історії міст і сіл України". Сподіваємося, що, як і в 1960-ті рр., Харківщина стане лідером у цій украй корисній справі.

Серед вад праці треба відзначити нерівномірність розділів, їх інколи нечітку структуру, деякі розбіжності в стилях різних авторів, помітно й певні авторські вподобання при доборі фактів.

Працю виконано за допомогою вчених-істориків, музейних, бібліотечних та архівних працівників, чимало матеріалів надали харків'яни. Зрозуміло, самого лише ентузіазму авторів було б замало, щоби створити таку фундаментальну працю, тож замовником книги є Харківська обласна державна адміністрація. До редакційної колегії, яка опікувалася нагальними питаннями створення та видання книги, було запрошено авторитетних працівників адміністрації, керівників різних установ.

Серед багатьох ювілейних заходів, що були заплановані та здійснені в Харкові (нові станції метрополітену, пам'ятники та меморіальні дошки, реставрація пам'яток історії) своє місце посіла й капітальна праця, що стала визначною подією в житті міста й України.

П.Т.Тронько (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В.О.Крупина (Київ)

Наукова конференція "Крим в історичних реаліях України: *до 50-річчя входження Криму до складу УРСР"*

Конференція відбулася 19 лютого 2004 р. в Інституті історії України НАН України в рамках відзначення 50-річчя передачі Кримської області зі складу РРФСР до УРСР. Потреба обговорити бурхливе минуле та складне сьогодення півострова об'єднала фахівців вищих навчальних закладів та наукових установ країни. Особливу увагу учасники конференції приділили висвітленню історичної закономірності акту передачі Кримської області до складу Української РСР в 1954 р., а також передумовам та наслідкам такого кроку радянського керівництва на чолі з М.С.Хрущовим.

У вступному слові директор Інституту історії України НАН України академік НАН України *ВЛ.Смолгй* указав на суперечливість історії півострова, який зазнав впливу кількох цивілізаційних процесів. Попри значну кількість наукової літератури про Крим, у його минулому є низка нез'ясованих концептуальних і фактографічних питань. Він закликав учасників конференції в оцінці минулого й, особливо, недавніх подій вітчизняної історії, спиратися на джерела та оперувати фактами, не вдаючись до політичної дискусії.

У доповіді д-ра юр. наук, директора Інституту законодавства при Верховній Раді України *ОЛ.Копиленка,* присвяченій правовим аспектам належності Криму до України, аналізуються юридичні складнощі "кримського питання" в російсько-українських відносинах на сучасному етапі. Він також детально охарактеризував законодавчо невреґульовані проблеми в стосунках Верховної Ради України та органів влади Криму.

Виступ члена-кореспондента НАН України *М.Ф.Котляра* був присвячений найдавнішому населенню Кримського півострова. Доповідач детально розглянув етнічну карту півострова й наголосив, що Крим має належати всім народам, які його населяють.

Канд. іст. наук, ст. наук, співроб. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України *ОІТаленко* присвятив свою доповідь аналізові місця Криму в минулому України. Він виділив три історико-географічні зони - Середземноморську, Степову та Лісову, кожну з яких заселяли певні історичні спільноти, причому межі цих зон не проходили по географічній межі України й Криму — тож їхня історія є монолітним цілим.

Питанню зв'язків Тмутороканського князівства з Київською Руссю в XII ст. свою доповідь присвятив мол. наук, співроб. Інституту історії України НАН України *А.ТПлахонін.* Він проаналізував історіографію даної проблеми, розглянув боротьбу за Тмуторокань між Київською Руссю та Візантією і дійшов висновку про переважаючий вплив у Східному Криму й Тамані Візантійської імперії.

Проблему участі українців у процесах приєднання та колонізації Криму, кін. XVIII ст. порушив молодий київський дослідник *БА.Короленко.* Доповідач спростував закиди окремих російських істориків щодо обмеженої участі українців у приєднанні й колонізації Криму, підкресливши, що український елемент відігравав провідну роль у заселенні та освоєнні півострова.

Значна кількість доповідей була присвячена новітньому періодові, особливо подіям 1954 р. Канд. іст. наук, ст. наук, співроб. Інституту історії України НАН України *О.ІТанжа* проаналізувала "кримське питання" в політиці

10- 1 -4-1121

урядів України першої половини XX ст., відзначивши географічну й економічну єдність півострова з Україною.

До не менш важливої теми звернувся канд. іст. наук, доц. історичного факультету КНУ ім. Т.Шевченка *ГЛ.Савченко.* У доповіді, присвяченій українському рухові в гарнізонах російської армії на півострові в 1917 р., він докладно зупинився на розгортанні революційних процесів. Доповідач наголосив на значному впливі на революційний рух у Криму українців, що служили на Чорноморському флоті.

Здобувач Інституту історії України НАН України *Т.Б.Бикова* у своїй доповіді розглянула аспекти, пов'язані з утворенням Кримської АСРР у 1921 р. Детально зупинившись на мотивах включення Криму до адміністративно-територіальних меж Росії, вона вказала, що створення Кримської АСРР було викликано прагненням послабити кримськотатарський національний рух, надавши півострову номінальну автономію.

У виступі зав. відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, д-ра іст. наук *О.Є.Лисенка* йшлося про складне становище півострова під час війни. Доповідач зупинився на геополітичному значенні Криму, детально розглянув хід бойових дій 1941-1944 рр., закцентувавши увагу на партизанському рухові.

Спробу створення єврейської автономії в Криму розглянув у своєму виступі член-кореспондент НАН України, зав. відділом історії України другої пол. XX ст. Інституту історії України НАНУ *В.МДаниленко.* Доповідач проаналізував політичний підтекст підтримки радянським керівництвом цих спроб, відзначивши, що реалізації планів завадили як непередбачуваний розвиток подій у міжнародній площині, так і внутрішньополітичні чинники.

Д-р іст. наук, зав. відділом історії України 20-30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАНУ *С.В.Кульчицький* зосередив свою увагу на критиці міфу про передачу Криму Україні в 1954 р. як "царського дарунку" М.С.Хрущова. На думку доповідача, передача Кримської області була зумовлена економіко-господарськими причинами, а не особистими міркуваннями М.С.Хрущова.

Процес реалізації указу від 19 лютого 1954 р. та соціально-економічні наслідки входження Криму до складу України проаналізував канд. іст. наук, ст. наук, співроб. Інституту історії України НАНУ *О.Г.Бажан.* Він звернув увагу на спробу "українізації" Криму в другій пол. 50-х рр., яка провалилася через неукраїнський склад населення півострова.

Проблеми перейменування об'єктів адміністративно-територіального поділу Криму в другій пол. XX ст. торкнувся мол. наук, співроб. Інституту історії України НАНУ *О.ВАндрощук,* який звернув увагу на репресивний і пропагандистський характер кампанії з перейменування, спрямованої на знищення історичної пам'яті населення краю.

Особливості суспільно-політичного розвитку Автономної Республіки Крим у 1990-х рр. охарактеризував у своїй доповіді канд. іст. наук, зав. кафедрою українознавства Таврійського національного університету ім. В.Вернадського *В.М.Велігодський.* Він детально зупинився на причинах політичної нестабільності на півострові, вихід із якої доповідач убачає в урегулюванні правових відносин між державним центром і автономією.

Наукова конференція, засвідчила значний інтерес до проблем історії Криму, бажання істориків об'єктивно висвітлювати складне минуле півострова. Лейтмотивом доповідей усіх учасників стало твердження про історичну єдність України й Криму, їхнє спільне минуле та сьогодення. Спілкування науковців сприяло переглядові окремих сторінок історії цього унікального регіону, а також було намічено нові напрямки для наукових пошуків. Матеріали конференції опубліковано в однойменному збірнику.

КЛОКОВ ВСЕВОЛОД ІВАНОВИЧ

11 жовтня 2004 р. не стало Всеволода Івановича Клокова. Народився він 25 червня 1917 р. в Усть-Катаві (Челябінська обл., Росія). Закінчив Томський інститут інженерів залізничного транспорту, факультет інженерів паровозного господарства. Від 22 червня 1941 р. на війні. Опинився в оточенні, згодом потрапив до партизанів (Чернігівсько-Волинське з'єднання О.Ф.Федорова), де очолював диверсійну групу, що пускала під укіс ворожі ешелони з бойовою технікою й живою силою. Від серпня 1944 р. В.І.Клоков воює на території Словаччини (начальник штабу словацького партизанського загону ім. Яна Жижки під командуванням Теодора Поли, а потім, аж до виходу в радянський тил 2 травня 1945 р. — комісар партизанської бригади ім. Суворова). У травні 1945 р. В.І.Клокову присвоєне звання Героя Радянського Союзу. Всеволод Іванович став також кавалером багатьох радянських та іноземних нагород. Уже в наші дні він удостоєний Почесної відзнаки Президента України. Цими нагородами відзначено не тільки ратні заслуги В.І.Клокова, а й трудову звитягу на ниві науки в повоєнний час.

Тема війни заволоділа Всеволодом Івановичем на довгі десятиріччя, із нею була пов'язана його наукова й громадська робота. А зробив Всеволод Іванович у науці не менше, ніж у ратних справах. Інженер за освітою, В.І.Клоков став істориком-дослідником — його було призначено завідуючим відділом персоналій Героїв Радянського Союзу Комісії з історії Великої Вітчизняної війни АН УРСР. Створена на початку 1943 р. комісія розгорнула велику роботу по вивченню воєнної епохи, подвигу народу в боротьбі проти нацизму. Робота в комісії, пов'язана із записами спогадів учасників бойових дій та жителів України, що постраждали від нацистів, збиранням і обробкою документів, прислужилася Всеволодові Івановичу при підготовці й написанні ним кандидатської дисертації. Після її успішного захисту в 1948 р. В.І.Клокова призначено завідуючим відділом використання документальних матеріалів Архівного управління МВС УРСР і за сумісництвом - старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР.

Підготовка кандидатської дисертації стала школою в становленні В.І.Клокова як історика. Це був важливий етап для формування його світоглядних орієнтирів, накопичення джерельної бази для подальших теоретичних узагальнень. Від жовтня 1951 р. доля В.І.Клокова нерозривно пов'язана з Інститутом історії АН УРСР, де він невдовзі став членом ученої ради. Саме тут повною мірою розкрилися такі його особисті риси, як працелюбність, принциповість і об'єктивність, уміння працювати у творчому колективі.

Пріоритетне місце в історичній науці кінця 40-х — початку 50-х рр. посіла проблематика, пов'язана з історією Великої Вітчизняної війни. Результатом діяльності науковців інституту В.І.Клокова, І.І.Слинька, І.Т.Кулика стала перша узагальнююча праця з історії партизанського руху на території республіки під час окупації "Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни". Написана з нових позицій, на багатьох джерелах, вона дала поштовх для поглибленої розробки цієї теми в радянській історіографії.

Наступне захоплення дослідника - тема європейського руху Опору. 1961 р. побачила світ монографія В.І.Клокова з цієї проблеми — "Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939-1945 гг.)", яку в наступному році він успішно захистив як докторську дисертацію. По суті, указана праця була першою ластівкою з цієї проблематики.

В умовах десталінізації розгортається науковий пошук із залученням документальних джерел, причому ця робота набуває форм багатотомних фундаментальних праць. У 1962 р. в Москві вийшов 4-й том першої узагальнюючої праці з історії війни — шеститомної "Истории Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.", для якої В.І.Клоков написав розділи, присвячені участі радянських людей у європейському русі Опору.

Широкомасштабна дослідницька робота розгорнулася й під час створення тритомної історії України періоду Великої Вітчизняної війни, головною метою якої

було розкриття внеску українського народу в перемогу над гітлеризмом. Серед майже півсотні науковців, залучених до написання цієї праці, був і д-р іст. наук В.І.Клоков. Участь у тритомнику (як автор і заступник керівника авторського колективу 3-го тому) стала неабияким випробуванням для Всеволода Івановича. Праця була удостоєна Державної премії УРСР у галузі науки й техніки 1970 р. Серед восьми членів авторського колективу, які отримали цю високу нагороду, був і В.І.Клоков.

Тривалий час пріоритетною для дослідника була партизанська тематика — їй присвячено розділи колективної монографії 1963 р. "Советские партизаны. Из истории партизанского движения в годы Великой Отечественной войны".

Всеволод Іванович був відповідальним редактором, організатором та співавтором капітальної колективної праці 1970 р. "Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму 1933-1945", в якій уперше досліджувався інтернаціональний характер боротьби з нацизмом. Проблематика участі антифашистів українського походження в русі Опору Польщі, Чехословаччини, Угорщини та інших країн Європи надовго заволодіває науковцем, який разом зі своїми однодумцями й учнями створює цикл праць, де грунтовно висвітлюються ці питання.

Риса професора В.І.Клокова як дослідника - потяг до глобальних проблем історичного процесу, і тому зрозумілим було його прагнення до виявлення закономірностей перемоги над гітлерівською Німеччиною. Тож 1973 р. вийшла монографія "Всемирно-исторический подвиг", перекладена згодом на кілька іноземних мов. Питання боротьби партизанів та підпільників подавались у контексті інших подій і явищ воєнного часу. Особливістю даного дослідження було й те, що В.І.Клоков з'ясував детермінованість політичних, соціально-економічних, військових факторів, їх вплив на хід війни, її наслідки. У цій роботі Всеволодові Івановичу допомогли зустрічі з учасниками європейського руху Опору, участь у міжнародних наукових конференціях у Москві, Болгари, Італії, Німеччині, Чехословаччині, а також виконання обов'язків члена редколегії міжнародного журналу "Зошити Опору".

Водночас В.І.Клоков продовжує осмислення своєї основної теми — історії партизанського руху в Україні. Виникає ідея створити першу узагальнюючу історіографічну працю, присвячену боротьбі нашого народу в тилу агресора. Так з'явився нарис "Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине 1941-1944".

Дослідницький досвід В.І.Клокова став у пригоді, коли в московських наукових центрах було розпочато підготовку багатотомної "Истории второй мировой войны". У 7-му томі, присвяченому завершенню корінного перелому у війні, Всеволод Іванович виступив як член редколе_ії, а також автор розділів про участь радянських людей у русі Опору зарубіжних країн.

У цей насичений плідною науковою працею період В.І.Клоков знаходить можливість для викладацької діяльності, читаючи курс лекцій студентам Київського державного інституту інженерів цивільної авіації.

1963 р. Всеволод Іванович очолив відділ нової та новітньої історії Інституту історії АН УРСР, а від 1969 до 1988 р. він - керівник відділу історії Великої Вітчизняної війни цього інституту.

70-80-ті рр. стали періодом появи великої кількості мемуарних творів, створених колишніми воєначальниками, партизанами й підпільниками. 1981 р. з'явилися й спогади В.І.Клокова під назвою "Ковельский узел", а 1986 р. вийшло ще одне видання мемуарного характеру, присвячене Словацькому народному повстанню — "Партизани словацьких гір", в якому знаходимо багато імен і портретів бойових побратимів Всеволода Івановича, яскраво описаних епізодів, пов'язаних із боротьбою словацьких, українських, російських партизанів проти нацизму.

80-ті рр. були найбільш продуктивними у творчій біографії В.І.Клокова. Він — активний автор Української Радянської Енциклопедії, колективних праць "Великая победа советского народа 1941-1945" (1976), "Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941-1944" (1985) та ін.

90-ті рр. стали новим етапом у науковій діяльності В.І.Клокова. Подолання ідеологічних догматів і застарілих схем дозволило вченому вийти на якісно новий —

аналітико-теоретичний — рівень осмислення проблем історії війни. Як свідчення цього — поява двох видань, що своїм новаторським спрямуванням суттєво відрізняються від попередніх - "Вынужденное признание" (1991) та "О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине" (1994). У названих книгах автор висловлює низку думок і положень, які відкривають нові горизонти в дослідженні питань, пов'язаних із міжнародною ситуацією, що складалася під впливом перемог радянських військ у 1943-1945 рр., а також проблем стратегії й тактики партизанів.

Творча спадщина вченого не обмежується вітчизняними виданнями - тридцятьма мовами опубліковано десятки його книг, статей, виступів на міжнародних наукових конференціях. А загальний доробок В.І.Клокова — понад 200 наукових праць. За кожною — наполегливий пошук відповідей на складні питання, порушені історією та життям, боротьба за істину.

Активним і дисциплінованим, щедрим на нові ідеї, постійно готовим надати допомогу знали Всеволода Івановича його учні й ті, кому він щирою порадою, теплим словом сприяв у сходженні крутими стежками наукового пошуку. Серед учнів В.І.Клокова — д-ри іст. наук В.І.Кучер, В.М.Нем'ятий, А.С.Чайковський, А.В.Русак, канд. іст. наук І.В.Мазило, О.В.Буцько, А.І.Іващук, С.Я.Єлисаветський, Л.В.Кондратенко, А.В.Кудрицький, Ю.І.Зінченко, Н.М.Руденко та ін.

25 липня 1977 р. за значний внесок у розвиток історичної науки та підготовку наукових кадрів професорові В.І.Клокову було присвоєне почесне звання заслуженого діяча науки й техніки Української РСР. Наступного року його обрали членом-кореспондентом АН УРСР.

Всеволода Івановича Клокова вічно пам'ятатимуть усі, хто його знав.

БАЛАГУРІ ЕДУАРД АЛЬБЕРТОВИЧ

26 січня 2004 р. на 73 році життя не стало доктора історичних наук, професора Ужгородського національного університету, члена спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій Інституту археології НАН України Едуарда Альбертовича Балагурі. Невблаганна доля забирає всіх, але завжди смерть людини є надзвичайною подією, в яку важко повірити. Це особливо стосується таких людей, як Едуард Балагурі з його іскристою енергією, відкритістю до всіх проявів діяльності й бажанням усе перетворити на життєдайну силу. Важко повірити в його смерть і тому, що минуло лише два роки, як відзначався його 70-річний ювілей із улаштуванням конференцій, виданням наукових збірників на його честь.

Початок біографії Е.А.Балагурі був звичайним для багатьох жителів Закарпаття, які мешкали тут ще до того, як ця область увійшла до складу України, Він народився 24 вересня 1931 р. у м. Хуст. Уже після війни, коли Закарпаття стало частиною України, він закінчив школу, а в 1955 р. - історичний факультет Ужгородського університету, після чого працював у Закарпатському краєзнавчому музеї. Праця в музеї сформувала його інтерес до стародавньої історії та археології Закарпаття — він вступив до аспірантури у відділ археології Львівського інституту суспільних наук АН УРСР, де його вчителями були такі відомі вчені, як І.П.Крип'якевич, М.Ю.Смішко, І.К.Свєшников. 1961 р. Е.А.Балагурі повертається до Ужгородського університету, в якому залишається на все своє життя.

В університеті він захистив кандидатську й докторську дисертації, став професором, завідуючим кафедрою й деканом історичного факультету. Сферою його наукових інтересів були пам'ятки та історія племен Карпатського регіону в добу бронзи, а також інші проблеми стародавньої історії західної частини України та Центральної Європи, зокрема дослідження розселення слов'ян на території Північно-Східних Карпат. Для цього Е.А.Балагурі стало в пригоді знання угорської, румунської, чеської, польської, німецької мов. Йому вдалося поєднати українську археологічну та історичну науку з європейською, а на мапі давніх культур України з'явилися десятки нових назв.

аналітико-теоретичний — рівень осмислення проблем історії війни. Як свідчення цього — поява двох видань, що своїм новаторським спрямуванням суттєво відрізняються від попередніх - "Вынужденное признание" (1991) та "О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине" (1994). У названих книгах автор висловлює низку думок і положень, які відкривають нові горизонти в дослідженні питань, пов'язаних із міжнародною ситуацією, що складалася під впливом перемог радянських військ у 1943-1945 рр., а також проблем стратегії й тактики партизанів.

Творча спадщина вченого не обмежується вітчизняними виданнями - тридцятьма мовами опубліковано десятки його книг, статей, виступів на міжнародних наукових конференціях. А загальний доробок В.І.Клокова — понад 200 наукових праць. За кожною — наполегливий пошук відповідей на складні питання, порушені історією та життям, боротьба за істину.

Активним і дисциплінованим, щедрим на нові ідеї, постійно готовим надати допомогу знали Всеволода Івановича його учні й ті, кому він щирою порадою, теплим словом сприяв у сходженні крутими стежками наукового пошуку. Серед учнів В.І.Клокова — д-ри іст. наук В.І.Кучер, В.М.Нем'ятий, А.С.Чайковський, А.В.Русак, канд. іст. наук І.В.Мазило, О.В.Буцько, А.І.Іващук, С.Я.Єлисаветський, Л.В.Кондратенко, А.В.Кудрицький, Ю.І.Зінченко, Н.М.Руденко та ін.

25 липня 1977 р. за значний внесок у розвиток історичної науки та підготовку наукових кадрів професорові В.І.Клокову було присвоєне почесне звання заслуженого діяча науки й техніки Української РСР. Наступного року його обрали членом-кореспондентом АН УРСР.

Всеволода Івановича Клокова вічно пам'ятатимуть усі, хто його знав.

БАЛАГУРІ ЕДУАРД АЛЬБЕРТОВИЧ

26 січня 2004 р. на 73 році життя не стало доктора історичних наук, професора Ужгородського національного університету, члена спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій Інституту археології НАН України Едуарда Альбертовича Балагурі. Невблаганна доля забирає всіх, але завжди смерть людини є надзвичайною подією, в яку важко повірити. Це особливо стосується таких людей, як Едуард Балагурі з його іскристою енергією, відкритістю до всіх проявів діяльності й бажанням усе перетворити на життєдайну силу. Важко повірити в його смерть і тому, що минуло лише два роки, як відзначався його 70-річний ювілей із улаштуванням конференцій, виданням наукових збірників на його честь.

Початок біографії Е.А.Балагурі був звичайним для багатьох жителів Закарпаття, які мешкали тут ще до того, як ця область увійшла до складу України, Він народився 24 вересня 1931 р. у м. Хуст. Уже після війни, коли Закарпаття стало частиною України, він закінчив школу, а в 1955 р. - історичний факультет Ужгородського університету, після чого працював у Закарпатському краєзнавчому музеї. Праця в музеї сформувала його інтерес до стародавньої історії та археології Закарпаття — він вступив до аспірантури у відділ археології Львівського інституту суспільних наук АН УРСР, де його вчителями були такі відомі вчені, як І.П.Крип'якевич, М.Ю.Смішко, І.К.Свєшников. 1961 р. Е.А.Балагурі повертається до Ужгородського університету, в якому залишається на все своє життя.

В університеті він захистив кандидатську й докторську дисертації, став професором, завідуючим кафедрою й деканом історичного факультету. Сферою його наукових інтересів були пам'ятки та історія племен Карпатського регіону в добу бронзи, а також інші проблеми стародавньої історії західної частини України та Центральної Європи, зокрема дослідження розселення слов'ян на території Північно-Східних Карпат. Для цього Е.А.Балагурі стало в пригоді знання угорської, румунської, чеської, польської, німецької мов. Йому вдалося поєднати українську археологічну та історичну науку з європейською, а на мапі давніх культур України з'явилися десятки нових назв.

Звичайно, після смерті людини на перший план виступають суто людські риси його характеру, ставлення до людей, колег, усіх, з ким йому доводилося зустрічатись і спілкуватись, та все ж і професія має важливе значення. Наукова громадськість, і не лише в рідному Закарпатті, тепер глибше замислиться над тим, що по собі залишила ця непересічна людина й неупереджено проаналізує зроблене ним. Е.А.Балагурі був воістину визначним дослідником стародавніх пам'яток Закарпаття. Українська археологія, а також науковці сусідніх країн Центральної Європи, зобов'язані йому поглибленням фундаментальних знань. Це відбувалося протягом десятиліть завдяки постійним контактам із колегами за кордоном. Науковий внесок Е. А. Балагурі в розуміння подій і предметів доби бронзи III - II тисячоліть до н. є. досить значний і, безумовно, до його праць звертатиметься не одне покоління археологів та істориків.

Доброзичливий характер, надзвичайна відкритість у спілкуванні, викладі своїх глибоких знань з археології й стародавньої історії України та Європи здобули незрівнянну славу Е. А. Балагурі серед студентів Ужгородського університету, де він працював понад 40 років. Випускники університету, які зараз працюють, займаючи великі й малі посади, у різних галузях політичного, економічного, наукового, освітянського життя України та інших країн, зберегли добрі спогади про прекрасного викладача, простого й вимогливого професора, свого університетського вчителя.

Не формальною, а, навпаки, активною й плідною була його участь у роботі редколегій таких наукових журналів, як "Археологія", "Науковий вісник Ужгородського національного університету", "Карпатика", "Acta Hungarica", а також Наукового товариства області Саболч-Сатмар-Берег Угорської академії наук, Закарпатського угорськомовного наукового товариства, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Він мав постійні наукові зв'язки з Інститутом історії України НАН України, де працює багато його друзів.

Світла пам'ять про надзвичайно щедру й щиру людину, неординарного викладача, професора, завідуючого кафедрою й декана, незмінного керівника археологічних експедицій, активного члена вчених рад, редколегій наукових журналів, доброзичливого опонента, рідкісного відкривача й систематизатора археологічних пам'яток, вихователя добра в освіті й науці, і просто цікавого співрозмовника, веселу, життєрадісну, чуйну, красиву й безмежно добру людину — Едуарда Альбертовича Балагурі - назавжди залишиться в душах і серцях його учнів, колег, друзів та знайомих.